

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI HUZURIDAGI
ILMIY DARAJALAR BERUVCHI DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01
RAQAMLI ILMUY KENGASH**

TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

UDK 821.512.133.09-31

Qo'lyozma huquqida

ZIYAYEVA YULDUZ TEMIRXONOVNA

**MUSTAQILLIK DAVRI O'ZBEK ROMANLARIDA "OSHIQ-MA'SHUQA-
RAQIB" OBRAZLARINING POETIK TAKOMILI**

10.00.02 – O'zbek adabiyoti

**FILOLOGIYA FANLARI BO'YICHA FALSAFA DOKTORI (PhD)
DISSERTATSIYASI**

**Ilmiy rahbar:
Uzoq Jo'raqulov,
filologiya fanlari doktori**

Toshkent – 2023

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB. “OSHIQ-MA’SHUQA-RAQIB” UCHLIGI GENEZISI VA ADABIY-NAZARIY OMILLARI	
1.1. Ilohiy manbalar, mif va milliy folklor namunalarida “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi.....	38
1.2. “Xamsa” dostonlarida “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazining epik talqini.....	50
II BOB. HOZIRGI O’ZBEK ROMANLARIDA “OSHIQ-MA’SHUQA-RAQIB” OBRAZINING O’RNI VA BADIY VAZIFASI	
2.1. Obraz-triadaning ilk romanlarda badiiy aks ettirilishi.....	65
2.2.“Oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi talqinida ijtimoiylik tamoyili.....	78
2.3.“Oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi takomilida milliy va jahon romanchiligining o’rni.....	96
III BOB. “OSHIQ-MA’SHUQA-RAQIB” OBRAZI TALQINIGA XOS POETIK YANGILANISHLAR	
3.1.“Tushda kechgan umrlar” romanida “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi.....	114
3.2. Uchlik tizimining ijtimoiy-ma’rifiy talqini.....	129
3.3.“Oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi ijtimoiy-psixologik funksiyasining anormallashuvi.....	144
XULOSA.....	148
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI.....	156

KIRISH

Dissertatsiya mavzusining dolzarbliji va zarurati. Jahon adabiyoti tarixan badiiy obrazning xilma-xil namunalarini taqdim etib keladi. “Oshiq-ma’shuqa-raqib” obraz-triadasi ayni jarayonda vujudga kelgan eng qadimiy, eng faol va mazmun-shakl jihatidan mukammal poetik tizimdir. Bugungi adabiyotshunoslik oldida turgan dolzarb masalalardan biri ushbu qadimiy tizimning maydonga kelish omillari, shakllanishi va taraqqiyot jarayonlarini tadrijiy o’rganishdan iborat.

Dunyo adabiyotshunosligida tarixiy poetika ilmini nazariy adabiyotshunoslik bilan uyg‘unlashtirish, adabiy-tarixiy jarayonga tatbiq etish adabiyot nazariyasining yangi, global ko‘lamga chiqishini ta’minladi. Bunday yangilanishlar umuman adabiyotshunoslik nazariyasini, xususan, muayyan badiiy obrazni tarixiylik prinsipiga ko‘ra tadqiq etish, masala mohiyatini chuqurroq yoritishga asos bo‘ladi. Folklor manbalari, mumtoz va zamonaviy adabiyotga oid obrazlarni bir butun holda, tarixiylik prinsipi asosida tadqiq etish mavjud an’analarni yangilash, ilmiy-nazariy potensialni kuchaytirishning eng samarali yo‘liga aylandi. “Oshiq-ma’shuqa-raqib” uchlik tizimining o‘zbek romanida tutgan o‘rni va ahamiyatini belgilashda shu kabi original talqin va yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Mustaqillik davrida, ayniqsa, keyingi besh-olti yil ichida ilmiy, ma’naviy, fan-texnika yo‘nalishlari, shu jumladan, adabiyotshunoslik sohasi ham yangi bosqichga ko‘tarildi. Globallashgan XXI asr dunyosi standartlariga moslashayotgan yangi adabiyotni tahlil-u talqin etishning yo‘l va metodlarini izlash yangi o‘zbek adabiyotshunosligini sifat o‘zgarishlari tomon intilishiga sabab bo‘lyapti. Ayni jarayonlar adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi va adabiy tanqidning spetsifik muammolarini qayta ko‘rib chiqish, yangilash talabini qo‘yadi. Adabiy janrlar, badiiy asar, syujet, kompozitsiya, xususan, badiiy obraz mohiyatidagi o‘zgarishlar, ularning poetik takomili esa bugungi adabiyotshunoslik ilmining o‘zak muammolaridan hisoblanadi. “Oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligi o‘zbek adabiyotining ming yillik an’analari davomida shakllanib, taraqqiyot va o‘zgarish bosqichlarini o‘tab keldi. O‘zbek folklori, mumtoz adabiyoti, jadid nasri va

lirkasida uchlik tizimining turli shakl va namunalari, mazmun-shakl nuqtayi nazaridan o‘zgarishga uchragani kuzatiladi. Ayni tizim Abdulla Qodiriyni Qur’oni karimda kelgan ilohiy xabar voqeligiga qaytargan, “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘li” eposlari an’analarini davom ettirishga undagan, hazrat Navoiy “Xamsa”si dostonlari ruhiyatini yangi janr sathiga olib kirishiga asos bo‘lgan bo‘lsa, Abdulhamid Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanida milliy muammolar Yevropa roman tafakkuri prizmasida talqin etildi. Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybekning “Qutlug‘ qon” romanida “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligi real turmush voqeligi bilan uzviy bog‘lanishi bilan birga, tarixiy shart-sharoit, sovetcha adabiy siyosat ta’sirida muayyan o‘zgarishlarga uchradi. Abdulla Qahhorning “Sarob” romani ham ayni ijtimoiy shart-sharoitning nobopligidan aziyat chekdi, undagi markaziy obrazlar jiddiy tanqid va tazyiqqa uchradi. Oqibatda “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlari spetsifikasida ixtiyoriy-majburiy o‘zgarishlar, ya’ni ijtimoiylashuv, sinfiylashuv holati yuz berdi. Ammo 60-80-yillardagi muayyan o‘zgarishlar, “mayin shabada” deb nomlanuvchi ijtimoiy siyosat badiiy adabiyot, xususan, roman obrazlarida ham nisbiy ma’nodagi poetiklashuv, milliy lashuvning kuchayishiga omil bo‘ldi. Odil Yoqubov, Primkul Qodirov romanlarida boshlangan ayni badiiy rezonans O‘tkir Hoshimov, Murod Muhammad Do‘s, Erkin A’zam, Tog‘ay Murod, Xurshid Do‘stmuhamed, Shoyim Bo‘tayev, Luqmon Bo‘rixon, Ulug‘bek Hamdam, Isajon Sulton asarlarida o‘zining jiddiy natijalarini namoyon qildi. Zotan, “Adabiyot, san’at va madaniyat yashasa, millat va xalq, butun insoniyat bezavol yashaydi!”.¹ Shunday ekan, bugungi yangilanayotgan adabiyot, ularda aks ettirilgan badiiy obrazlarning milliy an’analarimizga naqadar bog‘liqligi, poetik qonuniyatlar barhayotligi, shu tariqa jahon adabiyoti sathlarini zabit etish jarayonlarini tizimli tadqiq etish yangi davr o‘zbek adabiyotshunosligi oldida turgan muhim va dolzarb muammollardir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagি PF-4797-son “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

¹ Мирзиёев Ш. Адабиёт, санъат ва маданият яшаса, миллат ва халқ, бутун инсоният безавол яшайди. // “Халқ сўзи” газетаси, 2017. 153-сон.

faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”, 2017-yil 7-fevraldaggi PF-4947-son “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi farmonlari, 2017-yil 17-fevraldaggi PQ-2789-son “Fanlar akademiyasi faoliyati, ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2017-yil 13-sentabrdagi PQ-3271-son “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ib qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to‘g‘risida”, 2018-yil 5-apreldagi PQ-3652-son “O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarorlari, 2017-yil 3-avgustdaggi O‘zbekiston ijodkor ziyyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma’ruzasi, 2020-yil 20-mayda Toshkent shahridagi Adiblar xiyoboniga tashrifi chog‘ida adabiyotning ta’sir kuchini oshirish bo‘yicha topshiriqlari hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu dissertatsiya tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning respublika fan va texnologiyalari rivojlanishi ustuvor yo‘nalishlariga mosligi. Dissertatsiya respublika fan va texnologiyalar rivojlanishining “Axborotlashgan jamiyat va demokratik davlatni ijtimoiy, huquqiy, iqtisodiy, madaniy, ma’naviy-ma’rifiy rivojlantirish, innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish” ustuvor yo‘nalishi doirasida bajarilgan.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi. Mustaqillik davri o‘zbek romanlari turli aspektlarda o‘rganilgan. Jumladan, romanchilik tarixi, tadrijiy bosqichlari, o‘zbek milliy romanining paydo bo‘lishi, shakllanishi, janr taraqqiyotiga xos spetsifik jihatlar, an’anaviy realistik talqin, modernizm yo‘nalishidagi romanlar tahlili, uslub rang-barangligi, syujet, konflikt, obrazlar tizimi kabi nazariy muammolar M.Qo‘shtonov, U.Normatov, A.Rahimov, D.To‘rayev, Z.Pardayeva, S.Sodiqov, I.Yoqubov, G.Murodov, S.Meli, Q.Yo‘ldosh, D.Quronov, U.Jo‘raqulov, B.Karimov, Sh.Doniyorova, M.Pirnazarova, M.Sheraliyeva kabi

olimlar tomonidan o‘rganilgan.¹ Xususan, M.Qo‘shjonov A.Qodiriy romanlaridan tortib 80-yillargacha bo‘lgan romanlarning rivojlanish bosqichlari, janr xususiyatlarini tadqiq etdi. U.Normatov tadqiqotlarida A.Qodiriy, Oybek, A.Qahhor ijodiga e’tibor qaratildi. A.Rahimov izlanishlarida syujet va konflikt muammolari roman konteksti doirasida o‘rganildi. D.To‘rayevning “Hozirgi o‘zbek romanlarida badiiy tafakkur va mahorat muammosi (60-80-yillar)” nomli tadqiqotida A.Qodiriy, Cho‘lpon, Oybek, A.Qahhor, O’.Hoshimov, M.M.Do’st romanlari tahlil qilinadi. D.Quronov “Cho‘lpon nasri poetikasi” nomli monografiyasida Cho‘lponning nasriy asarlarini yaxlit holda o‘rganadi. “Kecha va kunduz” romani poetikasi, obrazlar tizimi, uslubi, syujeti, detallari, matn xususiyatlarini tadqiq etadi. Ayni tadqiqotning dissertatsiyamiz uchun muhim jihat shundaki, ularda o‘zbek adabiyotiga an’anaviy Sharq epik ijodi, jahon realistik romanlari va modern romanlarning ta’siri muammosi atroflicha yoritilgan. Atoqli qodiriyshunoslardan biri B.Karimov Qodiriyning ijod yo‘li, ijodkor shaxsiyatidan tortib, kichik asarlari va “Mehrobdan chayon”, “O’tkan kunlar” romanlari syujeti va obrazlar tizimini yoritadi. Yana bir adabiyotshunos G’.Murodov “Tarixiy romanning mushtaraklik va o‘ziga xosliklar uyg‘unligi” deb nomlangan dissertatsiyasida “O’tkan kunlar”, “Mehrobdan chayon”, “Kecha va kunduz”, “Doxunda”, “Qutlug‘ qon”, “Navoiy”, “Ulug‘bek xazinasi”, “Yulduzli tunlar”, “Avlodlar dovoni” kabi romanlarni tahlilga tortadi va qiyosiy o‘rganadi. Adabiyotshunos I.Yoqubov “Mustaqillik davri o‘zbek romanlari poetikasi” deb

¹ Кўшжонов М. Ўзбек романчилигининг ривожланиш босқичлари ва жанр хусусиятлари / Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. Жилд 1. – Т.: Фан, 1991; Норматов У. Қодирий боғи. – Т., 1994; Раҳимов А. Ўзбек романи поэтикаси (сюжет ва конфликт). Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 1993; Тўраев Д. Ҳозирги ўзбек романларида бадиий тафаккур ва маҳорат муамmosи (60–80-йиллар). Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 1994; Пардаева З. Ҳозирги ўзбек романчилигининг тараққиёт тамойиллари. Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 2003; Содиков С. Ижоднинг ўттизлахзаси. – Т.: Шарқ НМАК бош таҳририяти, 2005; Ёқубов И. Мустақиллик даври ўзбек романлари поэтикаси. Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 2021; Муродов F. Тарихий романнинг муштараклик ва ўзига хосликлар уйғунлиги муаммолари. Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 2018; Мели С. Сўзу сўз. – Т.: Шарқ НМАК бош таҳририяти, 2020; Йўлдош К. Сўз ёлкини. – Т.:Faafur Fулом номидаги НМИУ, 2018; Куронов Д. Чўлпон насли поэтикаси. – Т., 2004; Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т.: F.Гулом номидаги НМИУ, 2016; Карим Б. Рухият алифбоси. – Т.: Faafur Fулом номидаги НМИУ, 2016; Карим Б. Абдулла Қодирий феномени. – Т.: “Info capital group” нашриёти, 2019; Дониёрова Ш. Истиқлол даври ўзбек романларида миллий рух ва қаҳрамон муамmosи. Филол. фан. д-ри... дисс. – Т., 2012; Пирназарова М. Ҳозирги ўзбек романларида услубий изланишлар (О.Муҳтор, X.Дўстмуҳаммад, У.Хамдам, Т.Рустам романлари мисолида). Филол. фан. номз... дисс. – Т., 2006; Шералиева М. Ҳозирги ўзбек наслида киноя (Ижтимоий-психологик омиллари, поэтик тизимдаги ўрни). – Т.: Akademnashr, 2016.

nomlangan tadqiqotida mustaqillik davri o‘zbek romanlarida janr modifikatsiyasi, yangilanayotgan milliy romanlar, mini-roman yaratish yo‘lidagi izlanishlar, roman strukturasida an’naviy motivlar kabi masalalarni o‘rganadi. M.Pirnazarova, Z.Pardayevalar ham o‘z izlanishlari natijasida hozirgi o‘zbek romanlaridagi yangicha tamoyillar, badiiy talqinning imkoniyatlari, ilohiy tushunchalarning roman konsepsiyasiga sintezlashuvi, noan’naviy tamoyillarning shakllanishi kabi muammolar yuzasidan o‘z qarashlarini bildiradi. Filologiya fanlari doktori U.Jo‘raqulov “Qodiriy va roman tafakkuri” deb nomlangan tadqiqotida roman syujetini ilohiy manbalarda kelgan “ilk syujet” bilan qiyoslab tekshiradi. Bunda olim Qur’oni karimda kelgan Odam (a.s), Momo Havvo, Iblis uchligiga tayanib, “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlarini tahlilga tortadi, syujet liniyasidagi “uchrashuv”, “ayriliq”, “visol” motivlarida ham ayni manbadagi “ilk syujet”ga asoslanishi, shu jihatdan G‘arb romanlaridan keskin farq qilishini aniq ko‘rsatib beradi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, hozirga qadar o‘zbek adabiyotshunosligida “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligi aynan o‘zbek romanchiligi an’analari negizida genezisi, shakllanish va takomil bosqichlariga ko‘ra o‘rganilmagan.

Tadqiqot mavzusining dissertatsiya bajarilgan oliy ta’lim muassasasi ilmiy-tadqiqot ishlari rejalarini bilan bog‘liqligi. Dissertatsiya Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti ilmiy-tadqiqot ishlari rejasiga muvofiq “Jahon va o‘zbek adabiyotini qiyosiy-tipologik o‘rganishning umumnazariy muammolari” mavzusi doirasida bajarilgan.

Tadqiqotning maqsadi “Oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazini ilohiy axborotlar, mif, folklor va ilk o‘zbek romanchiligi tarixi (XX asrning 30-80-yillari)ga xos poetik tadrijini kuzatish, mustaqillik davri o‘zbek romanlarini “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligi doirasida tadqiq etish, O‘.Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar”, X.Do‘stmuhammadning “Bozor”, L.Bo‘rixonning “Jaziramadagi odamlar” kabi asarlarida “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlari spetsifikasi, ijtimoiy-ma’rifiy talqini, badiiy-psixologik funksiyasining anormallashuvi doirasida ochib berishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

“oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlar tizimining genezisi, sinkretik holati va bundan keyingi sintezlashuv jarayonlarini miflar, o‘zbek xalq ijodiyotiga mansub janrlar, mumtoz dostonchilik, xususan, Alisher Navoiy “Xamsa” dostonlari asosida yoritish, obraz-triadaning badiiy xususiyatlari, nazariy kanonlari haqida xulosalar chiqarish;

muammoning jadid adabiyoti, romanchiligi, xususan, Abdulla Qodiriy va Abdulhamid Cho‘lpon romanlarida aks etish usul va yo‘llarini aniqlash, ayni an’ananing Oybek va Abdulla Qahhor romanlaridagi in’ikosini kuzatish;

XX asr o‘zbek romanlarida milliy epik tafakkurning jahon romanchiligi poetik usullari bilan sintezlashuvi, ijtimoiy hayot voqeligining yozuvchi individual badiiy talqini sathida reallashuvi “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazining o‘ziga xos takomil bosqichi ekanligini ilmiy asoslash;

“Tushda kechgan umrlar” romanida “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligining badiiy vazifasi va spetsifik o‘zgarishlari, oshiq obrazi tasvirida milliy-ijtimoiy-individual fojianing uyg‘un psixologik tasviri yetakchilagini ochib berish;

Xurshid Do‘stmuhammadning “Bozor” Luqmon Bo‘rixonning “Jaziramadagi odamlar” romanlarida “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligining mustaqillik davri ijtimoiy konsepsiysi bilan mushtaraklashuvi, ayni obrazlar poetik tasviridagi milliyashuv, sintezlashuv, anormallashuv xususiyatlarini aniqlash;

zamonaviy o‘zbek romanlarida “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligi bosqichlari, ularning milliy va jahon romanchiligi an’analari bilan munosabati, yangilanishi va takomillashuvi xususida nazariy xulosalar chiqarish.

Tadqiqotning obyekti sifatida O‘.Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar”, X.Do‘stmuhammadning “Bozor”, L.Bo‘rixonning “Jaziramadagi odamlar” romanlari, shuningdek, “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligining takomil bosqichlarini belgilashda Abdulla Qodiriyning “O’tkan kunlar”, “Mehrobdan chayon”, Abdulhamid Cho‘lponning “Kecha va kunduz”, Oybekning “Qutlug‘ qon”, Abdulla Qahhorning “Sarob” romanlari tanlandi.

Tadqiqotning predmetini zamonaviy o‘zbek romanlarida “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi genezisi, shakllanishi va takomil bosqichlariga xos poetik qonuniyatlar, spetsifik o‘ziga xoslik muammolari tashkil etadi.

Tadqiqotning usullari. Dissertatsiyada qiyosiy-tarixiy, qiyosiy-tipologik, germenivtik va psixologik tahlil usullaridan foydalanilgan.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

“oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlar tizimining genezisi, sinkretik holati va bundan keyingi sintezlashuv jarayonlari mifologik manbalarda buzilgan shaklda, o‘zbek xalq ijodiyotiga mansub janrlar, xususan, eposlarga kelib umumlashgani, obrazlar alohida shaxsdan millat miqyosiga ko‘tarilgani, Alisher Navoiy “Xamsa” dostonlarida mohiyat jihatdan ilohiy kalomlarga yaqinlashgani, qat’iy lashgani, kanonlashgani, Abdulla Qodiriy romanlarida diniy va dunyoviy tafakkur mahsuli sifatida, Abdulhamid Cho‘lpon romanlarida jahon romanchiligining ta’siri, ayni yozuvchilar an’anasining Oybek va Abdulla Qahhor romanlarida davom etgani, ochib berilgan;

“Tushda kechgan umrlar” romanida “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligi badiiy vazifasi va spetsifik o‘zgarishlari, xususan, “ushrashuv”, “ayriliq”, “visol” motivlarining asar syujet liniyasida noan’anaviy tarzda berilgani, oshiqa tasvirida milliy-ijtimoiy-individual fojaning uyg‘un psixologik tasviri yetakchilik qilishi dalillangan;

Kurshid Do‘stmuhammadning “Bozor” romanida obrazlar poetik tasvirida ham an’anaviy, ham jahon romanchiligidagi shakliy izlanishlarni o‘zida mujassam etgani, “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlarining metaforiklashuvi, oshiqa ma’shuqa tasviridagi ma’rifiy talqinning yetakchiligi aniqlangan;

zamonaviy o‘zbek romanlarida obraz-triada bosqichlari, ularning milliy va jahon romanchiligi an’analari bilan munosabati, yangilanishi va takomillashuvi, L.Bo‘rixonning “Jaziramadagi odamlar” romanida “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlar tasvirida sintezlashuv, anormallashuv jarayonlari asoslangan.

Tadqiqotning amaliy natijasi quyidagilardan iborat:

“oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlar tizimini o‘rganish natijasida obraz-triadaning genezisi, sinkretik holati va sintezlashuv jarayonlari aniqlangan;

uchlik tizimining jadid adabiyoti, xususan, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho‘lpon romanlarida badiiy aks ettirish an’anasining Oybek va Abdulla Qahhor romanlarida davom etishi yoritib berilgan;

mustaqillik davri o‘zbek romanlari, xususan, O’.Hoshimov, X.Do‘stmuhammad, L.Bo‘rixon kabi yozuvchilar ijodida oshiq obrazi tasvirida milliy, ijtimoiy-individual fofianing uyg‘un psixologik tasviri, ayni obrazlar poetik tasviridagi milliyashuv, sintezlashuv, anormallashuv jarayonlari tahlil qilingan va ilmiy-amaliy ahamiyati ko‘rsatilgan.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi qo‘llanilgan yondashuv usullari va nazariy ma’lumotlarni berishda aniq ilmiy manbalarga tayanilgani, tahlilga tortilgan manbalarning ilmiy metodlar vositasida asoslangani, nazariy fikr va xulosalarning amaliyatga joriy etilgani, olingan natijalarning vakolatli tashkilotlar tomonidan tasdiqlangani, adabiyotshunoslikning zamonaviy ilmiy konsepsiyalari asosida o‘rganilgani bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati adabiyotshunoslikda “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlarining genezisi, sinkretik holati, sintezlashuvi, zamonaviy o‘zbek romanlaridagi yangilanishi va takomillashuvi xususida olingan nazariy xulosalar bilan belgilanadi.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati jahon adabiyoti, qiyosiy adabiyotshunoslik, adabiyot nazariysi, o‘zbek adabiyoti bo‘yicha tadqiqotlar uchun material bera olishi, “Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili)” ta’lim yo‘nalishida “Jahon adabiyoti”, “Qiyosiy adabiyotshunoslik”, “O‘zbek adabiyoti tarixi”, “O‘zbek adabiyoti”, “Hozirgi adabiy jarayon” kabi fanlardan ma’ruzalar o‘qishda va amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazishda, darslik va o‘quv qo‘llanmalari yaratishda ilmiy-nazariy manba bo‘lib xizmat qilishi bilan izohlanadi.

Tadqiqot natijalarining joriy qilinishi. Mustaqillik davri o‘zbek romanlarida “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlarining poetik takomili tadqiqi bo‘yicha olingan natijalar asosida:

“oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazining adabiyot tarixidagi poetik tadriji, tarixiy bosqichlari, uchlik takomilida an’anaviylik tamoyili hamda jahon romanchiligi ta’siri masalasi, O‘.Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar”, X.Do‘stmuhammadning “Bozor”, L.Bo‘rixonning “Jaziramadagi odamlar” kabi romanlarida “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlarining o‘ziga xosligi, ijtimoiy-ma’rifiy talqini, ijtimoiy-psixologik funksiyasining anormallashuv jarayonlariga doir ilmiy xulosalardan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2017-2020-yillarda bajarilgan OT-F1-030 raqamli “O‘zbek adabiyoti tarixi” ko‘p jildli monografiyani (7 jild) chop etish (2017-2020) mavzusidagi fundamental loyihaning nazariy qismida foydalanilgan (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining 2022-yil 14-sentabr 04/1-2575сон ma’lumotnomasi). Natijada “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazining adabiyot tarixidagi poetik tadriji, tarixiy bosqichlariga oid ilmiy ma’lumotlar bilan boyishiga xizmat qilgan;

obraz-triadaning 30-80-yillar adabiyotida badiiy aks ettirilishi, “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi takomilida milliy va jahon romanchiligining o‘rni, “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi ijtimoiy-psixologik funksiyasining anormallashuv jarayonlarini epik idroklashga oid ilmiy xulosalardan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida 2020-2021-yillarda bajarilgan I-OT-2019-42 raqamli “O‘zbek va ingliz tillarining elektron (inson qiyofasi, fe’l-atvori tabiat va milliy timsollar tasviri) poetik lug‘atini yaratish” mavzusidagi innovatsion loyihada foydalanilgan. (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining 2023-yil 16-yanvardagi 04/1-94-son ma’lumotnomasi). Natijada yangi yaratilgan poetik lug‘at “oshiq-ma’shuqa-raqib” obraziga doir ilmiy izohlar bilan boyitilgan;

“Tushda kechgan umrlar”, “Bozor” romanlarida “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazining ijtimoiy, ma’rifiy va o‘ziga xos xususiyatlari, “Jaziramadagi odamlar”

romanida “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi ijtimoiy-ma’rifiy funksiyasining anormallashuvi, shu bilan birga, tadqiqot obyekti hisoblangan adiblar badiiy konsepsiyasining ifoda usullari, ijodkorlarga xos individuallik va poetik mahorat masalalariga doir ilmiy xulosalardan O‘zbekiston milliy teleradiokompaniyasi “O‘zbekiston” teleradiokanaliga “Bedorlik”, “Adabiy jarayon” dasturlarida foydalanilgan. (O‘zbekiston teleradiokanaliga 2023-yil 16-yanvardagi 04/36-75-sonli ma’lumotnomasi). Natijada dastur uchun tayyorlangan materiallarning mazmuni nazariy ma’lumotlar bilan boyitilgan.

Tadqiqot natijalarining aprobatsiyasi. Tadqiqot natijalari 3 ta xalqaro, 2 ta respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy anjumanlarda muhokamadan o‘tkazilgan.

Tadqiqot natijalarining e’lon qilinganligi. Dissertatsiya mavzusi bo‘yicha jami 14 ta ilmiy ish chop etilgan, shulardan O‘zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiyalar asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlarda 9 ta maqola, jumladan, 6 tasi xalqaro hamda 3 tasi respublika jurnallarda nashr qilingan.

Dissertatsiyaning tuzilishi va hajmi. Dissertatsiya kirish, uch bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatidan tashkil topgan bo‘lib, umumiyligi 155 sahifadan iborat.

I BOB. “OShIQ-MA’SHUQA-RAQIB” UChLIGI GENEZISI VA ADABIY-NAZARIY OMILLARI

1.1. Ilohiy manbalar, mif va milliy folklor namunalarida “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi

Adabiy-tarixiy jarayonda shakllanib, takomillashib kelayotgan poetik obrazlar mohiyatan o‘zining real ildizlariga ega. Olam va odam, zamon va makon aro cheksiz tasavvurlar ijod mahsuli o‘laroq badiiy asarga ko‘chadi. Adabiy-tarixiy jarayonda yuzaga kelgan badiiy obrazlar takomilida an’anaviylik tamoyili muhim o‘rin tutadi. Epik, lirik, dramatik turning aksariyat janrlari markazida o‘zining genetik asoslari bilan uzoq tarixga borib taqaladigan “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligi turadi. Shunga ko‘ra badiiy adabiyotdagi barcha obrazlarning asosi bo‘lmish obraz-triada genezisi, ilk omillarini belgilashda ilohiy manbalar, mif va folklor namunalari genetik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Avvalo, obraz tushunchasiga to‘xtalsak. Obraz haqidagi dastlabki fikrlar yunon faylasufi Aristotelning “Poeziya san’ati haqida” nomli asarida uchraydi. Unda “obraz”ni dunyoga kelishini ta’minlovchi bosh sabab voqelikni badiiy aks ettirish - “mimesis” ekani qayd etilgan. Mohiyatan obraz real voqelikdan kelib chiqadi. “Badiiy obraz — voqelikni faqat san’atga xos usulda o‘zlashtirib va o‘zgartirib xarakterlovchi estetik kategoriya. “Obraz” real odamning badiiy in’ikosi sifatida voqelikda mavjud obyektning tayin zamon va makonda davom etadigan hayot yo‘li, voqealar tizimida tasvirlanishi natijasida dunyoga keladigan, jondantirilgan poetik modelidir. “Badiiy obrazni real obyekt bilan chalkashtirmaslik kerak; u shartlilik, ramziylik xususiyati bilan real voqelikdan farq qiladi va asarning ichki “illyuziyali” olamini tashkil qiladi”¹. Aytib o‘tilganidek, obrazdagi shartlilik, ramziylik asarning ichki illyuziyasini ta’minlab beradi.

Rus adabiyotshunosi V.G.Belinskiy shunday munosabat bildiradi: “...Unda hech bir tasodifiy va ortiqcha narsa yo‘q. Hamma qismlar butunga bo‘ysungan, hammasi bitta maqsadga yo‘naltirilgan, hammasi birlikda bitta go‘zallik, yaxlitlik,

¹ Абулхайр М. Навоий асарларининг изоҳли луғати. –Т.: “ЎзМЭ”, Биринчи жилд. – Т., 2000. – Б. 78.

individuallikni maydonga keltiradi”.¹ Yana bir rus olimi L.I.Timofeyevga ko‘ra “badiiy to‘qima yordamida yaratilgan, estetik qiymat kasb etgan inson hayotining umumlashma va ayni chog‘da, aniq manzarasidir”² – degan xulosani beradi.

Adabiyotshunos Bahodir Sarimsoqov badiiy obrazga badiiy ijod jarayonining umumlashmasi sifatida qaraydi: “Badiiy obraz voqelikni, hayotiy mushohadalarni, taassurotlarni ikodkor dunyoqarashi, estetik ideali orqali qayta ishlanishi oqibatida yangidan yaratilishidan iborat. Binobarin, badiiy obrazning mohiyati voqelikning badiiy umumlashmaga aylanganligi va betakror alohidalikda aks ettirilganligi yoki ifodalanganligi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham badiiy obrazning umumlashganligi voqelikni bevosa o‘z qobig‘ida aks ettirishga qaraganda keng va chuquroq qamrab oladi”.³

Dilmurod Quronov: “Badiiy obraz borliqning (undagi narsa, hodisa va b.) san’atkor ko‘zi bilan ko‘rilgan va ideal asosida ijodiy qayta ishlanib, hissiy idrok etish mumkin bo‘lgan shaklda ifodalangan aksidir. Albatta, bu aksda borliqning ko‘plab tanish izlarini topamiz, biroq bu endi biz bilgan borliqning aynan o‘zi emas, balki tamoman yangi mavjudlik – badiiy borliqdir”⁴. – degan fikrni ilgari suradi. Demak, obraz real borliq hamda voqelikdan biroz chekingan, ideallikka intilgan, badiiy qayta ishlangan o‘ziga xos poetik fenomen desak, xato bo‘lmaydi. Umuman olganda, badiiy obraz ijodkor dunyoqarashidan kelib chiqib yaratiladi va badiiy asar dunyosida yozuvchi estetik idealini ifodalaydi.

Badiyyat olamida “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlari birbutun sistema sifatida davrdan davrga, asardan asarga ko‘chib keladi. Jahon adabiyotshunosligi tarixida bunday uchlik tizimiga nisbatan triada istilohi ishlatiladi. Shu o‘rinda Obraz-triada terminining lug‘aviy-falsafiy ma’nolarini aniqlashtirib olsak, maqsadga muvofiq bo‘ladi.

“Triada (yunoncha – uchlik) – borliq va tafakkur taraqqiyotining uch bosqichligini bildiruvchi falsafiy termin. Falsafiy tuzilish usullaridan biri. Antik

¹ Белинский В.Г. Адабий орзулар. – Т.: Фафур Ғулов номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1977. – Б. 101.

² Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М., 1959, – С. 53.

³ Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. – Т.: “Bokmany print” нашриёти, 2022. – Б. 7.

⁴ Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Т.: Akademnashr, 2018. – Б. 135.

davr platonchilik va neoplatonchilikda keng qo'llanilgan. Platonchilik vakillari borliqning boshlang'ich uchligi (namuna – demiurg – namuna) va uch bosqichi (aql – ruh – kosmos) to‘g‘risidagi ta’limotni bayon qilganlar. Triada ta’limotining Ploton, Profiriy, Fixte, Shelling, Hegel kabi namoyondalari bo‘lgan. Triada tamoyili nemis klassik idealizmida keng rivoj topgan”. Ma'lumki, triada Hegelning falsafiy sistemasida dialektik taraqqiyotini tavsiflash uchun qo'llangan rivojlanish sxemasi (tezis, antitezis, sintez)ni ifodalarydi. Donishmand Pifagor fikricha, “triada – havoyi, samoviy alomat”.¹

Ko‘rinib turibdiki, triada haqidagi nazariya borliq va tafakkur taraqqiyoti bilan bog‘liq, ayni triada asosida uchlik prinsipi mavjud. Badiiy ijod, adabiyotshunoslik, mo‘tabar manbalarda badiiy uchlikning poetik talqini ko‘zga tashlanadi va mukammal hodisalar asosida uchlik turishi oydinlashadi yoki aksincha butunlikning notugalligini bildiruvchi belgi sifatida ham uchlik-triadasi turadi. “Adabiyotshunoslikda badiiy asar “shakl” va “mazmun” tarzida ikki asosga emas, uch asosga quriladi degan qarash ham mavjud. Bunday qarash kurtaklari ham antik davrlarga borib taqalsa-da, uni ilmiy jihatdan asoslagan holda fanga A.A Potebniya olib kirgan, keyinchalik bu qarash uning shogirdlari, davomchilar tomonidan rivojlantirilgan. Unga ko‘ra san’at asarining uch jihatni bor: tashqi shakl, ichki shakl va mazmun. Adabiyotga tatbiqan olinganda bu mos ravishda so‘z obraz va g‘oya demakdir”.² Ko‘rinadiki, adabiy-estetik tafakkur tarixida badiiy uchlik poetik butunlikni bildirishi bilan birga, notugalllik ifodasi sifatida ham qo'llanilgan.

Adabiyotshunos Suvon Meli o‘zining “O‘tkan kunlar” strukturasida uchlik prinsipi” maqolasida poetik butunlikka xizmat qilgan uch obrazning talqiniga tayangan holda tahlil qiladi: “O‘tkan kunlar” romanida ishtirokchilar ko‘p, lekin ularning uchtasi – yetakchi qahramonlar, ya’ni Otabek, Kumush va Yusufbek hoji. Asarning yalpi g‘oyasi va badiiy strukturasi ushbu qahramonlar vositasida amalgamoshadi. Strukturadagi bu uchlik – mustahkam uchlik. U asar markazida turgan ikki mavzuni – sevgi-muhabbat va el-yurt qayg‘usi – o‘z yelkasida tutib turadi”.³

¹ Фалсафа қомусий лугат. – Т.: “Шарқ” НМАК бош таҳририяти, 2004. – Б. 399.

² Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Т.: Akademnashr, 2018. – Б. 135.

³ Мели С. Сўзу сўз. – Т.: “Шарқ” НМАК бош таҳририяти, 2020. – Б. 81-82

Olimning fikriga ko‘ra, “O‘tkan kunlar” romanining uch bo‘limdan iboratligi, har bir bo‘limning boblari toq sonlardan tashkil topganligi fojelikning ramziy matematik belgisi, ijodkorning badiiy konsepsiyasiga xizmat qilgan poetik butunlikdir.

“Qizig‘i shundaki, struktura so‘zining o‘zak asosi “tr” bo‘lib, u qadimgi hind tilidagi tri (uch) so‘ziga borib tutashadi”. Bundan ko‘rinadiki, har qanday badiiy asar strukturasi uchlikka erishsagina butunlik hosil qiladi. “Har qanday hodisa butunlik hosil qilishi uchun albatta uchlikka erishmog‘i zarur: bir (u bu yerda butun bir emas, balki uchlikning ilk hadi) paydo bo‘lgan va birikishga tutingan hodisaning bir bo‘lagi, ikki birga qarshi turgan, u bilan aloqaga kirishga chog‘langan qism, faqat uch vujudga kelib, bir va ikki muayyan aloqaga kirishgandagina hodisa butunlik, ya’ni struktura kasb etadi”.¹ Adabiyotshunos Suvon Melining fikrlaridan kelib chiqib, uchlikdagina butunlikka erishish mumkin ekan degan xulosa paydo bo‘ladi. Lekin masalaning yana bir tomoni ham bor, Tilshunoslik nuqtayi nazaridan yondashadigan bo‘lsak, matn strukturasidan biror gap yoki so‘z tushirib qoldirilsa, tugallanmagan gap yoki jumlaning davomiyligiga ishora qiluvchi uch nuqta belgisi ishlatiladi va bundan notugallik ma’nosи oydinlashadi.

Adabiyotshunos Uzoq Jo‘raqulov “Qodiriy va roman tafakkuri” deb nomlangan tadqiqotida “O‘tkan kunlar” romanini uchlik prinsipiga ko‘ra talqin etgan. Roman syujetini aniqlashda “oshiq-ma’shuqa-raqib” obraziga asos sifatida qaraydi. Bunda olim Qodiriy dunyoqarashiga asos bo‘lgan manba sifatida Qur’oni karim va undagi uchlik tizimini o‘z ilmiy konsepsiyasining tayanch nazariy manbasi sifatida belgilaydi. Qur’oni karimdagi Odam Ato, Momo Havvo va Iblis uchligini roman obraz tizimi bilan solishtirar ekan, “O‘tkan kunlar” xuddi shu tizimdan ilhomlanib obrazlashtirilgani, bir so‘z bilan aytganda romandagi “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligi ilohiy kitobda kelgan qadim uchlikning mikromodeli ekani haqidagi qat’iy xulosaga keladiki, ushbu nazariy xulosa obraz-triadaning ilk asosini ilohiy manbalardan izlash kerakligini ko‘rsatadi.

¹ Shu manba, – Б. 81-76.

Ayni paytda, uchlik tizimi bilan bog‘liq holatlar boshqa ko‘plab real hayotiy, ma’naviy, tarixiy-etimologik jarayonlar va manbalarda ham ko‘plab uchraydi, hatto kundalik milliy urf-odatlarimiz ham uch raqami bilan tutashadi. Xalqimizda “bir, ikki, uch, uchdan keyin puch” degan naql bor. Uchdan keyin puch deyilishining o‘zida sanoq tugaganligi va uchdan keyin hech narsa yo‘qligiga ishora mavjud. Ikki raqami juftlikni anglatsa, uch raqami toq. Juftlikning orasiga uchinchisi kirsa, o‘z-o‘zidan buzilish sodir bo‘ladi. Qur’oni karimda kelgan ilk odam – Odam alayhissalom va uning jufti Momo Havvoning yaratilishini eslaydigan bo‘lsak, ikkilik, ya’ni juftlik bor edi. Juftlikning o‘rtasiga Iblis qo‘shilishi bilan buzilish sodir bo‘ldi.

Sharq-islom ma’naviy muhitida shakllangan adabiyot, adabiy shakl va janrlar ilohiy manbalardan oziqlangan, to‘yingan va sharqona kriteriylargacha asoslangan. Zamonaviy adabiyotshunoslikda adabiy-estetik hodisalarini ilohiy manbalarga tayanib talqin qilish tendensiyasi boshqa ilmiy tadqiqotlarda ham ko‘zga tashlanadi. Xususan, adabiyotshunos A’zamxon Qozixo‘ja “Qissa janrining xususiyatlari” maqolasida qissa janrining kelib chiqishi va janrga xos xususiyatlarini belgilashda ilohiy manbalarni asos qilib oladi. “Qissa janri spetsifikasiga nazar tashlar ekanmiz, aynan ilohiy mohiyatga yaqinlashib kelgan qissalar janrning yorqin namunasi sifatida ko‘zga tashlanishini kuzatamiz”, deb yozadi.¹ Qur’oni karimda keltirilgan Yusuf (a.s.) qissasiga asoslanib, “Qur’ondagi bu qissa nihoyatda muxtasar va mukammal, tiniq va musaffo ohanglarda, basharni ojiz qoldiruvchi i’joz maqomida nozil bo‘lgan. Farzandini yo‘qotgan ota tilidan qissaning yadrosida turgan “chiroyli sabr” degan so‘z aytilgandan keyin ham, avval ham butun voqealar ko‘lami, tarmoqlari o‘sha so‘zga, ya’ni “chiroyli sabr”ga bog‘lanib turadi”.² Ko‘rinadiki, olim qissa janrining jumla-konsepsiya asosiga qurilishini, butun voqealar shu “jumla”ga xizmat qilishini ta’kidlaydi.

Adabiyotshunos Uzoq Jo‘raqulov “Qur’oni karim qissalarida o‘tmish voqealarining hikoya qilinishi, bashariyat tarixi haqida axborot berilishi bilan

¹ Қозихўжа А. Гар ортуқ сўз дедим... – Т.: “Nurafshon business” нашриёти, 2021. – Б. 163.

² Ko‘rsatilgan manba, – В. 160.

birga, yana uch jihat yaqqol ajralib turishini ko‘rsatadi. Bularning birinchisi, har bir “qissa” markazida aniq bir shaxs hayot yo‘li (syujeti) turishi, barcha voqealar (syujet liniyalari) shu shaxs atrofida kechishi va bevosita unga kelib bog‘lanishi; ikkinchisi, butun “qissa” yagona bir mazmun, jumla-konsepsiya qurilishi, uchinchisi, Qur’on “qissa”larining tezis – antitezis – sintez shaklidagi mukammal kompozitsion tizimga egaligidir”.¹ Har ikkala adabiyotshunosning fikrlari ayni bir xulosani beradi: qissa janrining asosida ilohiy xabarlar turadi. Ushbu janrning eng yaxshi namunalariga e’tibor qaratsak, ularning aynan ilohiy manbalarga yaqin kelganini ko‘ramiz.

U.Jo‘raqulov “Alisher Navoiy “Xamsa”sida xronotop poetikasi” deb nomlangan tadqiqotida obraz-triada genezisi ilohiy manbalarda ekanini klassik dostonlar matni va badiiy konsepsiyasidan kelib chiqib asoslagan. “Oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligining ilohiy manbadan “Xamsa”gacha bo‘lgan yo‘lni qanday bosib o‘tganligini sxema asosida chizib ko‘rsatgan. “Oshiq”, “ma’shuqa”, “raqib” uchligining “Xamsa” xronotopi tomon poetik hamda xronologik harakat trayektoriyasi taqriban shunday: ilohiy kitoblar – mif – epos – roman – qissa – doston – “Xamsa”.² Olimning ushbu fikrlari uchlikning ilk asosi ilohiy manba degan to‘xtamimizni yana bir bor tasdiqlaydi. Ayrim o‘zgarishlar, masalan, oshiq, ma’shuqa, raqib obrazlari ramziylikka, ijtimoiylikka aylana borsa-da, ayniqsa Sharq klassik adabiyotida ilk manbadagi ishq “Ollohga qaytish” qonuniyatini yo‘qotgani yo‘q. Bu esa bizni, nafaqat epik janrlar genezisi, janrga xos xususiyatlarini belgilashda, balki ana shunday janrlarning markazida turuvchi “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazining ilk asoslari ham ilohiy manbalarga borib bog‘lanishi haqidagi asosli to‘xtamga olib keladi.

Qur’oni karimning “Baqara” surasi 30-oyatida Odam alayhissalomning yaratilishidan maqsad Ollohning yer yuzi uzra o‘z o‘rribosari, ya’ni xalifalik maqomiga munosib ko‘rilganligi aytildi: “Eslang, (ey Muhammad!) Robbingiz farishtalarga: “Men Yerda xalifa (Odam) yaratmoqchiman”, – deganida, (ular)

¹ Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. – Т.: “Турон-икбол”, 2017. – Б. 30.

² Ko‘rsatilgan manba, – В. 189.

aytdilar: “Unda (Yerda) buzg‘unchilik qiladigan, (nohaq ravishda) qonlar to‘kadigan kimsani yaratmoqchimisan? Holbuki, biz Senga hamding bilan tasbehtar aytamiz va Seni muqaddas deb bilamiz. (Olloh) aytdi: “Albatta, Men sizlar bilmaydigan narsalarni bilurman”¹. Oyatdagi xabarga ko‘ra farishtalar insonni yerda buzg‘unchilik qilishidan, nohaq qon to‘kishidan qo‘rqadi. Bunga sabab Olloh taolo Odam (a.s)ni yaratishdan oldin bir guruh jinlar yaratilgan va ular itoatsizlik qilgach, yo‘q qilingan. Lekin farishtalarning xavotiriga o‘rin yo‘q: “Olloh” Odamga barcha (yaratilgan va yaratilajak narsalarga tegishli) nomlarini o‘rgatdi”.² Olloh taolo Odam (a.s)ni o‘z ma’rifati bilan siyladi, barcha yaratiqlardan, hatto farishtalardan ham ulug‘roqqa ko‘tardi. Xo‘sish, qanday qilib Odam (a.s) bu maqomga erishdi? Ollohga yaqinlik, Uni tanish, ma’rifatidan bahramand bo‘lish Odam alayhissalomni shu maqomga olib chiqdi. “Baqara” surasida kelishicha, shundan so‘ng Olloh farishtalarga buyurdi: “Odamga sajda qilingiz!” – deb buyurishimiz bilan ular sajda qildilar. Faqat Iblis bosh tortib, takabburlik qildi va kofirlardan bo‘ldi”.³ Samovotda ro‘y bergen shu voqeadan boshlab Odam Atoning barcha yaratilmishlar ichra maqomi belgilandi. Olloh huzurida erishilgan bu maqom Odam alayhissalomning ma’rifati tufayli bo‘ldi. Aslida farishtalarning Odam (a.s)ga sajda qilishi bu bir sig‘inish yoki ibodat emas, balki Olloh yaratig‘ini olqishlash, buyuk Zotning qudrati oldida bosh egish edi. Farishtalar fitratida Olloh amriga isyon qilish bo‘lmagani uchun ham darhol sajda qildilar, lekin Iblis takabburlik qilib, bosh egishni istamadi. Ayni lahzalardan boshlab Odam va Iblis o‘rtasida ziddiyat paydo bo‘ldi va samovotdagи bu raqiblik bashariyat olamiga ko‘chdi. Shu lahzadan boshlab Odam va Iblis o‘rtasidagi ziddiyat to inson dunyoga kelib, hayot kechirib yana Olloh huzuriga qaytgungacha davom etib kelmoqda. Ilk odamning yaratilishi bilan boshlangan bashariyat olamiga qadam qo‘ygan har bir inson Olloh huzuriga yana qaytadi. Mangu

¹ Куръони карим. Маъноларининг таржима ва тафсири. Таржима ва тафсири муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур. – Т.: Сано-стандарт, 2021. – Б. 6.

² Shu yerda.

³ Shu yerda.

saodatga erishmoq uchun barcha to‘siqlarni yengish va Yaratgan amriga bo‘ysunib yashash lozim”.¹

Islom manbalarida qayd etilishicha, Iblis kibrga berilib, Olloh taolo la’natiga uchrab, jannatdan quvilganida tavba qilish o‘rniga qiyomat kunigacha muhlat so‘raydi, to qiyomatga qadar ig‘vo qilib Odam bolalarini yo‘ldan urishga qasd qiladi. Lekin Odam (a.s) va Havvo onamiz o‘zlarini Iblis kabi tutmadilar, darhol ayblariga iqror bo‘lib tavba qildilar. Odam Ato va Momo Havvo ikkisini Iblisdan farqi ham ana shunda. Iblis gunohkor edi, tavba qilish o‘rniga kibrga berildi va toabad insoniyatni Ollohdan uzoqlashtirishga qasdlandi, Odam (a.s) va Havvo onamiz esa so‘zsiz gunohini tan oldi, tavba qilib jannatga qaytmoqlikka umid bog‘ladi. Mana necha zamonlar o‘tdi, insoniyat o‘sha mash’um xatoni takrorlamaslikka, yer yuzida Olloh tomonidan man qilingan narsalardan o‘zlarini saqlashga harakat qiladi. Toki yer yuzida hayot bor ekan, Iblis qiyomat kuniga qadar inson bolalarini yo‘ldan urishga intiladi. “Bas, Odam Robbidan (tavbaga doir) kalimalarni qabul qilganidan so‘ng (Olloh) uning tavbasini ijobat etdi. Albatta, U Tavvob (tavbani qabul etuvchi) va Rahim (rahmli)dir”.² Oyatdan shu narsa anglashiladiki, Olloh bandalari yer yuzida man qilingan ishlarni qilsa-yu, ammo afsus chekib, tavba qilsa, marhamat eshiklari ochiladi. “(Biz:) “Undan hammangiz tushing. Bas, Mendan sizga hidoyat kelsa, o‘shanda kim hidoyatimga ergashsa, ularga xavf yo‘q va ular mahzun ham bo‘lmaslar”, dedik”.³

Hidoyat – Olloh bandalariga ko‘rsatgan to‘g‘ri yo‘l. Odam (a.s), Momo Havvo va Iblis jannatdan yerga tushirilganda ular uchun tanlashga hidoyat yo‘li ham ko‘rsatildi. Avval boshdayoq, Olloh shayton va shaytonga ergashganlarni jahannamga tashlashi ilohiy manbada keltirilgan edi. Va shu o‘rinda “tanlanganlar”ni yo‘ldan urish ham imkonsiz ekanligi aytilgan. Islom manbalarida keltirilishicha, Odam (a.s) va Havvo onamiz yer yuzining turli tomonlariga tushiriladi. Ular bir-birlarini topgunlariga qadar bir necha yuz yillab vaqt o‘tib

¹ Жўракулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. – Т.: Турон-икбол, 2017. – Б. 190.

² Куръони карим. Манноларининг таржима ва тафсири. Таржима ва тафсир муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур. – Т.: Сано-стандарт, 2021. – Б. 6.

³ Ko‘rsatilgan manba, – B. 7.

ketadi. Odam (a.s) va Havvo onamiz o‘rtasidagi hijron shu qadar uzoq davom etganki, toki ko‘p mashaqqatlar nihoyasi yer yuzidagi visolning sodir bo‘lishiga zamin hozirlagan. Taqdirning mashaqqatli sinovlari odamzotning keyingi avlodlariga meros bo‘lib qoldi. Odam alayhissalomning avlodlari Qobil va Hobilni ham shayton vasvasa qiladi, shu bilan samovatdagi raqiblik yerga ko‘chadi. Islom manbalarida kelishicha, Qobil va Hobil o‘rtasidagi qarama-qarshilikka ayol sabab bo‘ladi. Qobilning egizagiga Hobil, Hobilning egizagiga Qobil nikohlanishi buyurilgan bo‘ladi. Shayton esa, Qobilni vasvasa qila boshlaydi, seni egizaging chiroyli deydi. Shunda ular otalarining ko‘rsatmasi bilan qurbanlik qilishadi.

Lekin shayton aralashgan buzg‘unchilik, hasadgo‘ylik, ichi qoralik insoniyat tomiriga allaqachon kirib ulgurgandi, shu sababdan Qobil “havoyi nafsi birodarini o‘ldirishni xush ko‘rsatdi va darhol uni o‘ldirdi”.¹ Har bir inson dunyoga kelar ekan, albatta shayton uni vasvasa qilishga urinib ko‘radi, chunki u Olloh huzurida Odam avlodlarini to qiyomat kuniga qadar vasvasa qilishga, to‘g‘ri yo‘ldan chalg‘itishga ont ichgan edi. Yerda hayot boshlanibdiki, Iblis shu ontga amal qilib kelmoqda. Odam (a.s) va Havvo onamiz Ollohnинг ilohiy dargohidan gunohi evaziga quvilgan soniyadan tavba qilib, yana o‘zlikka qaytmoqni orzuladi. Lekin ularni hidoyat yo‘lidan qaytarguvchi Iblis doimo soyadek ergashib yuradi. Uning maqsadi Odam (a.s) va uning juftini Ollohga bo‘lgan chin oshiqlik muhabbatiga, o‘zlikka qaytarmaslik edi.

Adabiyotshunos U.Jo‘raqulov ilohiy xabarda kelgan ayni uchlik keyinchalik adabiyotdagi an’anaviy obrazga asos bo‘lganini ta’kidlaydi. “Voqean, “Qur’oni karim”ning “Baqara” surasi, 36-oyati tarkibida keladigan: “Bir-biringizga dushmanisz”, degan Olloh kalomi, bevosita, Uning O‘zi tomonidan yaratilgan uch yaratiqqa – Odam (a.s) Momo Havvo va Iblisga qaratilgan edi. Keyinchalik Sharq adabiyotidagi oshiqlar – shuqa-raqib uchligiga aynan shu voqeas asos bo‘ldi”.² Odam (a.s) va Havvo onamizning Olloh huzurida, jannatdagi saodatli onlari “ilk

¹ Куръони карим. Маъноларининг таржима ва тафсири. Таржима ва тафсири муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур. – Т.: Сано-стандарт, 2021. – Б. 112.

² Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т.: F.Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б. 164-165.

uchrashuv”, gunohi sabab yer yuzining turli tomonlariga tushirilgach “ayriliq” va nihoyat bashariyat olamida ne mashaqqatlar bilan bir-birini topgach “visol” onlarini boshdan kechirishdi. Ayni syujet adabiy asarlarning turli janrlarida an’anaviy “uchrashuv-ayriliq-visol” motivlariga asos bo‘lib xizmat qilib kelmoqda.

Xo‘sh, unda bu uchlikning badiiy asarlarga ko‘chishiga nima sabab bo‘ldi? Birinchidan, ularning samovotdan bashariyat olamiga tushirilishi bo‘lsa, ikkinchidan, odamzotning ideal shaxslarga bo‘lgan intilishi sabab bo‘ldi. Obraz-triada G‘arb adabiyotida ham, Sharq adabiyotida ham turli darajalarda qayta ishlandi. “Oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi davrdan davrga, adabiy shakldan shaklga o‘tib, ijodkorning konsepsiyasidan kelib chiqib ba’zi o‘zgarishlarga uchragan bo‘lsa ham, lekin obraz-triadaga xos muayyan xususiyatlarni o‘zida saqlab kelmoqda.

Kuzatishlarimiz natijasida ilohiy manbalarda kelgan obraz-triada bir necha bosqichlarni bosib o‘tganini ko‘rdik: birinchi bosqich: Olloh taolo-Odam alayhissalom-Iblis va farishtalar (bu vaqtda hali Havvo onamiz yaratilmagan edi). Ikkinci bosqich: Odam alayhissalom, Havvo onamiz va Iblis (la’natlangan). Uchinchi bosqich: Odam alayhissalom, Havvo onamiz va Iblis uchligining yer yuziga ko‘chishi (makon o‘zgardi). To‘rtinchi bosqich: Odam va uning surriyodlari: Hobil va Qobil (endi uchlik inson avlodlariga ko‘chdi). Yuqorida sanab o‘tilgan har to‘rt bosqich ham makon-zamon (xronotop)iga ko‘ra farqlanadi.

Ushbu tadqiqotda ilohiy axborotlardagi “ilk syujet”ga va unga xos tadrijiy bosqichlar xarakteridan kelib chiqib obraz-triadani tahlil qilamiz. “Oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlarining ilk shakllanish va takomil jarayonlari, bizningcha, quyidagilarda ko‘rinadi: a) oshiqning ilk oliy ko‘rinishi insonning Yaratganga bo‘lgan ishqisi, uning ma’rifatiga oshuftalik holati, bu yo‘lda Iblisning to‘sif bo‘lishi namoyon bo‘ladi; b) mifda bu tizim spetsifikasi muayyan o‘zgarishga uchraydi, uchlik obrazlar funksiyasi murakkablashadi, ularda sintezlashuv, transformatsiyalashuv holatlari kuzatiladi; v) folklor namunalari, xususan, eposda oshiq, xalq qahramoni, millat jonkuyari, oila boshi, millat otasi, millat onasi (millat sha’ni, oila nomusi)ning sevikli yori sifatida ko‘rinadi; g) mumtoz epik talqinda

esa oshiq Haq jamoliga intiluvchi solik, ma'shuqa ma'rifat mansha'i, oshiqning Yaratganga yetishish yo'lidagi vosita, oshiqning sevimli yori vazifasini bajaradi; d) ilohiy, folklor manbalari, hatto keyingi yozma romanlarda ham raqib oshiqni ma'shuqadan uzoqlashtiruvchi, oshiqqa qarshi ma'shuqaga talabgor, yovuzlik manbai sifatida keladi.

Ilohiy haqiqatlar unitilgan paytda uchlik tizimi ham miflashadi. Ilohiy axborotlarning o'zgartirilgan, buzilgan shakli o'laroq maydonga kelgan miflarda ham oshiq-ma'shuqa-raqib obrazi real an'analar saqlab qolishi bilan birga, muayyan o'zgarishlarga ham uchragani ma'lum bo'ladi.

Dunyo adabiyotshunosligida mif, afsona haqida turlichay qarashlar mavjud. Aksariyat tadqiqotchilar mifga, inson tafakkuri mahsuli sifatida qarab keladilar. Xususan, falsafiy lug'atlarda mifga quyidagicha ta'rif beriladi: "Mif – (yun. Muthos – afsona, rivoyat, hikoyat) – ibridoiy davr kishilari ongi va tushunchasida inson, tabiat, jamiyat va koinotning paydo bo'lishi bilan bog'liq voqealar, shuningdek, tabiat va jamiyat hodisalarining aks etishi. Ibtidoiy insonlar tabiat va jamiyatda sodir bo'ladigan voqealarni asl sabablarini to'g'ri anglab yetmaganlar va ularga qandaydir tashqi qudrat ifodasi deb qaraganlar".¹ Antik davr mutafakkiri Pifagor ta'limotiga ko'ra, mif-tabiatni falsafiy-allegorik anglash ifodasidir. Platon fikricha, mif-voqelikning falsafiy-ramziy talqini. Sovet davri olimlari ham yunon olimlari singari mifni insonning borliq haqidagi tafakkur mahsuli deb qaraydi. Bugun ham aksar tadqiqotlarda adabiyotning, san'atning va hatto dinning ham ibtidosini mifga bog'lab tushuntiradiganlar yo'q emas. Ammo adabiyotshunoslik, jahon adabiyotshunosligi tarixida yuqoridagi qarashlarga zid keluvchi fikrlar ham bildirilgan. Xususan, yunon mutafakkiri Arastu mifni "haqiqatdan xabar beruvchi yolg'on xulosa", degan fikrni aytadi. Mumtoz adabiyotning yirik vakili Alisher Navoiyning Abulqosim Firdavsiy "Shohnoma"siga bildirgan quyidagi fikrlari uning mifga bo'lgan munosabatini yoqqol ifodalaydi: "*Tarix ahlining ixtilofi ko'ptur, "Shohnoma"ning ul navki lofi ko'ptur. Ba'zi mutaassib el gazofi ko'ptur, Sen yozg'ali ham nuktayi vofi ko'ptur*".

¹ Фалсафа комусий лугат. – Т.: "Шарқ" НМАК бош таҳририяти, 2004. – Б. 270.

¹ Zamonaviy o‘zbek adabiyotshunosligida mazkur masala yuzasidan bir qancha fikrlar bildirilgan. Masalan, adabiyotshunos U. Jo‘raqulov o‘zining qator tadqiqotlarida mif naqlning² buzilgan shakli degan qat’iy xulosani ilgari suradi va ilmiy asoslaydi. Ya’ni, avval Yaratguvchi tomonidan yuborilgan, payg‘ambarlar vositasida yetkazilgan shariat – naql bo‘lgan. Keyinchalik naql buzilib, ko‘pxudolik ifodasi o‘laroq mif paydo bo‘lgan”³. Folklorshunos Shomirza Turdimov ham keyinchalik shu fikrni davom ettirib, quyidagi fikrni ilgari suradi: “Mif manbasini “Ilohiy kalomlar”ga bog‘lab anglaymiz. Mif asl diniy ta’limot izdan chiqqan joydan boshlanadi”. ⁴ Mif haqidagi yangicha fikrlar, nazariy xulosalarni muqoyasaviy usulda umumlashtiradigan bo‘lsak, keltirilgan mavjud fikr-xulosalarning barchasi bir-birini davom ettiradi, to‘ldiradi. Demakki, mif ilohiy xabarlarning buzilishi, noto‘g‘ri talqin qilinishi natijasida kelib chiqqan. Ilohiy kitoblarda kelgan xabarlar naql buzilgan, to‘g‘ri ta’limot unutilgan, ko‘rko‘rona buzilgan johiliyat davrlarida o‘zgartirilgan. Umuman, mifga dinning buzilgan shakli deb qarash, bizningcha, to‘g‘ri bo‘lishi bilan birga, mustaqillik davri o‘zbek adabiyotshunosligi yetib kelgan eng muhim xulosalardandir.

Mifning vujudga kelishi haqidagi yangi xulosalarning tadqiqotimiz uchun muhim jihat shundaki, ilohiy kitoblardagi kabi mif va afsonalarda ham “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchlik tizimi uchraydi. Dindagi informatsiyalarning buzilishi, o‘zgartirilishi, yolg‘onlarga o‘ralishi natijasida ayrim xalqlarning miflarda buzilgan shaklda kelishi, ayrim hollarda “oshiq-ma’shuqa-raqib” funksiyasining sintezlashuvi va transformatsiyalashuvi kuzatiladi. Ba’zi miflarda bir necha obraz xususiyatlari birga kelish holatlari uchraydi. Teogonik, esxatologik, dualistik miflarni kuzatish orqali “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligining turli shakllarda kelishi ko‘zga tashlanadi. Teogonik miflarning Odam (a.s) bilan bog‘lanishi, ya’ni yerda hayotning paydo bo‘lishi, ilk odamning yaratilishi bilan bog‘liq, yovuzlik timsoli

¹ Навоий А. МАТ. Йигирма томлик. Ўн олтинчи том. – Т., 2000. – Б. 112.

² **Накл** сўзининг луғавий маъноси: *келтириши, етказиши, таржима, анъана* деган мазмунларни ифодалайди. Истилоҳий маънода эса қуидагича: Яратгувчи томонидан ато этилган ақл билан бандада Роббисини ўзи топиши лозим, лекин Яратгувчи бандасига карам қилиб, пайғамбарлар орқали нақлни ҳам берди. Демак, накл Аллоҳ томонидан юборилган кўрсатмалар. Жўрақулов У. Ишқ қисмати шу азал-абад// “Тафаккур” журнали, 2014.-№3. – Б.10.

³ Жўрақулов У. Ишқ қисмати шу азал-абад. // “Тафаккур” журнали, 2014. №3. 54-61.

⁴ Турдимов Ш. Фолклор сабоқлари. // Халқ сўзи. 2021. №140.

dev, jinlar tasviri Iblisga xos xususiyatlarni o‘zida mujassam qilishini ko‘rishimiz mumkin. Yer yuzida hayotning paydo bo‘lishi, odamning yaratilishi haqidagi miflarni barcha xalqlar mifologiyasida uchratamiz. Hind mifologiyasiga ko‘ra oltin embriondan Brahma paydo bo‘ladi. Brahma hind mifologiyasida Yaratuvchi zot hisoblanadi. U tuxumni ikkiga ajratib bir tomonidan Jannat, bir tomonidan Yerni yaratadi va ularni ajratib turish uchun havo bo‘shlig‘ini yaratadi. Brahma yolg‘iz ekanligini anglab, qanday qilib nasl yaratish haqida o‘ylaydi va olti buyuk mahluqotni yaratadi. Yettinchini o‘g‘li Dakshani o‘ng oyog‘idan, sakkizinch qiz farzandi Virinini chap oyog‘idan ayol yaratadi. E’tibor qiladigan bo‘lsak, yettinchi avloddan keyin, ya’ni begonaga o‘tgandan keyin ayol yaratilyapti. Momo Havvo ham Odam (a.s)ning chap qovurg‘asidan yaratilgan, hindlardagi sakkizinch farzand ayol ham chap oyoqdan yaratilgan. Daksha va Virini ellikta farzand ko‘rishadi. Katta qizi Diti dahshatli jinlarni, ikkinchi qizi Danu kuchli devlarni, uchinchi qizi Aditi ma’budlarni dunyoga keltiradi. Ana shu qizlarning tug‘ilishi bilan yovuzlik boshlanadi. Birinchi va ikkinchi qizining farzandlari dunyon boshqaradi, boyliklari ko‘payib ketadi va uchta shahar qurdiradi. Haddan tashqari boylikka beriladi, zalolatga botadi. Qizlarning farzandlari o‘rtasida, ya’ni jinlar, devlar va ma’buldar o‘rtasida kurash boshlanadi. Natijada Aditini farzandlari ma’buldar hokimiyatni o‘z qo‘liga oladi. Hindlardagi ushbu mifga diqqat qilinsa, yerda hayotning paydo bo‘lishi, ya’ni Odam (a.s)ga borib tutashadi. Teagonik (sinkretik) miflarda bir vaqtning o‘zida bitta obraz turli xil vazifalarni bajarishi, ham dunyon boshqaradi, ham yaratuvchi, zulm qiluvchi sifatida namoyon bo‘ladi, ya’ni bitta o‘zi, hamma vazifalar o‘ziga yuklangan, xuddi Odam (a.s) ga o‘xshab. Bunday mifologik obrazlar barcha xalqlar mifologiyasida bor. Hindlardagi Brahma, yunonlardagi Zevs, O‘rta Osiyo xalqlaridagi Kayumars obrazlari bunga misol bo‘la oladi. Brahmaning turli qismlaridan farzandlarining dunyoga kelishi, uning vazifalari farzandlariga o‘tishi natijasida bo‘linish (differensatsiya) sodir bo‘ladi. O‘rta Osiyo xalqlari mifologiyasidagi Kayumars obrazida ham shunday xususiyatlar bor.

Ayni paytda, mif va mifologiyaning mohiyatini ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi kurash tashkil etadi. Miflarda diniy informatsiyalarning buzilgan holda kelishini inobatga oladigan bo‘lsak, “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligining ham bu jarayonda o‘zgarganiga amin bo‘lamiz. Adabiyotshunos Uzoq Jo‘raqulov “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazining mifda kelishiga shunday munosabat bildiradi: “Bunda syujet va obrazlar tartibi o‘zgardi. Ba’zan ma’shuqa o‘rnini raqib egallagan bo‘lsa, ba’zida oshiqa nazari tamomila boshqa obyektlarga qaratildi, bunda raqib goh homiy, goh do‘sit sifatida talqin qilindi. Keskin o‘zgarish shundaki, oshiqa o‘zining asl maqsadidan chalg‘iydi. Uning harakatlari xaotik tus oladi. Har uchala obraz individual sifatlarini yo‘qotadi, umumlashadi (bunda bashariyatning nafsoniy, jismoniy va psixologik intilishlari aks etdi)”.¹ Demak, syujetdagi o‘zgarishlar, obrazlarning individual sifatlarini yo‘qotishi barobarida eng muhimi oshiqning asl maqsadidan chalg‘ishi, uchlik tizimining ilk mohiyatdan anchayin uzoqlashib ketganini ko‘rsatadi. Mana shunday o‘zgarishlarni, obraz va syujetdagi buzilishlarni aniqlash uchun ba’zi mifologik manbalarga murojaat qilish lozim ko‘rinadi. Mifologiyada uchlik tizimi turli shakllarda namoyon bo‘ladi, ayrim o‘zgarishlarini hisobga olib, bu tizimni quyidagi shakllarga ajratish mumkin:

a) birinchi shakli “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchlik tizimining mifologiyada birbutun holda ko‘rinishi: bu shaklda ilohiy xabarlardagi ayni uchlik faqat tizim sifatida o‘tadi va ularning atrofida muayyan voqealar kechadi, “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlarining yo‘li tutashadi; Masalan, hind mifologiyasidagi Rama-Sita-Ravana obrazlari aynan bo‘lmasa ham ilohiy xabarлarda kelgan Odam (a.s), Momo Havvo va Iblis uchligi bilan tutashadi. Faqat endi uchlik tizimi ezgulik va yovuzlik kurashi fonida kechadi. Ravana o‘n boshli rakshaslar (odam yeyuvchi jin)dan bo‘ladi. U xuddi Shaytonga o‘xshab quyi olam vakili hisoblanib, uzoq riyozat va ibodatlari evaziga osmonga chaqirib olinadi. O‘z muvaffaqiyatida kibrangan Ravana dastlab Lanka shahrini egallaydi, ko‘plab mamlakatlarni bosib oladi, bo‘ysunishni istamaganlarga qattiq jazolar beradi, zulm qiladi. Haddan ortiq kuchiga ishongan Ravan ma’budlarga ham zo‘rlik qilib, odamlar orasida yovuzlik

¹ Жўракулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. – Т.: Турон-икбон, 2017. – Б. 190.

urug‘ini sepib, ularni bir-biriga dushman qilib qo‘yadi. Adolat himoyachisi bo‘lgan ma’bud Vishnu Rama qiyofasida yovuzlikka qarshi kurashadi. Ramaning xotini Sitani hiyla-nayrang ishlatib, Ravan olib qochib ketadi. Ezgulik va yovuzlik o‘rtasida kechgan kurashda Rama g‘olib chiqadi. Rama bilan Ravan o‘rtasidagi kurashda Odam (a.s) bilan Iblisga xos tipologik xususiyatlar borligi ko‘rinadi.¹ Ram-Sita-Ravan uchligi yaxlit tizimni ifodalash bilan birga, o‘z atrofida “oshiq-ma’shuqa-raqib” doirasini hosil qiladi. Yunon mifologiyasidagi Zevs va Gera ham ko‘p jihatlari bilan ilohiy axborotlarni eslatadi. Misol tariqasida Zevs va Geraning ma’bular qurshovida Olimpda shod-xurramlikda hayot kechirishini olaylik, yoki Olimp tasviriga e’tibor qarataylik: “Yuksak Olimp uzra ko‘m-ko‘k bepoyon osmondan zarrin nurlar yog‘iladi. Zevs sultanatida na yomg‘ir, na qor yog‘adi; u yerda mangu ro‘shnolik va yoz sururi hukm suradi”.² Odam (a.s) va Momo Havvo ham eng sururli, farahbaxsh onlarini jannatda o‘tkazishadi xuddi Zevs va Gera singari. Zevsning barcha ma’bular ustidan hukmronligi Odam (a.s)ga barcha farishtalarning sajda qilishiga o‘xshaydi. Ayrim miflarda bir necha obraz xususiyatlari bitta obrazda qorishiq (sinkretik) holda keladi. Zevs bir tomondan Odam (a.s)ni, ikkinchi tomondan chaqmoq va nabototni boshqarishi jihatidan Mikoil alayhissalomni, jazolovchi, mukofotlovchi, bor yoki yo‘q qilishi bilan ilohiy hukmronlikni yodga soladi. Yunon afsona va miflaridagi Yason va Medeya obrazlarida ham uchlik tizimiga xos ayrim xususiyatlar bor.

b) ikkinchi shaklida “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi alohida-alohida kelishi: ilohiy xabarlardagi biz yuqorida ko‘rib o‘tgan Odam (a.s), Momo Havvo va Iblis xususiyatlari alohida-alohida mifologik obrazlarda aks etishi, ularning yo‘li kesishmasdan, o‘z doirasida harakatlanishi; Yunonlardagi “Pandora”da Zevs yerdagi odamlarga yovuzlik yuborish maqsadida Gefestga tuproq va suv aralashmasidan insoniy kuch-qudratga ega sohibjamol ayol yaratishni buyuradi. Yaratilgan ayolda ma’bular tomonidan turli xususiyatlar jamlanadi va unga Pandora (barcha sovg‘alar sohibasi) degan nom beriladi. Pandora barcha

¹ Темкин Э. Н., Эрман В. Г. Мифы Древней Индии. Главная редакция восточной литературы издательства. – М.: “Наука”, 1984. – С. 332.

² Кун Н.А. Қадимги юон афсона ва ривоятлари. – Т.: Янги нашр, 2014. – Б. 13.

odamlarga baxtsizliklar keltirishi shart edi. Zevs tomonidan Pandora Prometeyning ukasi Epimeteyga xotinlikka beriladi. Mifda kelishicha: “Epimeteyning uyida qopqog‘i mahkam yopilgan kattakon idish turardi. Ushbu idishda nima borligini hech kim bilmassi, uni ochishga hech kim jur’at etolmasdi, chunki unda odamlarga falokat keltiruvchi narsalar borligini hamma bilardi. Qiziquvchanligi tutgan Pandora hech kimga bildirmasdan idishning qopqog‘ini ochib yubordi, qachonlardir uning ichiga qamalgan barcha baloy-u kulfat butun yer yuziga sochilib ketdi. Ulkan idishning tagida Umidgina qolgandi, xolos”.¹ Pandora ham ayni taqiqlangan idishni ochganligi uchun barcha baxtsizliklar sababchisi bo‘lib qoldi. Ilohiy axborotda kelgan ma’shuqaga xos xususiyatlar “Pandora” mifida zohir bo‘lishi ko‘zga tashlanadi. Zulm bilan bog‘liq miflar ilohiy xabarlarda kelgan Iblis bilan tutashadi. Bundan tashqari, mazkur shaklga mifning teagonik turiga mansub ma’budlarni ham misol sifatida ko‘rsatish mumkin. Yunonlarda Zevs, O’rta Osiyoda Kayumars, hindlarda Brahma kabi teagonik obrazlar ilohiy axborotlardagi Odam (a.s)ga xos jihatlarni o‘zida sintezlaydi.

v) uchinchi shaklida bitta obrazda ham oshiq, ham ma’shuqa yoki raqibning xususiyatlari birgalikda keladi; yunon miflarida kelgan o‘zidan boshqa hech kimni sevmaydigan, faqat o‘zini muhabbatga munosib deb hisoblaydigan mag‘rur Narsissning boshiga ayanchli sevgi iztirobi tushadi. O‘rmonda adashib qolgan Narsissni nimfa Exo-Aks-sado yaxshi ko‘rib qoladi. Ma’buda Gera tomonidan jazolangan Exo jim turishga mahkum edi, faqat savollarga javob tariqasida so‘nggi so‘zlarni takrorlardi. Mag‘rurligi sabab Narsiss Exoni yoniga bormaydi, uni so‘ngsiz iztiroblarda qoldirib ketadi. Nafaqat, Exoni, balki o‘ziga bino qo‘ygani, mag‘rurligi sabab ko‘plab nimfani baxtiqaro qiladi. Kunlarning birida u ham oshiqqa aylandi: “U hayratda qolib, suvdagi o‘z aksidan ko‘z uzolmadi, uni kuchli sevgi chulg‘aydi. U muhabbat o‘tida yonib, suvdagi o‘z tasviriga tamoman maftun bo‘lib, unga qaragani qaragan, u o‘z aksiga qo‘llarini cho‘zib, uni chorlaydi”.² Narsiss o‘zining, kibrining oshig‘iga aylandi va bu o‘lim bilan yakunlandi. Ilohiy

¹ Кун Н.А. Қадимги юнон афсона ва ривоятлари. – Т.: Янги нашр, 2014. – Б. 100.

² Ko‘rsatilgan manba, – В. 48.

xabarlarda kelgan Iblis va unga xos kibr, aynan, Narsissda ham bor edi. Oshiqning nazari butunlay boshqa obyektga qaratildi. Mifologik obrazda ham oshiq, ham raqibga xos xususiyatlar qorishiq holda kelgan. Bu jihatlar Yunon miflarida kelgan “Prometey” obrazida ham ko‘rinadi. Agar Prometey obrazini Iblis bilan qiyoslasak, ayrim tipologik xususiyatlar borligi ko‘rinadi. Xuddi Iblis Yaratgan amriga bo‘ysunmay, uning qahriga uchragani singari Prometey ham oliv xudo Zevsga qarshi chiqadi. Zevsning irodasiga qarshi borib, “Lemnosdagi Mosx tog‘ida Prometey o‘z do‘sti Gefestning o‘chog‘i (o‘txonasi)dan odamlarga olov o‘g‘rilab bergandi”.¹ Cheksiz azob-uqubatlar chekayotgan, jazolangan Prometey Zevsdan rahm-shafqat so‘ramaydi, shu jihatni bilan ham Iblisning Yaratganga tavba qilmaganini eslatadi. Iblis Yaratgan tomonidan la’natlangani kabi Prometey ham umrbod azob chekishga mahkum etilgandi.

g) to‘rtinchi shakli: bunda oshiq yoki ma’shuqa yoki raqib tusini o‘zgartiradi. Masalan, yunonlardagi mifda sohibjamol Yevropani Zevs ko‘rib o‘g‘rilashga qaror qiladi. Qizni cho‘chitib yubormaslik uchun g‘aroyib ho‘kiz qiyofasiga kiradi.² Zevsning nayranglariga aldangan Yevropa ho‘kizning ustiga o‘tirishi bilan uni olib qochib ketadi. Keyinchalik ular uch o‘g‘il ko‘rishadi. Bu yerda ilohiy informatsiyalarda kelgan oshiqqa xos individual xususiyatlar yo‘qolgan. Yoki bo‘lmasam, Zevs sohibjamol Ioni yaxshi ko‘rib qolganida uni Geradan yashirish maqsadida oppoq sigirga aylantirib qo‘yadi.

Ko‘rinadiki, mifga xos syujet va obrazlar, garchi ilohiy axborotga aynan tushmasa-da, ularda uchrashuv-ayriliq-visol motivi, oshiq-ma’shuqa-raqib obrazlari aro tizim, botiniy va zohiriy bog‘lanish hamda munosabatlar izchilligi saqlanib qolgan. Tarixiy-an’anaviylik xususiyatiga ega bo‘lgan “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligi ilohiy manbalardan kelayotgan tizim hisoblanadi. Shuningdek, bu tizim mifga evrilish jarayonida ayrim jihatlari o‘zgargan. Demak, ayrim miflarda, aynan uchlik tizimi birgalikda kelishi va ular o‘rtasidagi yo‘l ezgulik-yovuzlik kurashi fonida tutashishi; “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlari o‘rtasida ishq rishtasi

¹ Кун Н.А. Қадимги юнон афсона ва ривоятлари. – Т.: Янги нашр, 2014. – Б. 91.

² Ko‘rsatilgan manba, – В. 133-134.

aro bog‘liqlik uzilishi, oshiq o‘z doirasida, ma’shuqa o‘z doirasida, raqib o‘z doirasida harakat qilishi, ularning yo‘llari kesishmasligi; bir vaqtning o‘zida ham oshiqni, ham raqibni yoki ham oshiq ham ma’shuqaning xususiyatlari bitta obrazda qorishib ketishi; oshiq yoki ma’shuqaning o‘z tusini o‘zgartirishi, oshiq yoki ma’shuqaligi bois surgun qilinishi kabi o‘zgarishlar kuzatiladi. Miflardagi asosiy o‘zgarish oshiq obrazining butunlay boshqa maqsad va boshqa yo‘lda ekani bilan belgilanadi. Ya’ni oshiq obrazi ma’rifatdan uzoqlashdi, uning harakatlari va maqsadlari butunlay boshqa tomonga og‘di. Ilohiy xabarda kelgan Odam (a.s) bilan miflardagi oshiq obrazini hech bir holatini tenglashtirib bo‘lmaydi.

Umuman, miflardagi bunday qorishiq holatlar, obrazlardagi, syujet tartibidagi o‘zgarishlar, buzilishlar bizning, yuqoridagi mifga dinning buzilgan shakli degan xulosamiz asosli ekanini ko‘rsatadi.

Keyinchalik mazkur uchlik tizimi xalq qissalari va dostonlarida kanonlashib epik ko‘lamdorligi oshib borganini ko‘ramiz. Folklor namunalari har bir xalqning uzoq tarixga ega bo‘lgan o‘tmishi bilan bevosita bog‘liq. Qadimiy janr hisoblangan epos ana shunday xususiyatlari bilan ajralib turadi. Epos janrining spetsifikasiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, eng bo‘rtib ko‘rinadigan jihat, aynan milliylikning aks etishida namoyon bo‘ladi.

Epos muayyan bir ijodkor qarashlari emas, balki butun bir millatning orzu-tilishlarini ifoda etadi. Barcha xalqlar eposlarida o‘sha millatning o‘tmishi, ijtimoiy, madaniy, ma’naviy tarixi o‘z aksini topadi. Umuman, eposlar qaysi millat, qaysi xalq o‘tmish hayotini aks ettirmasin, syujet, motiv va obrazlararo tipologik xususiyatlar ko‘zga tashlanadi. Rus olimi M.Baxtin fikricha, epos dunyosi “ota-bobolar” va bobokalonlar”, “birinchilar” va “eng yaxshilar” dunyosidir.¹ Demak, xalqning eng yaxshi ideali sifatida ota-bobolar o‘tmishi turadi. Adabiyotshunos U.Jo‘raqulov ham ayni fikrlarni tasdiqlaydi: “Epik o‘tmishni o‘zgartirish, qayta idrok etish, qayta baholash mumkin emas. Bir so‘z bilan aytganda, eposning aytuvchisi va tinglovchisi mutloq o‘tmish kishilari, ular

¹ Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари (Рус тилидан У. Жўракулов таржимаси). – Т.: Akademnashr, 2015. – Б.18.

boshdan kechirgan voqelik bilan muloqotga kirishar ekan, unga ideal sifatida qaraydi, uni o‘z zamonasi, shu zamona kishilari bilan solishtiradi. Bu jarayonda esa epos voqeligi va qahramonlarini emas, o‘z-o‘zini qayta idrok etadi, baholaydi”.¹ Epos asosida ota-bolalar zamoni, butun bir millat taqdiri turar ekan, biz ushbu bo‘lim markaziga olib chiqqan “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi ham milliylikdan o‘sib chiqqanligini va shu maqsadga ko‘ra asar markaziga qo‘yilishini alohida ta’kidlashni joiz deb topdik.

Haqiqatan ham, “Oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi millat vakillarining tipik xususiyatlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Oshiq-timsolida millat vakillariga xos bo‘lgan vatanparvarlik, mardlik, jasorat, or-nomus, g‘urur; ma’shuqa timsolida sadoqat, vafo, jasurlik, yovga qarshi tik borishi, oilasi sha’ni uchun millat onasi sifatida raqiblar bilan teng kurashishi; raqib timsoli millatga qarshi qo‘yilishi, millatni parokanda qilishga, yo‘q qilishga qaratilgani aks etadi.

U.Jo‘raqulov epos uchligi haqida fikr bildirar ekan: “Epos uchligi qisman ilohiy kitoblar, qisman mif ta’sirida shakllandi. Zamonlar o‘zgarishi (bu o‘rinda mif hukmron bo‘lgan – johiliya davrlari va ilohiy aqidalar hukm surgan ma’rifat davrlari nazarda tutilyapti)ga qarab, ayni uchlik mohiyati, shuningdek, epos syujet tizimi ham turli o‘zgarishlarga uchradi. Obrazlar ijtimoiy-falsafiy, badiiy-estetik jihatdan milliylashdi. Oshiq – milliy qahramonga, ma’shuqa – millat onasiga, raqib – millat raqibiga aylandi (bunda insoniyatga xos ijtimoiy-milliy maqsadlar ifodalanadi)”.² Bizningcha ham eposlarda kelgan oshiq millat qahramoni sifatida uchlik tizimining asosiy o‘rinida turadi.

Uchlik tizimining mukammal tasviri “Alpomish”da ko‘rinadi. Chunki bu tizimga xos bo‘lgan sevib qolish va ilk uchrashuv, ayriliqda kechgan iztirobli onlar, oshiqning qaytishi, yana sevishganlarning visolga erishuvi kabi masalalar bir tizim sifatida, aynan, “Alpomish” dostonida mukammal aks etgan. Chunki “Alpomish” dostoni muayyan epik tizimga ega, syujet jihatdan ham, obrazlar jihatdan ham o‘z yakuniga yetgan birbutun hodisa hisoblanadi. Boshqa eposlarda

¹ Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т.: Ф.Фулом номидаги нашриёт-матбаба ижодий уйи, 2015. – Б. 83.

² Жўракулов У. Алишер Навоий “Хамса” сида хронотоп поэтикаси. – Т.: Турон-икбол, 2017. – Б. 191.

bunday tizimlilik, butunlik yo‘q, syujeti tarqoqdek, tugallanmagandek ko‘rinadi; oshiqlar va ma’shuqalar o‘rtasidagi uchrashuv, ayriliq, visol motivlari ham to‘la namoyon bo‘lmaydi. Masalan, “Ramayana” va “Maxabxarata” birgalikda butunlik hosil qiladi yoki “Iliada” va “Odisseya” dostonlari birlashgandagina, ularga bitta qilib qaraganimizdagina yagona epos tizimi vujudga keladi. Shunga ko‘ra uchlik tizimining nisbatan to‘liqroq aks etganini inobatga olib, quyida “Alpomish” syujeti va obrazlar tizimi asosida fikr yuritishga urinamiz.

Haqiqatan ham, “Alpomish” dostonida millat o‘zini anglashi, ruhiy-ma’naviy yuksalishi, o‘z qahramonlari orqali millat taqdirini ko‘rishi e’tiborlidir. Ming yillik tarixga ega doston yaratilgan davrda uni yaratgan xalq turmush tarzi o‘zgarib, islom dinining ta’sirida ma’naviy yuksalish yuz berdi. Ma’naviy jihatdan yetuk, ilmi xalq vakili sifatida millat qahramonlari maydonga keldi. Millat taqdiri Alpomish obrazida millatni himoya qilish bilan bog‘langan bo‘lsa, Barchinoyda qalmoq yurtida o‘ziga qo‘shib millatni ham qul qilmaslik, Kashal yurtidagi ildiz otgan johillik qo‘lida xalq ma’naviyatini o‘ldirmaslik, Surxayil kampir, Ko‘kaldosh, Ultontoz, Qalmoqshoh kabilarda esa hiyla bilan nafaqat oshiqni yengish, millat kelajagiga ham to‘sinq bo‘lish, bo‘ysundirish, xalq birdamligiga nifoq solishda ko‘rinadi.

Eposdagi Alpomish obrazi birinchi navbatda oshiq, millat qahramoni. Alpomishning tug‘ilishi va taqdirida ilohiylik borligini, alplik, qahramonlik sifati bilan dunyoga kelganini, islom aqidalari bilan ulg‘ayganini, kitob o‘qish, ilm olish barobarida shohlik shavkatiga munosib sipohlik ilmini puxta o‘rgangani qahramonni boshqalardan ajralib turishini ko‘rsatadi. Birinchi navbatda Alpomish alp. Folklorshunos olim Shomirza Turdimov “Go‘ro‘g‘li dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari” deb nomlangan tadqiqotida yigirma bitta alplik tizimini ishlab chiqadi. O‘zbek folklorshunosligida yangilik bo‘lgan bu tizimni olim shomonlikka tayangan holda talqin qiladi. Shulardan eng muhimlari, qahramon taqdirining bashorat qilinishi (Alpomishga taqdiri Shohimardon pir orqali aytildi), qahramonning ikki ismli bo‘lishi, Shohimardon pir tomonidan dastlab Hakimbek deb ism qo‘yiladi, yetti yoshida birinchi qahramonlikni ko‘rsatganidan so‘ng

Alpomish nomini olishi, qahramonning alp sifatida tan olinishi, qahramon alp sifatida o‘z missiyasini bajarishga kirishishi, ya’ni tartibsiz jamiyatda tartib o‘rnatishi yoki yangi tartibdagi mamlakatga asos solishi, tarqoq mamalakatni birlashtirishi (Alpomish Boysun-Qo‘ng‘irot elini qayta birlashtiradi) va h.k.. Bizningcha, Alpomishdagi bu xususiyatlar folklorshunos olim Shomirza Turdimov aytganidek, faqat shomonlikka emas, balki islom manbalariga, payg‘ambarlar hayoti va faoliyatiga borib tutashadi. Alpomishdagi ana shunday jihatlar uni alp sifatida namoyon qiladi. Alp ham ma’rifat yo‘lidagi millat oshig‘i. Eposdagi zakot voqeasi ham Alpomishning boshqalardan ilmli, ma’rifatli ekanligini ko‘rsatadi. Dostondagi oshiq obrazi Odam (a.s) bilan tutashsa, uchlik doirasida kechadigan “uchrashuv-ayriliq-visol” motivlari obraz-triadadan keyingi bosqichdagi “ilk syujet” bilan bog‘lanadi.

Juftlik ilohiy bir tarzda bir-biri uchun yaratiladi, ya’ni Ollohdan tilab olinadi: “Tortib olib bo‘lmasa, sotib olib bo‘lmasa, Xudo bermasa, qayoqdan qilamiz taraddi?!”.¹ Farzandlar tug‘ilgach Shohimardon pir qalandar qiyofasida kelib ularga ism qo‘yadi. “Shohimardon pir Boybo‘rining o‘g‘lining otini Hakimbek qo‘ydi. O‘ng kiftiga besh qo‘lini urdi. Besh qo‘lining o‘rni dog‘ bo‘lib, besh panjaning o‘rni bilinib qoldi. Qizining otini Qaldirg‘ochoyim qo‘ydi. Boysarining qizini otini Oybarchin qo‘ydi. Ana shunda Shohimardon pir Hakimbekka Oybarchinni unashtirib, beshikkerti qilib: “Bu ikkovi er-xotin bo‘lsin, Hakimbek bilan hech bir kishi barobar bo‘lolmasin. Omin, Allohu akbar”, – deb fotihani betiga tortdi”.² Ayni matnda, Sharq xalqlariga xos bir xususiyat, ya’ni oshiq va ma’shuqaning taqdir bilan tug‘ilganligi, ularning bir-biri uchun yaratilganligi ko‘rinadi. Sharq-islom dunyosida juft Ollohdan, har bir inson o‘z jufti bilan tug‘iladi degan qarash bor va bu qarash eoslarda ham o‘z aksini topgan. Masalan, beshikkerti qilinishida (“Alpomish”), uzukda (“Ravshan”), tushda bir-birini ko‘rib uzuk almashishida (“Kuntug‘mish”) taqdirga ishora qilinadi. Taqdir bilan

¹ Алпомиш. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 1998. – Б. 13.

² Ко‘rsatilgan manba, – В. 17.

tug‘ilishning ildizlari ilohiy xabarlardagi Odam (a.s) va Havvo onamizning yaratilishiga borib tutashadi.

Birinchi o‘zbek romani “O‘tkan kunlar” da Otabek va Kumushning uchrashuvi “taqdir shamoli” deya talqin qilinadi. G‘arb xalqlari bu masalaga biroz boshqacha yondashadi. Bir qarashda eposlardagi farq ham yaqqol ko‘rinadi. “Iliada” dostoni qahramoni Paris Yelenani ko‘rib oshiq bo‘ladi va olib qochadi. Bu yerda oshiq va ma’shuqa hech qanday taqdir ishoratisiz bir-birini real ko‘radi. Qolaversa, bu paytda Yelina allaqachon Menelay bilan turmush qurgan edi. G‘arb eposlarida uchrashuv motivi real sodir bo‘ladi, keyinchalik ushbu motiv antik yunon romanlariga ko‘chgan. ‘Nikoh yoshidagi yigit va qiz. Ularning nasl-nasabi noma’lum yoki sir saqlanadi. Yigit va qiz mislsiz go‘zalliklari bilan boshqalardan ajralib turishadi. Shuningdek, ular haddan ziyod pokiza (ma’sum). Yigit bilan qiz kutilmaganda (ko‘pincha tantanali bayramlarda) uchrashib qolishadi. Bir-birlarini lahzalik, jilov bilmas ehtiros bilan sevib qolishadi”.¹ Demak, G‘arb adabiy-estetik qarashlarida oshiq-ma’shuqa tasodif tufayli bir-birini topadi, Sharq xalqlarida esa hamma jufti bilan yaraladi va taqdir qilinadi, juft Ollohdan, xuddi Havvo onamiz Odam (a.s) uchun yaratilganidek. Oshiq-ma’shuqaning ilk fayzli uchrashuvi tushda, uyquda ilohiy bir tarzda sodir bo‘ladi. Garchi Alpomish va Barchinoy bolalikdan birga o‘sgan bo‘lsa ham, oshiq va ma’shuqa sifatida ilk bor bir-birini tanishi, aynan ruhunat bilan bog‘liq holda ro‘y berdi. Alpomish endi chin oshiqqa aylandi. Keyingi tushda Alpomish cho‘ponlarning qo‘shxonasida, Barchinoy baxmal o‘tovda va ularga eng ko‘p yordam bergan Qorajon Kashal g‘orida Rasul Payg‘ambarni ko‘rishi keljak taqdirga ishonch edi. Alpomishning raqiblarga qarshi kurashida Qorajon unga ham yo‘ldosh, ham do‘sit bo‘ladi. Alpomish o‘z raqiblarini munosib baholay oladi, ularga qarshi kurashda ruhiy daldani ma’shuqasidan oladi. Alpomish Oybarchinga ega chiqib millat birligini saqlab qoladi. Oshiq-ma’shuqa visolga erishib, to‘y-tomosha bilan Qo‘ng‘irot eliga qaytadi va oila, millat davomchisi Yodgor dunyoga keladi...

¹ Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари (Рус тилидан У. Жўракулов таржимаси). – Т.: Akademnashr, 2015. – Б. 47.

Barchinoy harakatlarining dadilligi, dushmanlarga yolg‘iz o‘zi tik borishi, barcha talabgorlarga birday shart qo‘yishi tahsinga loyiq. Bir o‘rinda makkor raqiblarning tuzog‘ida azob chekib, yorining yo‘liga ko‘z tikkан ojiza ayol bo‘lsa, bir o‘rinda bedarak ketgan yoriga sadoqat saqlab, farzand tarbiyalayotgan millat onasi sifatida ko‘rinadi. Barchinoy har tomonlama Alpomishga munosib. Barchinoyning Qalmoq yurtida chorasiz qolgan otasini, xalqini o‘ylab, mustaqil qaror qilishi, yolg‘iz o‘zi yovlarga qarshi tik borishi, to‘qson alpdan qo‘rmasdan ularga rad javobini berishi uning jasurligidan darak beradi. Barchinoy talabgor bo‘lib kelgan alplarga shunday javob beradi:

Eshitgin, qalmoqlar, aytgan tilimman,
Meni olar kelmas sening qo‘lingnan,
Badbaxt qalmoq, qolma kelgan yo‘lingnan.
Meni olmoqqa hadding bormi, qalmoqlar...
Mening to‘ram, bilsang, Boysun sultoni,
Oti Hakimbekdir, elda davroni...¹

Buni eshitgan to‘qson alp o‘zbakning qizini dami baland ekan deyishadi. Barchinoy zo‘rlik bilan olib chiqmoqchi bo‘lgan Ko‘kamanni “Yo, Shohimardon pirim”, – deb ko‘tarib yerga yiqitadi. Barchinoyning o‘zini tutishi, sovchilarga bergen javobi, raqiblarga qarshi kurashishi, nafaqat or-nomusi, sha’ni uchun, balki millat, xalq uchun kurash edi. Chunki turmushga chiqdi degani millat parchalandi degan gap edi. Millatning butunligi, davomiyligi Alpomish bilan Barchinoyni turmush qurishi bilan, qaytishi bilan belgilangan, millat birligining belgisi edi. Doston syujetida Alpomish yetti yil bedarak ketgan vaqtida Barchinoyning o‘zini tutishi, Yodgor farzandiga aytgan so‘zlari uni millat onasi sifatida gavdalantiradi:

O‘lmasa Yodigor bolam er yetar,
Omon-eson bolam o‘lmay er yetsa,
Boybo‘rining yuragida cher ketar,
Otasin o‘rnini Yodgorjon tatar...²

¹ Алпомиш. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 1998. – Б. 65-66.

² Ко‘rsatilgan manba, – В. 232.

Umuman, Barchinoy obrazi dushman yurtida alplarga qarshi kurashishi orqali millat ayoli mardligini, sadoqatini ifodalasa, o‘z yurtida Ultontozga qarshi turishida, Yodgorga aytgan so‘zlarida endi ma’shuqa millat onasiga aylanganini ko‘rishimiz mumkin.

Uchlik tizimi dostoniga ko‘chganda raqib obrazini bir necha talqinda ko‘ramiz. Epos dunyosiga ko‘chgan raqiblar millatga qarshi qo‘yilishi, millatni parokanda qilish, yakson qilish, millatni yo‘q qilishga qaratilgan kuch sifatida maydonga chiqadi. “Alpomish” dostonidagi raqiblarni ikkiga ajratish mumkin: dushman yurt va o‘z millatidan chiqqan raqiblar. Dostondagi Qalmoqshoh, Surxayil kampir va to‘qson alp dushman yurt raqiblari bo‘lsa, Ultontoz millatdan chiqqan raqib sifatida Alpomishga qarama-qarshi qo‘yiladi. Surxayil kampir va o‘g‘illarining Barchinoy ta’rifini eshitib unga talabgor bo‘lishining o‘zida millatga da’vogarlik bor. “Bunday dalada chatoq qilib yurganimiz bo‘lmas, yuringlar, to‘qsonimiz ham boraylik, o‘zbakning qizini yo birimiz olaylik, yo barimiz olayik. O‘rtada jovlik xotinli bo‘p qolayik”.¹

“Dostondagi Surxayil kampir obrazini olib ko‘radign bo‘lsak, u endi ertaklardagi jodugar, maston kampir obrazlaridan farq qiladi. Doston qahramoniga qarshi qaratilgan kampirlar tasvirida ham reallikka intilish ko‘rinadi. Shum, jodugar kampir ertaklarda afti-yuzi burishgan, hamma bilan urishgan odamxo‘r, kishilarga yomonlik qiluvchi sifatida berilsa, Surxayil kampir dostonda real, bolalarining o‘limi uchun Alpomishdan o‘ch olishga kirishgan mug‘ombir, vahshiy qasoskor qiyofasida tasvirlanadi”.² Eposdagi raqiblar harakati xaotik tus oladi, shaytoniy nafslari sabab har qanday tubanlikka borishadi. “Alpomishni Barchinoydan ayirib, uning barcha ezgu ishlariga, aplik faoliyatiga nuqta qo‘ymoqchi bo‘lgan, joniga qasd qilgan, yetti yil tutqunlik chohida saqlagan Surxayil kampir ham aslida bu dunyoning odami emas, balki yer osti, xaos dunyosi vakilidir”.³ Raqiblardagi bunday harakatni boshqa eposlarda ham uchratishimiz

¹ Алпомиш. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 1998. – Б. 59.

² Ўзбек фолклоршунослиги. Антология. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2017. – Б. 211-212.

³ Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. –Б. 52.

mumkin, Masalan, “Ramayana” eposidagi Ravan hiyla ishlatib, Sitani olib qochadi, “Iliada”da Menelay ham yog‘och ot yasaydi va shu orqali jangda qo‘li baland keladi. Dostondagi yana bir raqib Ultontoz obrazi orqali beriladi. Ultontoz Boybo‘rining Bodom cho‘ridan bo‘lgan o‘g‘li. Cho‘ridan bo‘lgan bola deb hech kim pisand qilib gapirmagan. Xizmatkor qullar qatorida yurgan Ultontoz ozg‘intoy bir yilqi boqsa ham, kattalik qilib maqtanadi, kibrlanadi. Alpomish bilan bir oila bo‘lsa ham, bir el bo‘lsa ham Ultontoz ana shu xalqning birdamligiga, millatning bo‘linishiga qarshi qo‘yiladi.

Xalq qissalarida ham sof ishqiy mavzudagi qissalarni topish mumkin. “Tohir va Zuhra”, “Bahrom va Gulandom”, “Hurliqo va Hamro”, “Varqa bilan Gulshoh”, “Vomiq va Uzro” ana shunday sof tuyg‘ular kuylangan qissalardan hisoblanadi. Ushbu qissalar markazida “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligi turadi. Ishqiy mavzudagi qissalarni e’tibor bilan kuzatadigan bo‘lsak, uchlik tizimi birbutun tizim sifatida kelganini, obrazlarning individual xususiyatlari tizimli holda namoyon bo‘lganini ko‘rishimiz mumkin. Qissalardagi asosiy xususiyat xuddi eposlarda kelgani kabi farzandsizlikdan aziyat chekkan otalarning Yaratgandan farzand tilashi, oshiq va ma’shuqaning taqdir bilan tug‘ilishi yoki ularning otalari tomonidan ahdlashuvi beriladi. Qissalarda “uchrashuv”, “ayriliq”, “visol” motivlari tizimli holda ishlaydi. (xoh foni y duniyoda, xoh abadiy hayotda) Xalq qissalari ichida “Tohir va Zuhra” eng keng tarqalgan syujetlardan hisoblanadi. Ayni syujetga qurilgan ertak, doston va qissalarni kuzatadigan bo‘lsak, ayrim o‘zgarishlarni hisobga olmaganda, barchasida Tohir va Zuhraning sof, somimiy, toza tuyg‘ulari kuylanganiga guvoh bo‘lamiz. “Alpomish” dostonida kuzatganimizdek, “Tohir va Zuhra” qissasida Qoraxon podsho va Sarixon vazirning farzandsizlikdan zor yig‘lashi tasviri beriladi. Oshiq va ma’shuqaning taqdiri hali ular tug‘ilmasidan belgilanadi, ya’ni Qoraxon va Sarixon quda bo‘lishga kelishib olishadi. Farzandlar balog‘at yoshida bir-biriga ko‘ngil qo‘yadi, bundan xabar topgan podshoning fe’li ayniydi, atrofidagilar uni yo‘ldan ura boshlaydi. Shayton vasvasasiga uchgan podsho Tohirni sandiqqa solib daryoga oqizib yuboradi. Shu lahzadan boshlab oshiq va ma’shuqaning o‘rtasida “ayriliq”

motivi ishlaydi. Oshiqning sinovlarda toblanishi, ma'shuqasiga bo'lgan sadoqati, mardligi juda chiroyli tasvirini topgan. Ayriliqni boshdan kechirgan sevishganlar uchrashuvi bog'da sodir bo'ladi. Afsuski, bu visol fonyi hayotdagi oxirgi, abadiy visol uchun bir debocha vazifasini o'taydi. Oshiq vafot etgach, visol uchun ma'shuqa faol harakat qiladi. Sevishganlarning raqibi Qorabotir boshqa raqiblardan farq qiladi, undagi alam va nafrat shu qadar kuchliki, ular vafot etishganda ham birga bo'lishini istamaydi, rashkdan joniga qasd qiladi va uni qo'shqabr Tohir va Zuhraning o'rtasiga qo'yishadi¹. Ishqiy mavzudagi qissalarda ko'proq ma'shuqa harakatlanadi, qolgan voqealar uning atrofida kechadi.

"Oshiq-ma'shuqa-raqib" obrazi o'zbek xalq ertaklarida ham tizim sifatida ishlaydi. O'zbek xalq ertaklarida ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurash, ezgulikka chorlash, yovuzlikdan qaytarish g'oyasi har doim birlamchi masala bo'lib kelgan. Xususan, ishqiy mavzudagi "Tohir va Zuhra", "Gulshoh bilan Varqa", "Orzijon bilan Qambarjon", "Sherzod va Gulshod", "Xurshid bilan Laylo", "Guli Qahqah" ertaklarini misol keltirish mumkin. Sanab o'tilgan ertaklar keng tarqalgan syujetlar asosiga qurilgan, ayni syujet asosiga qurilgan qissa va dostonlar ham bor. Xuddi xalq dostonlarida bo'lgani kabi farzandsizlikdan qiyngangan otalar Yaratgandan farzand tilashi, tilab olingan oshiq va ma'shuqalar taqdiri oldindan belgilangani ko'rindi. O'zbek xalq ertaklarida uchlik tizimi ezgulik va yovuzlik kurashi fonida kechadi.

1.2. "Xamsa" dostonlarida "oshiq-ma'shuqa-raqib" obrazining epik talqini

Adabiyot tarixiylik prinsipi asosida shakllanadi. Bugungi zamonaviy o'zbek romanlarining taraqqiy etishida adabiyot tarixi muhim sanaladi. Adabiyotning ma'lum bir davrini bo'lib olib, ayro tasavvur qilib bo'lmaydi. Ya'ni tarixiylik prinsipi asosida janrlar, obrazlar taraqqiy etib keladi. Zamonaviy adabiyotning asoslari mumtoz adabiyot tarixiga borib taqaladi. Buni janrlar misolida, yoki obrazlar sistemasiga olib qaraydigan bo'lsak ham turli asoslarini topishimiz

¹ Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. –Т., 1974.

mumkin. Masalan, bugungi o‘zbek romanining shakllanishi uchun sovet, jadid romanchiligi balki mumtoz epik asarlari ham muhim sanaladi. Bugungi zamonaviy o‘zbek romanchiligini vujudga kelishida A.Qodiriy, Cho‘lpon, Oybek, A.Qahhor kabi ijodkorlarning romanchilik an’analari bugungi zamonaviy romanchilikda ham davom etib kelayotganini ko‘rishimiz mumkin. Bu jarayon janrlar, obrazlar tizimida ko‘zga tashlanadi. Umuman olganda, har bitta davrga xos, jamiyatga xos lirik, epik, dramatik asarlar bo‘lsin, o‘zining ko‘p o‘qiladigan katta va yetakchi janrlari bo‘ladi. Katta janrlar adabiyotning kuchini, badiiy quvvatini belgilab beradi. Epos, doston, “Xamsa”, romanlar ana shunday janrlardan hisoblanadi. Ko‘p murojaat qilinadigan davrlar, ko‘p murojaat qilinadigan asarlar bo‘ladi. Masalan, qadimgi yunonlarda tragediya, Navoiy davrida g‘azal ko‘p o‘qilgan bo‘lishi mumkin. Yetakchi janrlar ko‘p o‘qilishiga sabab ijtimoiy jarayonni o‘zida aks ettiradi. Bugungi kundagi roman qadimgi eposga, mumtoz adabiyotdagi “Xamsa”ga teng turadi. Chunki bular epik tafakkurning o‘z davridagi eng katta janrlari hisoblanadi. Bugungi zamonaviy o‘zbek romani, nafaqat sovet, jadid romanchiligining mahsuli, balki eposning, “Xamsa” janrining vorisi sifatida badiiy adabiyotda harakat qiladi. Ko‘p adabiyotshunoslar tomonidan epos va roman janrlarini qiyoslab tahlil qilish an’anasi bor. Bu an’analalar adabiy jarayonda bekorga tasnif qilinmaydi, chunki bularni o‘ziga xos jihatlari bor shu bilan birga ikki davrni ham epik tafakkurdagi katta janri bo‘lganligi sababli umumiyligi jihatlari ham ko‘zga tashlanadi. Bu borada M.Baxtin tadqiqotlarida umumiyligi va xususiy bir qancha kuzatishlarni ko‘rishimiz mumkin. “Eposning predmeti, avvalo, milliy epik o‘tmish yoki “mutloq o‘tmish”dir. Ikkinchidan, epos muayyan shaxs (ijodkor)ning hayotiy tajribasi va shu tajriba asosida tug‘ilgan badiiy to‘qimadan emas, azaldan mavjud, shakllanib bo‘lgan milliy rivoyat va afsonalardan tarkib topadi. Uchinchidan, epos zamoni, undagi obrazlar baxshi va tinglovchi (o‘quvchi)lar tomonidan qat’iy distansiya bilan ajratilgan bo‘ladi”.¹ Olim tomonidan bildirilgan fikrlar asosli, bizningcha. Eposni millat yaratadi va idial hayot orzulanadi, roman

¹ Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп. . – Т.:Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбая ижодий уйи, 2015.–Б.83.

esa bir muallifning qarashlari asosida dunyoga keladi. Shuning uchun ham epos qahramoni tinglovchilarga juda uzoq, romanda esa, aksincha. Mana shunday katta epik asarlarni janr xususiyatlaridan tashqari nazariy komponentlar ham birlashtirib turadi. Masalan, mavzu, syujet, detal, kompozitsion qurilish, obrazlar tizimi kabilar. Roman janrining eng muhim nazariy komponentlaridan biri syujet hisoblansa kerak. Aynan syujet epos va roman janrlarini bir qadar yaqinlashtiradi. Bundan tashqari obrazlar tizimi ham bu ikki janrni birlashtiradi. Bitta Oshiq-ma'shuqa-raqib obrazlar tizimiga e'tibor qiladigan bo'lsak, bu mumtoz dostonchilik, "Xamsa" dostonlarida, sovet, jadid romanchiligidagi ham kelishini ko'ramiz. Mana shu obrazlar tizimi epik tafakkurdagi katta janrlarni birlashtirib turuvchi komponent ekanligini ta'kidlash kerak. Demak bugunning romani qadimgi eposning, "Xamsa" dostonlarining vorisi, davomchisi sifatida adabiy jarayonda harakat qiladi. Shundan kelib chiqib, "Xamsa" dostonlaridagi uchlik tizimiga muxtasar to'xtalamiz. Mumtoz dostonchilik dastlab, alohida dostonlar yaratish bilan boshlangan bo'lsa, keyinchalik besh dostondan tarkib topgan "Xamsa" yaratish an'anaga aylandi. Ushbu an'anani Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy ijodida ko'rish mumkin. "Xamsa" besh dostondan iborat keng qamrovli asar bo'lgani uchun unda muallif ma'naviy-ma'rifiy, ijtimoiy-falsafiy, umumbashariy qarashlarini mukammal yoritish imkoniyatiga ega.

Jumladan, Alisher Navoiy "Xamsa"si o'zigacha yaratilgan dostonlardan anchayin farq qiladi. Shoир mumtoz dostonlaridagi obrazlar orqali o'z ma'rifiy ideallari, hayotiy konsepsiyasini badiiy talqin etgan. Sharq-islom muhitida ulg'aygan shoир ijodida tasavvufiy qarashlar yetakchilik qiladi. Mumtoz dostonchilikda "oshiq-ma'shuqa-raqib" uchligi asar markaziga chiqadi va ishq konsepsiysi ilgari suriladi. "Oshiq-ma'shuqa-raqib" obrazi mumtoz dostonchilikka kelib bu tizim ilohiy manbalarga yaqinlashdi. Qur'oni karimda zikr etilgan hidoyat yo'li ko'rsatildi, Allohga bo'lgan ilohiy ishq kuylandi. Ishimizning birinchi bobida aytib o'tganimiz ilohiy manbadagi obraz-triadaning dastlabki

bosqichi, ya’ni Olloh, Odam (a.s) va Iblis uchligini asos sifatida olamiz. Asosan, oshiq (Odam a.s)ning ishqisi diqqat markazimizda turadi.

“Xamsa” yaratilmasidan oldin ham “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlar tizimi adabiyot tarixida mavjud edi. Ushbu uchlik Navoiy qalamida “ilk manbasi”ga qaytgani shoirning ishonch-e’tiqodi, diniy-ma’rifiy qarashlari bilan bog‘liq. “Xamsa” dostonlariga qadar triada tizimi bir necha bosqichni bosib o’tdi. “Oshiq”, “ma’shuqa”, “raqib” uchligining “Xamsa” xronotopi tomon poetik hamda xronologik harakat traektoriyasi taqriban shunday: ilohiy kitoblar – mif – epos – roman – qissa – doston – “Xamsa”.¹ Adabiyotshunos U.Jo‘raqulov “Xamsa”da mazkur obraz-triadaning Navoiy tomonidan universal janr darajasiga ko‘tarilgan xamsa janri tarkibidagi maqomi va mohiyatini shunday tasniflaydi: 1) universal badiiy matn qamrovini egalladi (besh doston yagona kontekstda umumlashdi); 2) epik tasvir ko‘لامи kengaydi (makon-zamon jihatidan butun sayyorani qamrab oldi); 3) konseptual nuqtayi nazardan ilohiy miqyosga qaytdi (abrор-одамнинг oshiqlik yo‘li Qur’oni Karim asosida shakllantirildi); 4) oshiq – ma’shuqa – raqib haqidagi ilohiy axborot badiiy planda talqin etildi, asar poetik doirasi uchun asos qilib olindi; 5) uchlik obraz tizimini uch maqomda, bosqichma-bosqich badiiy aks ettirdi: avom ishqisi, xavoss ishqisi, siddiq ishqisi yoki shahvoniy ishq, majoziy ishq, haqiqiy ishq”.² Islom manbalari negizida shakllangan obrazlar tizimini, ayni manba bilan mohiyat birligini inobatga olib tahlil qilish maqsadga muvofiq. “Xamsa”dagi uchlik tizimi keng qamrovda ishq bosqichlari aro sinov yo‘lidan o’tadi va shu nuqtayi nazaridan oshiq maqomi belgilanadi. “Xamsa” yaratilgan davrga kelib tasavvufiy qarashlar kuchaygan, islomiy kamolot sari intilish orta borgan edi. Natija o‘larоq Sharq-islom adabiyoti va shu adabiyot asosida shakllangan “Xamsa” janrida tasavvufiy qarashlar yetakchilik qildi. “Tasavvuf nima?”, degan savolga Shayx Nuriy javob berib aytadi: “Tasavvuf – nafs lazzatlaridan voz kechishdir”. Yoki Shayx Safiy Alimshoh javobi bunday: “Tasavvuf nafs manzillarini bosib o‘tishdir”. Shayx Ravim: “Tasavvuf Xudo yo‘lida nafsdan kechmoqdir”. Atoqli

¹ Жўракулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т.: Турон-икбод, 2017. – Б. 189.

² Ko‘rsatilgan manba, – В. 189.

so‘fiy shoir Bobo Tohir esa bu ma’noni yanada aniqroq qilib: “Tasavvuf – o‘limi yo‘q hayot va hayoti bo‘lмаган о‘limdir, ya’ni hayvoniy hayotda o‘lmoq va insoniy hayotda yashamoq”, – degan”.¹ Tasavvuf islom diniga asoslanuvchi ta’limot. Ruhiy, ma’naviy jihatdan qalb pokligiga erishgan kishi komil inson darajasida nafsni yengadi. Tasavvuf ta’limoti nafsni yengish quroli sifatida ishqni ko‘rsatadi, nafs va ishq tushunchalari qarama-qarshi qo‘yiladi. Nafs o‘z atrofiga odam qalbidagi barcha chirkin illatlarni yig‘sа, ishq ham o‘z atrofiga insondagi eng go‘zal xislatlarni jamlaydi va bir butunlikni tashkil etadi.

“Xamsa” dostonlaridagi uchlik tizimida Bahromshohga ishqda to‘siq nafs, Farhod va Majnun Ollohnи anglashi uchun mazhar Shirin va Layli, Iskandar uchun haqiqiy ma’shuqa Olloh, shuning uchun “Saddi Iskandariy”da Shirin va Layli darajasidagi ayol obrazi yo‘q. Tasavvuf adabiyotida “mazhar” tushunchasi Ollohga bo‘lgan ishqda vosita hisoblanadi. Masalan, Farhod uchun mazhar Shirin, Majnun uchun mazhar Layli. Tasavvuf adabiyoti, xususan, Navoiyning “Mahbubul qulub” asarida ishqning uch turi farqlanadi: avom ishqи, xavoss ishqи, siddiq ishqи.

Navoiy “Xamsa” dostonlarida “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligi uchun tasavvufiy ishqning uch darajasini asos qilib olganini ko‘rish mumkin. Chunki Navoiy ishq bosqichlari kabi oshiqlikni ham darajalagan, dostondagi oshiqlar bir-biridan farqlanadi. Oshiqlar tizimi Bahromshoh, Farhod, Majnun, Iskandarga qadar bosqichma-bosqich yaratilishda ilohiy manbaga yaqinlashib boradi. Bahromshoh taxt vorisi sifatida tug‘ildi, Farhod ishq bilan tug‘ildi, Majnun ilohiy jununlik bilan tug‘ildi, Iskandar valiylik taqdiri ila ziynatlandi. Iskandarga kelganda oshiqlar mukammal chin oshiqlar darajasiga chiqdi. Iskandar umrini dunyo sir-sinoatini bilishga sarfladi va ilmda yuksaklikka, ma’rifati bois valiylik, nabiylig maqomiga musharraf bo‘ldi.

“Mahbub ul-qulub” da ishqning shu uch darajasi shunday ta’rifу tasnif qilinadi: “Avvalg‘i qism – avom ishqidurkim, avom un-nos orasida mashhur va shoe’durkim, derlar: “Falon falong‘a oshiqlar bo‘lubtur”. Va bu nav’ kishi har nav’ kishig‘a bo‘lsa bo‘lur, shag‘ab va iztiroblaricha lazzati jismoniy va shahvati

¹ Зиёмухаммедов Б. Комилликка элтувчи китоб. – Т.: Арна Принт, 2006. – Б. 216.

nafsoniy emas va bu qismning biyikrak martabasi shar’iy nikohdurkim, bari xaloyiqqa sunnatdur va muboh. Va pastroq martabasida parishonliq va mushavvashliqlar va besomonliq va noxushliqlareki, zikri tarki adabdur va bayoni behijobliqqa sabab. Ikkinchi qism xavoss (xoslar) ishqidurkim, xavoss ul ishqqa mansubdurlar. Ul pok ko‘zni pok nazar bila pok yuzga solmoqdur va pok ko‘ngul ul pok yuz oshubidin qo‘zg‘olmoq va bu pok mazhar vositasi bila oshiqi pokboz mahbubi haqiqiy jamolidin bahra olmoq... Uchinchi qism – siddiqlar ishqidurkim, alar Haqning tajalliyoti jamolig‘a mazohir vositasidin ayru vola va mag‘lubdurlar. Va ul mushohada behudlig‘ida alardin shuur, alardin maslub. Shuhudlari istig‘roqqa yetgan va ul istig‘roqdin istihloq maqomin hosil etgan. Agar havodis yeli sipehr gulshani avroqin uchursa, alarga andin xabar yo‘q va anjum gulbarglarin har sorisovursa alarg‘a andin asar yo‘q. Xavvoslari nokor tajalliyot jamoli sadamotidin va shavqlari nomiqdor ishq hujumi g‘alabotidin... Vasl bodasidin o‘zga ruhlariga kom yo‘q va Haq mushohadasidin o‘zga ko‘ngullarga orom yo‘q. Bulardur ishqda vasldin kom topqon va “inda malikin muqtadirin” maqomida orom topqon...”¹ “Xamsa” dostonlarida “Oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi mana shu ishq bosqichlariga asoslanadi. Bu tizim markazida oshiq obrazi turadi.

Darhaqiqat, Bahrom mamlakat shahanshoji bo‘lsa-da, ishqda ojiz edi. Ishq hech bir daraja yoki tabaqa tanlamaydi. Faqat yuqorida aytib o‘tganimizdek, ishq qaysidir darajada oshiq talabidan kelib chiqadi. Shunga ko‘ra Bahrom shaxsiyatida xalq ustidan hukmronlik qilish, aysh-ishratga berilish, nafs, kibr ustunlik qiladi. Uning asosiy mashg‘uloti jonivorlarni ovlash, taqdir taqozosiga ko‘ra ayni ov vaqtida halokatga yuz tutadi. Ilk bor ma’shuqasini ko‘rganda, oshiq bo‘lib qoladi va birmuncha vaqt iztirob chekadi. Dostonning XII bobida shoh Bahrom rassom Moniydan Dilorom daragini eshitgach, unga g‘oyibona oshiq bo‘ladi. Lekin bu iztirob visolga qadar davom etadi xolos. Xitoyning bir yillik xirojini to‘lab, uni qo‘lga kiritmoqchi bo‘lganda, arkoni davlat fikridan qaytaradi. Nafs o‘pqoniga o‘zini otib xalq va mamlakatni xarob etmasligini so‘rashadi. Ammo Bahrom o‘z fikridan qaytmasdan, Diloromni sotib oladi. Hazrat Navoiy Bahromning Dilorom

¹ Навоий А. МАТ. Ўн тўртинчи том. Махбуб ул-кулуб. Муншоат. Вақфия. – Т.: Фан, 1998. – Б. 67-70.

visoliga bo‘lgan intilishini nafs istagi sifatida talqin etgan. Diloromni saroyga keltirgach, bu ishq alangasi o‘chadi. Bahromning asl haqiqatni aytganidan g‘azablanib, Diloromni jazolashi buning yaqqol misolidir. Mastligi tarqab, o‘ziga kelgan Bahrom afsus-nadomatda qoladi. Oshiq ayriliqdan iztirob chekar, qanday bo‘lmasin ma’shuqasini topish, visolga yetish istagida yonardi. Diloromdan ayrilgach, yetti musofirdan yettita hikoyat eshitadi. Dostonning XXXIII bobida shoh Bahrom Dilorom haqidagi hikoyatdan uning tirikligi daragini eshitadi. Bahrom Diloromni qayta topadi, visoliga yetishadi, lekin mammalakatga hukmronlik qilgan shoh o‘z nafsi boshqarolmaydi. Ov qilishga berilgan oshiq gunohniz jonivorlarni qonini to‘ka-to‘ka shu qonga o‘zi g‘arq bo‘lib ketadi.

Navoiy Bahromni ishqda yengilishidan tashqari,adolatli podshoh ham bo‘la olmaganiga urg‘u beradi. Shoir dostonning ellik to‘qqizinchi bobida Bahrom Go‘r haqida hikoyat keltiradi. Unda tamagirlik tufayli butun xalq xarob bo‘lganini ko‘rsatib beradi. Shoh Bahrom ov qilib adashib qoladi va birovning chaylasiga kirib mehmon bo‘ladi. Uy egasi shohni bitta qotgan non va suv bilan mehmon qiladi. Bahrom Go‘r bu qadar faqirlik, ojizlik sababini so‘raganda, mamlakat hukmdori xalqning ahvoldidan xabardor emasligini, amaldorlar esa bundan foydalanib tamagirlikka mukkasidan ketgani aytadi:

Xayli ochibon **tama** og‘zini keng,
Ayladilar mulkni yer bila teng.¹

Shoh Bahrom ko‘ziga bir koshona ko‘rinadi. Bu koshonaning xonalari vayronaga aylangan edi. Uning bu vayrona ilgari nima bo‘lgan degan savoliga saroy, atrofi bog‘ edi, deb javob berishadi. Bu ahvol vayronaga aylanishiga esa zamona zulmi-yu tam’agirlik bilan xalq molining talanishi sabab bo‘ladi. Tama, ya’ni xalqdan bor-budini olib qo‘yish, barcha zolimliklar shohning g‘aflat uyqusiga berilishidan sodir bo‘ldi. Xullas, Bahrom na ishqda, na shohlikdaadolatli bo‘la oladi.

Xavoss ishqisi, ya’ni majoziy ishq Farhod va Majnun obrazlariga xos. Adabiyotshunos Uzoq Jo‘raqulov ikki oshiqning yo‘li “ahli namoz” va “ahli

¹ Навоий А. Сабъаи сайёр. – Т.: Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбая ижодий уйи, 2006. – Б. 223.

niyoz”ga mos farqlanishini aytadi. “Farhod va Shirin”dagi ishq konsepsiyasiga “ahli namoz” (ya’ni Ibrohim Adham) yo‘lini asos qilib olgan. Asardagi oshiq – ma’shuqa – raqib uchligini ham ayni maqom asosiga qurgan. Farhodni ma’shuqa tomon olib boruvchi yo‘l mehnat-mashaqqatlar oralab o‘tadi. U ham, xuddi Ibrohim Adhamga o‘xshab, muayyan xarita bo‘ylab harakatlanadi. Uning faoliyatida tavakkul asosiy o‘rin tutmaydi”.¹ Darhaqiqat, Farhod va Majnun ishq bilan tug‘ilsa-da, ma’shuqaga olib boruvchi yo‘l ikki xil ekanligi bilan farqlanadi. Farhod muayyan xarita bo‘ylab harakatlanadi va o‘lim uni oxirgi manzili hisoblanadi. Ma’shuqa esa Allohga bo‘lgan chin oshiqlik uchun mazhar edi, xolos. “Farhod va Shirin”da ishq tug‘rosi bilan tug‘ilgan oshiq ma’shuqani Chin xazinasidagi sandiqda yashiringan oynada ko‘radi va shu zahoti hushidan ayriladi. Uni izlab Arman yurtidan topadi, lekin Shirin ishq yo‘lida bir vosita bo‘lgani kabi, Farhodning raqibi Xusrav ham vositaga aylanadi. Biz Farhod va Shirinning “ilk uchrashuv”dan keyin rohat-farog‘atda yashaganini kuzatmaymiz. Aksincha, ishq yana olovlanib dard-u fig‘onga aylanadi. Oshiq va ma’shuqa bir-birini anglashga, ishqini tushuntirishga beriladi ko‘proq. Farhod ishqini uchun haqiqiy raqib o‘zining hayoti edi, u visolga erishish uchun ma’lum darajadagi sinovlarni yengib o‘tishi lozim edi. Jumladan, Farhod olishib yenggan ajdaho, Axraman dev, temir odam shunchaki xayoliy, afsonaviy obrazlar emas, shaytoniy ramzlar. Farhod tug‘ilishidayoq ishq bilan tug‘ilib, shu ishq orqali poklanadi. Ko‘ngilning poklanishi-yu, ishqning ilohiy mohiyat kasb etishi ham o‘ziga xos bir ilm. Boniy, Moniy, Quran ramziy ma’noda Farhodga ko‘ngil poklash sirlarini o‘rgatgan piri komillar. Shu o‘rinda Suqrot, Xizr, Suhaylo kabi pir-u ustozlar ham Farhodning komil inson bo‘lib yetishuvida muhim rol o‘ynaydi. “Suhaylo ham “donoyi ogoh” ko‘ngli bedor odam, u Farhod yengib o‘tishi kerak bo‘lgan to‘sqliar – ajdarho va devdan xabar beradi. Ajdarho – nafs timsoli, dev saltanat timsoli. Suhaylo Farhodga ajdarhonni yengish uchun samandar yog‘ini tuhfa etadi... U ishq ramzi”.² Barcha mashaqqqli sinovlarni yengib o‘tgan Farhod hayotiga yakun yasamaguncha

¹ Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. – Т.: Турон-икбол, 2017. – Б. 200.

² Комилов Н. Тасаввубуф. – Т.: Мовароуннахр, 2009. – Б. 184.

visolga erisha olmaydi. Doston syujetida Farhod ishqida visol uning o‘z hayotidan kechishida deb beriladi. Navoiy dostonlarida Farhod, Majnun singari oshiqlar ishqini visolni o‘limdagina topadi.

“Niyoz ahlidan bo‘lgan Majnun yo‘li esa tamomila boshqacha qurilishga ega. Uning safar yo‘li Farhodniki singari aniq rejaga qurilmagan. Majnunning butun faoliyati mutloq tavakkulga asoslanadi. Majnun uchun faqat ishq bor. Boshqa hamma narsa vosita. U biror-bir masala yechimida tadbirga asoslanmaydi. Shu bois Majnunning raqibi Ibn Salom ham o‘ta passiv harakatlanadi”.¹ Majnun uchun mazhar bo‘lgan Layli ham vosita. “Layli va Majnun”da “ilk uchrashuv” mактабда, ма’rifat bo‘stonida oshiq va ma’shuqa juda kichikligida sodir bo‘ladi. Majnun jununga beriladi, Laylini ko‘rmasa tura olmaydigan darajaga yetadi, telba nomini oladi, ya’ni ilk uchrashuv vaqtinchalik saodatga emas, ishqni olovlanishi, cho‘qqisiga chiqishiga xizmat qiladi. Majnun uchun Ibn Salom raqib sifatida ko‘rinsa-da, haqiqiy raqib tugul vosita vazifasini ham o‘tay olmaydi. Shunga ko‘ra, asar syujetida bir ko‘rinib, tez chiqib ketadi. Otasi Laylini Ibn Salomga berishga qaror qilgach, ayriliq sodir bo‘ladi. Majnundagi jununlik, ishq jazbasi, Layliga bo‘lgan muhabbat shunchalik kuchliki, hattoki yeish, ichishni ham unutadi. Nafs itligidan kechib hayvonlar bilan do‘stlashishning o‘ziyoq uning havas dunyosi va odamlardan xoli, o‘zgacha olamga qadam qo‘yganidan dalolatdir. Navoiy ishqni – kimiyoga, ya’ni gavhar, ko‘zni qamashtiruvchi porloq nurga o‘xhatmoqda. Ana shu ishq Majnunning vujudini eritib, undagi insonga xos nafs istaklarini yo‘qotgan. Shu sababdan Majnun sahrodagi jonivorlar bilan do‘stlashadi, barcha insoniy istaklarini unutadi. “Tasavvuf ta’limoti bo‘yicha inson ikki qarama-qarshi asos – nafs va ruhdan iborat. Nafs dunyoviylik timsoli, ruh esa ilohiy ne’mat. Agar insonda nafs talablari kuchaysa, unda hayvoniylig, ruh ustunlik qilsa, ilohiylik rivojlanadi”.² Navoiy Majnun ishqini hech qanday qoidalarga bo‘ysunmas darajada, oshiq ishqni emas, ishq oshiqni boshqarishini ko‘rsatadi. Ishqiga

¹ Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. – Т.: Турон-икбол, 2017. – Б. 200.

² Очилов Э. Муборак сарчашмалар. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – Б. 51.

bo‘ysungan Majnun uchun visol huddi Farhod singari hayoti evaziga erishiladi, uning raqibi o‘z hayoti.

Hazrat Navoiy “Saddi Iskandariy” da Iskandar obrazini yaratar ekan, Qur’oni Karim manbasiga tayanadi. Shu nuqtayi nazardan ham oshiq Farhod va Majnundan farqlanadi. “Saddi Iskandariy”da tasvir etilgan yo‘l siddiq yo‘li, undagi badiiy talqin “siddiq ishq” talqiniga qaratilgani ma’lum bo‘ladi. Haqiqatan ham, Farhod va Majnun obrazlaridan farqli o‘laroq Iskandar siddiq ishqini talqin etadi. Negaki, muallif Farhod va Majnun obrazlarini tasvirlashda an’anada mavjud xalq afsonalarini vosita qilib olgan bo‘lsa, Iskandar haqidagi asarning maydonga keltirishda bevosita Qur’oni Karim haqiqatiga tayanadi. Qur’oni Karim talqiniga ko‘ra, Iskandar, avvalo, tarixda yashab o‘tgan real odam. Ikkinchidan va eng muhimi, tom ma’noda siddiq. Ya’ni Olloh buyurgan vazifani hech ikkilanmasdan, Yaratguvchiga cheksiz muhabbat bilan bajargan Haq oshig‘i”.¹

Navoiy Iskandarni haqqa oshiq sifatida berar ekan, demakki, uning raqibi dunyo. Olloh visoliga yetish uchun bu dunyoni tark etishi kerak bo‘ladi. Tark etganda ham Olloh buyurgan ko‘rsatmalarga amal qilgan holda. Mana shu haqiqatdan kelib chiqib Iskandarni tasvirlagan. “Saddi Iskandariy”da Iskandar dunyo sir-sinoatini o‘rganishga chog‘langan, yer yuzidaadolat o‘rnatishga bel bog‘langan ideal hukmdor. Iskandar uchun ma’shuqa Haqning o‘zi. To‘g‘ri asarda Ravshanak, Mehrnoz, Chin go‘zali kabi ayollar obrazi bor. Lekin ular Ollohga bo‘lgan muhabbatda mazhar vazifasini to‘laligicha o‘tab bermagan. Iskandar borligicha Ollohnning qudratiga, ilm-u ziyyosiga oshiq. U dunyoni to‘g‘ri xulosalar bilan tark etadi.

Iskandar Qirvon o‘lkasida xalqning odamxo‘r Ya’juj-ma’jujlardan aziyat chekayotganini ko‘rib, ularning talabi bilan Qof tog‘ida yashovchi bu vahshiylarning yo‘lini to‘sib devor qurdiradi. Devor fors tilida “Sa’d” deyiladi. Shu sabab bu devorni Saddi Iskandariy – Iskandar devori deb ataydilar. Ramziy ma’noda esa bu ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi devordir. “Shu bilan birga, Ya’juj-ma’juj ham to‘ymas va tiyinmas nafs ramzidir. Iskandar ular yo‘liga devor qurib,

¹ Жўракулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. – Т.: Турон-икбон, 2017. – Б. 202.

baloyi nafs yo‘lini to‘sdi”.¹ Ya’juj-ma’juj Navoiy nazdicha, faqat nafsning timsoligina emas, jaholat ramzi, insoniylikdan yiroq badnafs mahluqlardir. Kimki birovdan bir qarich ip tama qilsa o‘sh ip bilan bo‘ynidan osilajagini, lekin shu yerlik xalq o‘z ixtiyorli bilan “omonlik moli” bersa, undan ba’zi birovlar foydalanishi mumkinligini bildiradi. “Ayni shaklda odil shoh obraz-tizimni tashkil etadi. Tarixiy-istioraviy xronotopda (makon-zamonda) odil shoh obrazini harakatga keltiradi. Asardagi Xitoy, Hindiston, Turkiston, Eron singari tarixiy makonlar tizimi Qur’onda qayd etilgan sifatlar bilan uyg‘unlashib, tarixiy mohiyat kasb etadi. Bu syujet chizig‘ining “Kahf” surasida bayon etilgan Zulqarnayn qissasi bilan mos kelishi (uning dastlab Mag‘ribga, so‘ng Mashriqqa yurishi, Ya’juj-Ma’juj qutqusiga qarshi devor qurishi) obrazning idealligi va tarixiyligini ta’kidlashi bilan bir qatorda, istioraviy qatlamda universallahgan odil shoh g‘oyasini aks ettiradi”.² Adolatli hukmdor obrazi shu tariqa Navoiy qalamida har tomonlama asoslanadi.

¹ Комилов Н. Хизр чашмаси. – Т.: Маънавият, 2005. – Б. 176.

² Жўракулов У. “Хамса”да Искандар ва Хизр образи. Мақола:// saviya.uz.

BIRINCHI BO‘YICHA XULOSALAR:

1. Xulosa qiladigan bo‘lsak, Obraz-triadaning ilk asosi ilohiy manbalarda kelgan Olloh, Odam (a.s), Iblisga, uchlik o‘rtasidagi syujet liniyasi Odam (a.s), Momo Havvo va Iblis haqidagi “ilk syujet”ga borib tutashadi. Obraz-triadaning badiiy adabiyot namunalariga ko‘chishiga sabab, uchlikning Olloh huzuridan yerga tushirilishi hamda insoniyatning ilohiy haqiqatlarga, ideal shaxslarga intilishi natijasida yuzaga keladi. Ilohiy xabarlardagi ayni uchlik G‘arb va Sharq adabiyoti namunalarida badiiy qayta ishlanib, tarixiy-an’anaviy “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlariga asos bo‘ldi.

2. Ilohiy manbalarda kelgan obraz-triada makon-zamon (xronotop) nuqtayi nazaridan quyidagi bosqichlarni bosib o‘tadi: Olloh-Odam (a.s.)- Iblis uchligi (bu paytda Havvo onamiz yaratilmagan); Olloh-Odam (a.s)-Iblis (la’natlangan); Odam (a.s)-Momo Havvo- Iblis uchligi; (samovatdan yerga tushirilgan); Odam (a.s) va uning surriyodlari-Iblis uchligi.

3. Ilohiy informatsiyalarning buzilishi, yolg‘onlarga o‘ralishi natijasida ushbu uchlikning mifdagi shakllarida buzilish sodir bo‘ldi. Buning asosiy omillari ilohiy axborotlarning buzilishi, o‘zgartirilishi bilan bog‘liq. Miflarda kelgan uchlik tizim sifatida unchalik ham ko‘zga tashlanavermaydi, obrazlar individual xususiyalarini yo‘qotdi, oshiq asl maqsadidan chalg‘idi, ya’ni ma’rifatdan uzoqlashdi, uning harakatlari xaotik tus oldi. Miflarda obrazlar sinkretik, sintetizm, differensatsiya bosqichlarini bosib o‘tdi.

4. Uchlik tizimi eposlarga kelib umumlashdi. Endi obrazlar alohida shaxsdan millat miqyosiga ko‘tarildi. Bunda eposning xususiyatidan kelib chiqib, obrazlar millat vakillarining tipik xususiyatlarini o‘zida aks ettirdi. Xususan, oshiq-milliy qahramon, ma’shuqa-millat onasi sifatida talqin qilindi. Raqib nafaqat oshiqqa, balki butun bir millatga qarama-qarshi qo‘yildi.

5. Ertaklarda kelgan uchlik tizimi qissa va dostonlardagi an’anaviy oshiq va ma’shuqaning taqdir bilan tug‘ilishi xususiyatini o‘zida aks ettirdi. O‘zbek xalq ertaklarida uchlik tizimi ezgulik va yovuzlik kurashi fonida kechadi. Raqiblar

asosan yer osti (xaos) dunyosi vakillari (dev, jin) bo‘lib, oshiq yo‘lini to‘sishda har qanday tubanlikka borishadi.

6. Umuman, “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligi genezisi jihatidan o‘ta qadimiy ya’ni ilohiy manbalardan kelayotgan an’anaviy tizim bo‘lib, tadrijiy rivojlanib, mifologik manbalarda buzildi, xalq og‘zaki ijodida umumlashdi, klassik adabiyotda mohiyat jihatidan ilk manbaga yaqinlashdi va shu tariqa zamonaviy nasrga o‘tib, tarixiy-an’anaviy xususiyatlarini o‘zida saqlab kelmoqda.

7. “Xamsa” dostonlarida “oshiq-mashuqa-raqib” obrazlari mohiyat jihatdan ilohiy manbadagi uchlik tizimiga yaqinlashdi, oshiqning ma’shuqaga bo‘lgan ishqini chin ma’noda Yaratganga qaratildi. Natijada mazkur dostonlardagi oshiq-ma’shuqa-raqib obrazlari qat’iylashgani, kanonlashgani va bu jarayon qaysidir darajada mustaqillik davri o‘zbek romanlariga ham o‘tgani, shu bilan birgalikda uchlik tizimida yangicha yondashuvlarni ham o‘zida aks ettirgani, shunday bo‘lishiga qaramasdan obrazlar o‘zining ma’lum genetik omillarini saqlab qolganini ta’kidlash lozim.

8. Aytish mukinki, sovet davri o‘zbek adabiyotida uchlik obraz tizimi nisbatan formallahsgan, ijtimoiylashgan bo‘lsa, mustaqillik davrida yozilgan O’.Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar”, X.Do‘stmuhammadning “Bozor”, L.Bo‘rixonning “Jaziramadagi odamlar” romanlaridagi “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi milliy folklor va mumtoz adabiyot an’analari yo‘sinda davom etgani, islomiy ma’rifat bilan boyigani va jahon romanlari bilan sintezlashgani kuzatiladi.

II BOB. HOZIRGI O'ZBEK ROMANLARIDA “OShIQ-MA'ShUQA-RAQIB” OBRAZINING O'RNI VA BADIY VAZIFASI

2.1 Obraz-triadaning ilk romanlarda badiiy aks ettirilishi

Jadidchilik dastlab XIX asrning 80-yillarda Qrimda Ismoilbek Gaspirinskiy rahbarligida vujudga keladi. XIX asrning 90-yillaridan O'rta Osiyoga tarqala boshlaydi. Bu harakat namoyandalari o'zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik esa jadidlar deb atashgan. "Jadid" so'zi arabcha "yangi" degan ma'noni bildirishi hech kimga sir emas, shunday ekan bu harakat namayondalari yangicha fikrlaydigan, dunyoviy ilmlarni egallagan, zamonaviy, hur fikrli kishilar ekanligi ham ma'lum. Jadidchilik harakati vujudga kelgan davrning ilg'or kishilar, ziyolilari mahalliy aholining jahon taraqqiyotidan orqada qolayotganini anglab, buni oldini olish uchun jamiyatni isloh qilish, xalqni, millatni uyg'otish kerakligini tushunib yetadilar. Jadidlar yangi usuldagi maktablar ochish, jadid matbuotini shakllantirish, adabiyot va san'atni rivojlantirish orqali o'z g'oyalarini targ'ib qiladi. Ayniqsa, jadid adabiyoti butunlay millatni uyg'otishga qaratilgan edi. O'zbek adabiyoti tarixida jadid adabiyoti muhim o'rinni tutadi. Mumtoz adabiyotda diniy jihat ko'proq ko'zga tashlansa, jadid adabiyotida diniy-dunyoviy qarashlar ijtimoiy hayotning dolzarb muammolari bilan uyg'un shaklda o'z aksini topadi.

Jadid adabiyotida g'arb adabiyotidagi roman, drama, esse, hikoya kabi badiiy janrlar paydo bo'la boshladi. Mana shunday yangi janrlarda ijod qilgan jadid adabiyoti vakillari Mahmudxo'ja Behbudiy, Sayidahmad Siddiqiy Ajziy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon kabi ijodkorlar o'z asarlarida jadidchilik g'oyalarini aks ettirdi. Jadid adabiyotining asosiy xususiyati ijtimoiy-siyosiy va ma'rifatchilik mafkurasini milliy-ozodlik kurashiga aylantirishida ko'rindi. Mustamlakachilik zulmiga qarshi kurash ma'rifatparvar qahramonlar orqali jamiyat tartib-qoidalariga, ijtimoiy tengsizlikka barham berishga qaratilgan edi. Jadid adabiyotida ana shunday muammolar yechimiga qaratilgan g'oyalar badiiy obrazlarda o'z aksini topgan.

Ilohiy manbalardan kelayotgan an'anaviy-tarixiy obrazlar “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligi mif, epos, xalq qissalari va ertaklarida, mumtoz dostonchilikda ma'lum tarixiy bosqichlarni bosib o'tdi. Jadid adabiyotida ham ayni obraz-triada aniq poetik vazifa bajarganini ko'rishimiz mumkin. Vadud Mahmud “Tark shoiri - Ajziy” maqolasida shunday yozadi: “Bu shoirimiz ham oshikdir. Faqat buning ishqisi u na tasavvuf ishqidir, na realist shoirlarning zohiriyligi ishqidir. Shoirimiz oshikdir, ma'shuq esa xalqdir, millatdir. Millati va xalqiga muhabbatining ishqidir. U ishq esa bizga shuni bildiradir. Ajziy millatining ishqisi, dardi bilan sug'orilgan bir shoirdir. Uning bu hayajonlari yasalma emasdir, chindir, tabiiyidir. Ajziy shu “tarzi tafakkur”i bilan adabiyotni ijtimoiylashtirmak va uni jamiyat uchun foydali bir shaklga so'qmoq istaganini bildiradir”¹. Maqolada ishq funksiyasining ijtimoiylashuvi haqidagi fikrlar ilgari surilgani, tadqiqotimiz uchun muhim hisoblanadi. Ayni obrazlar takomili, oshiq-ma'shuqa-raqib tizimiga xos sintezlashuv hamda transformatsion jarayonlar Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar”, “Mehrobdan chayon”, Cho'lponning “Kecha va kunduz” romanlarida yaqqol ko'rindi.

O'zbek adabiyoti tarixida Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar” romani yangilik bo'ldi. Chunki roman yozish an'anasi bunga qadar milliy adabiyot an'analarida yo'q edi. A.Qodiriy romanining yangiligi, roman syujetining asosi ilohiy manbalar ekanligi bilan ham belgilanadi. U.Jo'raqulov ilmiy izlanishlari natijasida “O'tkan kunlar” romani syujeti, obrazlar tizimi aynan ilohiy axborotlar bilan sug'orilganini ilmiy asoslaydi. Olimning fikrlariga ko'ra, roman syujeti “Qur'oni karim”da kelgan “ilk syujet” bilan tutashadi. Aynan “ilk syujet” istilohida “Qur'oni karim”da kelgan Odam alayhissalom to'g'risidagi ilohiy axborot nazarda tutilgan².

Haqiqatan, A.Qodiriyning “O'tkan kunlar” romanida “oshiq – ma'shuqa – raqib” uchlik tizimi mukammal yoritilgan. Jadid adabiyotiga mansub “ilk o'zbek romani” “O'tkan kunlar”da Abdulla Qodiriy o'lmas ishq mavzusini ko'tarib

¹ Махмуд В. Тарк шоири-ажзиј. <https://e-tarix.uz/milliyat-insholari/jadid-matbuoti/782-maqola.html>

² Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б. 153.

chiqish barobarida ijtimoiy hayotning qo‘rinch bir holatini ham ayni triada asosida qalamga olgan. Mumtoz adabiyotda Iskandar obrazi orqali Navoiyadolatli shoh hamda Qur’oniy axborotga asoslangan valiylik, nabiylik darajasida oshiqni asar markaziga olib chiqqan bo‘lsa, Abdulla Qodiriy romanchilikka Otabek orqali tarixiy-an’naviy tamoyillarga tayangan holda sharqona oshiq obrazini aynan “ilk axborot”dagi Odam alayhissalomga xos jihatlar bilan olib kiradi. Romandagi uchlik obraz “ilk uchrashuv”, “ayriliq”, “visol” motivlari tizimida harakatlanadi. Asardagi uchlik ziddiyati haqida U. Jo‘raqulov shunday fikr bildirgan: “Undagi konfliktda aynan “Alpomish”, “Tohir va Zuhra”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”lardagi sharqona formula zamonaviy shaklda namoyon bo‘ladi. Asardagi ishqiy liniyada ham (Otabek – Kumush – Homid), ijtimoiy liniyada ham ham (Millat – milliy nizolar – mustamlakachilik) uchlik formulasi “ilk syujet”ga borib taqalaveradi”.¹ Oshiq – ma’shuqa – raqib konfliktini yozuvchi millat – milliy nizolar – mustamlakachilik konflikti bilan parallel nuqtada ushlagan. Shu bilan uchlikning ijtimoiy funksiyada harakati romanning mazmun-mohiyatini, yozuvchining badiiy maqsadini aniq ochib bergen. Abdulla Qodiriyning maqsadi mustamlakachilik sari yetaklagan illatlarni qoralash, milliy nizolarni yo‘qotishga urinish, millatni uyg‘otishga shunchaki badiiy planda turib signal berish emas, balki odamzotni iymon otliq in’omni qo‘ldan bermaslikka undashda, inson Ollohnинг go‘zal yaratig‘i ekanligiga inonishda va shu nomni asrab qolish qanchalar mushkulligini anglatishda, oshiq va ma’shuqa aro ishq, oshiq va raqib aro nafrat tuyg‘usini yurt qayg‘usi bilan bog‘lab bera olganlikda ko‘rinadi. Zamona otabeklar bilan boyisa, albatta, Homid kabi shaytanat olami vakillari na Ollohgashqida iymon butligini, na millat birligini, na yurt kelajagini sindira oladi.

Quyida jahon romanchilik an’analari va sharq adabiy-estetik qarashlarini o‘zida namoyon etgan ilk o‘zbek romani “O‘tkan kunlar”da oshiq-ma’shuqa-raqib obrazining ilohiy axborlarda kelgan Odam Ato, Momo Havvo, Iblis uchligini “ilk uchrashuv”, “ayriliq”, “visol” motivlari doirasida ko‘rib chiqamiz.

¹ Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матббаа ижодий уйи, 2015. – Б. 52.

Oshiq (Otabek) obrazi. Avvalo, oshiq obraziga to‘xtalsak. Otabek har jihatdan mukammal aslzoda bek sifatida ifoda etiladi. Sharq an’anasiga muvofiq oshiq va ma’shuqa taqdir hukmi bilan uchrashadi. “Qodiriy romani xuddi shu ilk uchrashuv motividanoq biz yuqorida keltirgan “Qur’oni karim” mazmuniga, demakki, samoviy haqiqatlarga to‘la mos tushadi. Darhaqiqat, Odam (a.s.) ning yaratilishi, unga ma’rifat ato etlishi, shu bois uning farishtalardan-da ustun qilinishi, nihoyat, unga atab pokiza bir juft – Momo Havvoning yaratilishi sira ham tasodif emas, balki azaldan “Lavhul mahfuz”da bitilmish taqdir edi”.¹ Otabek sharq-islom muhitida tarbiya topgan, teran fikrli, vaziyatga to‘g‘ri vaadolatli baho bera oladigan, oshiqqa xos sifatlarga ega. U roman markaziga kirib kelishidan oshiqning barcha talablariga javob beradigan obraz sifatida ko‘rinadi. Romanda oshiqning shaytanat olami bilan kurashi keng miqyosda sodir bo‘ladi. “Roman syujet tizimida Otabek va shaytanat aro kurash uch sathda kechadi. Bularning birinchisi Otabek va ijtimoiy (milliy) shaytanat sathi o‘rtasidagi kurash bo‘lib, bunga romanning boshidayoq muayyan ishoralar beriladi”.² Otabekni ijtimoiy hayotda yurt qayg‘usi qiy Naydi. Qipchoqlar qirg‘iniga qarshi bo‘lgan bek otasi Yusufbek hojining yurtboshilar qatorida shu qarorga kelgan deb o‘ylashi uni ancha cho‘ktirib qo‘yadi. Yusufbek hoji o‘g‘liga bu ishda aloqasi yo‘qligi haqida tushuntirish berishi Otabekning shunchaki tadbirkor, savdo vakili emasligini, yurtda bo‘layotgan voqealarga teran baho berishini ko‘rsatadi. Asarda Otabek Xudoyorxon, Musulmonqul, Azizbek haqida haqqoniy fikrlar bildira oladi. Otabek oshiqqa xos o‘lim topishi, ya’ni shahid bo‘lishi ijtimoiy hayotdagi shaytanat (mustamlaka davlat) bilan kurashda yuz berdi. Yurtdagi notinchliklar, Qipchoqlar qirg‘ini, Azizbek, Musulmonqul, Xudoyorxon kabilarningadolatsiz siyosati mantiqan mustamlakaga zamin hozirlagan edi. Chor Rossiyasi O‘rta Osiyoni bosib olishni Avliyo ota qarorgohidan boshlagan. Aynan shu yerda Otabek shahid ketadi. “Ikkinchi sath maishiy turmush voqeligi bilan bog‘liq. Roman syujetining boshidan oxirigacha tarang tortilgan maishiy shaytanat muammolari, o‘z

¹ Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. – Т.:Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б. 159.

² Ko‘rsatilgan manba, – В. 162.

mohiyatiga ko‘ra ijtimoiy shaytanatdan ortiq bo‘lsa ortiqki, sira ham kam emas. Bu qatlam shu darajada mukammal berilganki, u alal oqibat, oshiq-ma’shuqa hayotiga ham, roman syujetiga ham xotima qo‘yishgacha borib yetadi”.¹ Maishiy hayot romanda shu qadar mukammal ishlanganki, unda har bir obraz Otabekning raqibga qarshi kurashida muayyan ko‘rinishda namoyon bo‘ladi. Homidning Kumushga uchinchi xotin sifatida ko‘z tikishi, Zaynabning Otabekka da’vogarlik qilib ma’shuqa qotiliga aylanishi, ota-oni orzusi bilan ikkinchi bor uylanishga majbur bo‘lish, uy ichi muammolari Otabekni ijtimoiy shaytanatdan kam qiynamaydi. Ikki olam shaytanati Otabekning botiniy olamiga ham ko‘chadi. Otabek, albatta, ilmli, islomiy tarbiya topgan, tadbirkor, yosh va xushsurat, mustaqil qaror qabul qiluvchi, shuning barobarida ota-oni rizoligini oqlovchi farzand edi. Turli yaramasliklar shunday insonni ham sabrsizlik, may ichishga berilish, g‘azab qilish kabi illatlarni orttirib olishiga sabab bo‘ladi. “Uchinchi sathni roman syujetida u qadar ham ochiq ko‘rinmaydigan, ammo roman voqeligi va qahramonlar hayotida muhim o‘rin tutadigan botin shaytanati tashkil etadi”.² Asarga “Xo‘ja Ma’oz” mozorida tunash voqeasi kiritilgan. Oshiqning botiniy olamini tozalash shu yerda tunash bilan yakun topadi. Raqibi tufayli Toshkand va Marg‘ilon o‘rtasida aniq fikrga kelolmay sarson bo‘lgan oshiq Olloh yozig‘iga iymon keltirib, uzoq cho‘zilgan kurashga nuqta qo‘yilishiga inonadi. Shundan keyin Otabek raqibi Homidni mag‘lub etadi.

Otabek faqat oshiq maqomida turib barcha harakatlarini ma’shuqa uchun yo‘naltirmaydi. Unda oila, ota-oni, do‘s-t-u birodar, millat haqqini ham baravar ushslash xususiyati bo‘lganligi uchun hech kimni xafa qilmaydi. Otabek ko‘plarning hurmatiga, avvalo, botiniy olami toza, har jahbada ustunligi, tijorat-u siyosatga aqli yetishi, oila tutishi, millat uchun qayg‘urishi bilan sazovor bo‘lganligi ko‘rinadi. Kumush ham Otabekning mukammalligi uchun sadoqat saqladi. Otabekning o‘limi romanga shunday yechim beradiki, bunda oshiqlikning ham yurtparvarlikning ham muhim o‘rni borligiga amin bo‘lamiz. Otabek sharq

¹ Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. – Т.:Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б. 163.

² Ko‘rsatilgan manba, – B. 163.

miflari yoki ertaklari an’anasiga ko‘ra hiyla-nayrang bilan o‘ldirilmaydi, dushman bilan ochiq jangda shahid ketadi.

“To‘g‘ri, asardagi “visol” motivi u qadar ko‘p davom etmaydi. Roman so‘ngida oshiq ham, ma’shuqa ham halok bo‘lishadi. Ammo shu o‘tgan qisqa vaqt yangi hayotning barpo bo‘lishi (Yodgorbekning tug‘ilishi), oshiq-ma’shuqa avlodlarining davomiyligi (Roman so‘nggidagi “Yozg‘uchidan” deb nomlangan izohda Yodgorbekdan “ikki o‘g‘ul” qolgani aytiladi) uchun kifoya qiladi. Oshiq-ma’shuqaning chin muhabbatি zamin aro izsiz yo‘qolmaydi. Eng muhimi, har ikki qahramon ham, islom shariatiga ko‘ra, dunyoni shahid maqomida tark etadi”.¹ Otabekning avlodlari haqida gap ketganda yana ijtimoiy tomoni ko‘rinib qoladi. Yozuvchi Yodgorbekning bir o‘g‘li bosmachilarga qo‘shilib ketganini ta’kidlab ketadi. Otabek asar davomida garchi qo‘liga qurol olib butun borlig‘ini siyosiy ishlarga bag‘ishlamasa ham, Avliyo otada rus bosqinchilariga qarshi kurashga otlangani, avlodlari ham bosqinchilar safida el-yurt himoyasiga otlangani uning haqiqiy yurt o‘g‘loni ekanligidan dalolat beradi. Oshiq shu bilan ijtimoiy funksiyasini to‘la bajaradi.

Ma’shuqa obrazi. “O‘tkan kunlar” romanida ma’shuqa obrazida sharq ayoliga xos barcha jihatlar jamlangan: go‘zallik, iffatlilik, aql-idrok, farosat, sadoqat, arazchilik, rashk, soddalik o‘ziga xos joziba bilan tasvirlangan. Muallif ma’shuqa portretini chizgandayoq unda suvrat va siyrat aro uyg‘un go‘zallik borligi ayonlashadi. Romanning beshinchi faslidagi “par yostiq quchog‘ida sovuqdan erinibmi va yo boshqa bir sabab bilanmi uyg‘oq yotqan bir qiz”² Kumushbibi edi. Marg‘ilonning go‘zallaridan bo‘lgan bu qizga ta’rif shunday: “Uning qora zulfi par yostiqning turlik tomonig‘a tartibsiz suratda to‘zg‘ib, quyuq jinggila kiprak ostidagi timqora ko‘zлari bir nuqtag‘a tikilganda, nimadir bir narsani ko‘rgan kabi... Qop-qora kamон, o‘tib ketkan nafis, qiyig‘ qoshlari chimirilganda, nimadir bir narsadan cho‘chigan kabi... To‘lg‘an oydek g‘uborsiz oq

¹ Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбая ижодий уйи, 2015. – Б. 163.

² Қодирий А. Ўткан кунлар. – Т.: Наврӯз, 2019. – Б. 28.

yuzi bir oz qizilliqg‘a aylanganda, kimdandir uyalg‘an kabi...”.¹ Bu qadar go‘zal malakni Otabek “ariq bo‘yida” ko‘rgandayoq oshiq bo‘lgandi. Kumushbibida hozir ko‘rilayotgan holat esa zimdan “ilk uchrashuv”ga bog‘liq. Sharqda ayol o‘z jufti halolini chimildiqda ko‘rishi kerak va bu taqdiriga bitilgani haqidagi islomiy-sharqona tutum. Ishqning paydo bo‘lishi oshiq va ma’shuqada “ariq bo‘yida” ko‘rilgan bo‘lsa-da, Otabekka nikohlangan Kumushbibi yig‘lab-siqtab taqdirdan norizo chimildiqqa kirganda o‘scha sharqona bиринчи uchrashuv sodir bo‘ladi. Ma’shuqaning tilidan “Siz o‘shami?” so‘rog‘i yangraganda ikkalasi bir-biri uchun yaratilgani tasdiqlanadi. O‘zbekoyimning o‘g‘lidagi haqqi kundoshlik taqdiri bilan yechilsa-da, ma’shuqani ayriliqqa mahkum etgan makkor Homid edi. Kumushning uyi tagini kavlab ma’shuqani o‘g‘irlashga qasdlangan raqibning niyatidan ma’shuqa xabar topgach, qo‘rquv iskanjasida qoladi ham xayrixoh qotilga minnatdorlik hissini tuyadi. Shu o‘rinda Kumushbibi Otabekka raqibini yengishda xuddi Barchinoya o‘xshab ma’naviy ko‘mak bergenini kuzatamiz. Buni muallif Otabekning maktubi orqali beradi: “Men o‘zimg‘a bag‘ishlang‘an kuch manba’ini juda yaxshi onqlar edim, mendagi bu o‘zgarish manba’i uy ichida uxlag‘uchi bir malak edi... Siz edingiz!”²

Otabek bu ma’naviy ko‘makni “ikkinchi bor” deb ta’kidlaydi. Birinchisida Kumushbibi jasurlik, zukkolik, og‘ir-bosiqlik bilan dor tagidan maktubni eltib berish orqali Otabekning jonini saqlab qolgan edi. Adabiyotshunos Matyoqub Qo‘shtonov Homid obrazining ig‘vo-nayranglari Otabek va Kumushning muhabbati kuchini ko‘rsatishga xizmat qilgani haqida haqli fikr bildiradi: “O‘tgan kunlar” romanida Homid Otabek ustidan ig‘vo yuritadi. Bu ig‘vo natijasida Otabek ikki marta og‘ir vaziyatlarga tushib o‘limga hukm qilinadi. Bu vaziyatlar Otabek xarakteridagi yozuvchi ta’kidlamoqchi bo‘lgan olajanob xususiyatlarni bo‘rttirib ko‘rsatishga xizmat qiladi. Bundan keyin ham Homid ig‘vo vositasi bilan Kumush va Otabek oralariga sovuqlik soladi. Bu hollarda ham ig‘vo Otabek va Kumush

¹ Қодирий А. Ўткан кунлар. – Т.: Наврўз, 2019. – Б. 29.

² Қодирий А. Ўткан кунлар. – Т.: Наврўз, 2019. – Б. 266.

ishq-muhabbatining naqadar insoniy, naqadar mustahkam ekanini ko‘rsatish uchun xizmat qiladi¹.

“So‘z o‘yuni” faslida Kumush Zaynabdan zukkoligi bilan Otabekni quvnatadi. Ayriliqdan keyingi visol Kumushning tashrifi va kundoshi Zaynabga “so‘z o‘yuni” ko‘rsatib, ayriliqning asosiy sababini yashiradi. Otabekning sirlarini fosh etmaydi. “Kundash kundashdir” faslida Kumushbibining rashk sabab Otabekka Zaynabni qo‘yib yuborish fikrini berishi qizg‘anchiqlik va kundashlikdan aziyat chekishini oldindan fahmlaganligidan dalolat beradi. O‘lim Shirin, Layli, Zuhro kabi ma’shuqalarda “jannatiy visol”ga ishora bo‘lib, Kumushbibi va Otabekda esa bu dunyodagi “qisqa saodatli visol” jannatda davom etishiga ishoradir. Negaki, ma’shuqa ham huddi oshiqdek shahid ketadi.

Raqib obrazi. “O‘tkan kunlar” romanida raqib – Otabekka butunlay qarama-qarshi xususiyatlarga ega Homid. Homid faqatgina hiyla-nayrang ishlatib, oshiq-ma’shuqlarning yo‘lini to‘smaydi. Uning butun borlig‘i, odamlar bilan bog‘liq munosabatlari hasadga to‘la. Homidda aqlan boshqalardan ustunlik bo‘lsa ham, o‘zi mansub bo‘lgan olamdan oyog‘ini uzolmay, atrofidagilarni ham shayton yo‘liga boshlashga intiladi.

Homiddagi raqibga xos jihatlarni ko‘rib chiqsak. Homid asarda oshiq va ma’shuqachalik harakatlanmasa ham, raqib nomiga munosib oshiq va ma’shuqani ajratib yuborgan, “ayriliq”qa mahkum etgan asosiy to‘siq. Asarni o‘qib chiqish jarayonida O‘zbekoyim, Zaynab, Xushro‘y kabi obrazlarni oshiq-ma’shuqa munosabatlariga to‘siq bo‘lishini kuzatamiz. Lekin kezi kelganda ular ham biror-bir vaziyat bilan oshiq va ma’shuqa tomonda bo‘lib qoladi. Homiddagi raqiblik esa Iblis Odam Atoga raqiblikni reja qilib yer yuzida mashhargacha yashashga erishgan ayni ko‘rinishi. Uni biz tom ma’noda asardagi yagona raqib deyishimiz mumkin. U eng avval, karvonsaroyda Otabek bilan ko‘rishib, inson juftini tanlash haqidagi suhbatdayoq ma’shuqaga munosib emasligini ko‘rsatib qo‘ygan edi. “Ko‘p xotin orasida azoblanish o‘zi nima degan so‘z? Qamchingdan qon tomsa,

¹ Кўшжонов М. Сайланма. Икки жилдлик. Иккинчи жилд. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б. 192.

yuzta xotin orasida ham rohatlanib tiriklik qilasan. Men bu kungacha ikki xotin o‘rtasida turib janjalg‘a to‘ygunimcha yo‘q, ammo xotinni uchta qilishg‘a ham o‘yim yo‘q emas”.¹ Ishora va ta’kid aynan Kumushga yo‘naltirilgan. Garchi oshiq va raqibga ma’shuqa ma’lum bo‘lmasa-da, xotin zotiga munosabatda ikki xillik qay birini ma’shuqaga teng ko‘rilishini mantiqan isbotlaydi. Ilk suhbatdayoq raqib maydonga chiqdi. Raqibning keyingi ko‘rinishlari fitnadan iborat. U bir necha o‘rinlarda oshiq va ma’shuqa o‘rtasiga hasadgo‘ylik, yolg‘onchilik, fitnakorlik bilan to‘siq qo‘yadi. Kumush Otabekka nikohlanib qo‘ldan ketgach, raqib yolg‘on ishlatadi va oshiqni dor tagiga boshlab boradi. Romanning “Chaqimchilik”, “Qamoq”, “Najot istab Toshkandga” “Hukmnama” fasllarida Homidning fitnakorligi ko‘rinadi, lekin chaqimchilik Yusufbek hojining bir maktubi bilan fosh etiladi. Keyinchalik unda yana imkoniyat paydo bo‘lishi bilan “soxta taloq xati” yozib, oshiqni ma’shuqa darvozasidan haydalishiga sababchi bo‘ladi. Kumush soxtalikka aldanadi va oshiqdan ayrıldi. Sha’riy er-xotinlarni nima ayirishi mumkin, u jannatdagi meva darajasida bo‘lishi, uni tavsiya etgan esa Iblischalik quv bo‘lishi kerak, bizningcha. Otabek ham “ayriliq”dagi ikki yil ichida raqibning aziyati sabab ichkilikka beriladi. Buni biz ikki xil ramziy ma’noda olsak bo‘ladi: 1) may shaytonning hiylasi; 2) may ilohiy ishqdan mastlik. Adabiyotshunos U.Jo‘raqulov Homidning raqib darajasida ko‘rinishini xaotik deb baholaydi va Surxayl, Maston kampir kabi sehr-jodu ishlatuvchi raqiblardan ekanligini qayd etadi. “Otabek va Kumush obrazlarida bo‘lgani kabi, Homid obrazining ham o‘zbek folklori (“Alpomish”dagi Surxayl, to‘qson alp singari), sharq mumtoz dostonchiligidagi (“Farhod va Shirin”dagi Maston singari) xaotik (shaytoniy) obrazlardan bir ulgi bor. Buni biz Homidning oshiq-ma’shuqani ajratish yo‘lida qo‘llagan har bir tadbirida kuzatamiz”.² Homid “soxta maktub” bilan oshiq-ma’shuqa o‘rtasiga tushganda ular biri Toshkandda, biri Marg‘ilonda edi. Ma’shuqaning eshiklari oshiq uchun ikki yilcha yopiladi, lekin Kumush oldida Komilboy degan yigitga turmushga chiqish va raqib uyining tubigacha kavlab

¹ Кодирий А. Ўткан кунлар. – Т.: Наврўз, 2019. – Б. 11.

² Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б. 174.

kelish vaziyatining paydo bo‘lishini nima deyish mumkin? Shu bilan raqibning ijtimoiy funksiyasi mustamlakachilik qo‘li bilan millat orasidan sotqinlarni yurtni sotishga undash bo‘lib qolyapti. Millat orasidan chiqqan sotqinlar – Jannat opa, Sodiq, Mutual kabi aldanuvchi, irodasiz odamlar. Yozuvchi ularning taqdirini karomat qilib ketgandek. Roman milliy ruh, yurt birdamligi haqida ekan, yozuvchi millat sotqinlarini va mustamlakachi mamlakatni birato‘la jahannam qa’riga mahkum ekaniga ishora qiladi. Musulmonql, Azizbek, Xudoyorxon va qipchoqlar qirg‘inini tashkillashtirgan bir nechta yurt kattalari, aslida, ichki nizolarni anglatadi va millat – milliy nizolar – mustamlaka uchburchagi paydo bo‘ladi. Millatni yakdilligi ramzi esa Yusufbek hoji. Shu tariqa obraz-triada ijtimoiylik nuqtasida yana konfliktlashadi.

Raqibdagagi yana bir holat, aynan Iblis faoliyatini takrorlaydi. Iblis agarda yer yuzidagi odamlarni yo‘ldan urolsa, ularni o‘zi bilan do‘zaxga olib ketishi mumkin. Xuddi shu ishni Homid amalga oshiradi. Jannat opa, Sodiq, Mutualni o‘z ortidan ergashtirib, o‘g‘rilikka boshlaydi. “Dushanba kun kechasi” faslida ma’shuqa yotgan uyning tagini teshib, egrilik sari yo‘l olgan shayton va uning gumashtalari yer ostida Otabek tomonidan o‘ldiriladi. Bu Iblis va unga ergashuvchilarni huddiki ularning azaliy makoni yer osti (xaos) olamiga itarib yuborgandek, taassurot qoldiradi.

Raqibdagagi yana bir sifat isyon. Homidning isyonini, avvalo, taqdirga. Iblis ilmda donoyi komillikka yetishsa-da, Olloh taqdirini do‘zaxga bitgandi, Odam Ato esa suykli qilib yaratildi. Kumush taqdir inoyati ila Otabekka nasib etishi Homidni isyon boshlashga va taqdirga norizolikka undaydi. “Zotan, Iblis ham o‘zining lay’inlik qismatiga kibri va hasadini emas Odam (a.s.)ni aybdor deb topgan edi. Shu sababdan unga hasad o‘tida abadiy qovrilib yashaydi”.¹ Ayollar borasida “xotinboz” unvoniga sazovor bo‘lgan Homidning taqdirga isyonini mantiqsiz. Raqib avval Rahmat, Mirzakarim qutidor, usta Alim, usta Parfi kabi obrazlar bilan yaqin muloqotda bo‘lsa-da, ularga nisbatan mensimaslik va ular

¹ Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б. 173.

nomiga noloyiq ishlar qilish orqali o‘zidan uzoqlashtirib qo‘yadi. Komilboyni esa xotin olish umidida o‘ldirib qotilga aylanadi. Shaytoniy yana o‘ziga xos bir jihat borki, Homid buni puxta o‘zlashtirib olgan. Iblis yer yuziga keladigan har bir odamni kutib oladi, to‘g‘rirog‘i poyloqchilik qilib o‘tiradi. Homid Otabekni orqasidan poyloqchilik qilib maktublarni qo‘lga tushirgan edi va shu bilan Otabek yo‘qligida ma’shuqa qarorgohiga poylab borib, hiyla orqali oshiqning ishtirokisiz qaror qabul qilishga majbur qiladi.

Demak, raqibda hasad, ko‘rolmaslik, isyon, aldamchilik, hiylakorlik, poyloqchilik sifatlari an’anaviy obrazlardan bosqichma-bosqich o‘tib kelgan bo‘lsa, sotqinlik, yurtfurushlik, millatni bo‘ysundirish kabi ijtimoiy sifatlar yangidan qaror topdi. Adabiyotshunos Umarali Normatov asar qahramonlariga baho berar ekan: “Otabek-Kumush-Zaynab baxti, umrining zavol topishida Homid tipidagi nobop muhit yetishtirgan noplak kimsalarning, tuban shaxslar aybi bilan yurtda vujudga kelgan notinchliklarning ham ta’siri, zug‘imi katta. Ammo asar qahramonlari, har qancha chigal, mushkul, dahshatli bo‘lmashin, davr to‘zonlari, talotumlaridan omon o‘tadilar, Homidlar qazigan chohlardan eson-omon chiqadilar”¹. Darhaqiqat, qancha sinovlarga bardosh bermasin, oddiy oilaviy mojarolar oldida ojiz qoladilar, ijtimoiy-siyosiy xalqning ojizligi oilalar misolida o‘z aksini topadi.

Jadid adabiyotidagi oshiq obrazi an’anaviy oshiq, ma’rifatparvar bo‘lish barobarida mustamlaka jamiyati tartib-qoidalarini qabul qilmaydigan, milliy tengsizlikni inkor etadigan kishi. Yangicha ijtimoiy-siyosiy qarashga ega bo‘lgan shaxs. Otabek haqiqatdan ma’rifatparvar (diniy va dunyoviy ilmga egaligi), mustamlakachilikni qabul qilmaydigan (Avliyo otadagi kurash), milliy tengsizlikni inkor etadigan (qipchoqlar qirg‘inini qoralash), yangicha ijtimoiy-siyosiy qarashga egalik (Azizbek, Xudoyorxon, Musulmonqul faoliyatini tanqid qila olish, Yusufbek hoji bilan yurt kelajagi haqida bahsga kirishish) sifatlarini ko‘rsatdi.

Yozuvchining yana bir romani “Mehrobdan chayon” mavzu jihatidan “O’tkan kunlar”ga yaqin. Unda Xudoyorxon istibdodi aniqroq ochib berilgan.

¹ Норматов У. Қодирий мўъжизаси. Т.: Ўзбекистон НМИУ, 2010. – Б. 118.

Ijtimoiy-siyosiy hayotga oshiq obrazı bevosita aralashadi. Uning tili bilan saroy hayotining chirkin tomonlari ochib tashlanadi. Anvar – oshiq, Ra’no – ma’shuqa, Xudoyorxon – raqib, mulla Abdurahmon, Shahobiddin mufti, Kalonshoh – raqib malaylari. Bu romanda uchlik tizimi ijtimoiy funksiyani to‘liq bajarganini ko‘ramiz. Anvar oshiqqa xos ma’rifatparvar, ilmli, diniy bilimga ega, iymonli, fasohatli, yurt surgan yigit. Uning raqibi Xudoyorxonning qo‘li har narsaga yetadi, albatta, faqir bir oiladan chiqqan yigitni xon bilan to‘qnashuvi ancha ishonchsiz. Lekin Qodiriy tafakkuri orqali Xudoyorxonidan Anvarning ustunligi bir necha o‘rinda ochib berilgan. Xudoyorxon yuzlab kanizaklarni saroyda tutqunlikda ushlaydi, bunday inson Ra’noga ham chang solishga urinishi o‘ta ketganadolatsizlik. Yurt boshlig‘iga qo‘yilgan birinchi talab – adolatni Xudoyorxon fuqarolarga kuch ishlatish bilan almashtiradi. To‘g‘ri unga mulla Abdurahmon, Shahodat mufti, Kalonshoh kabi shaytanat olami vakillari lavozim ilinjida hiyla ishlatib, Ra’noni ro‘baro‘ qiladilar. Lekin yozuvchi fikricha, Xudoyorxonning suyukli xotinlari ko‘p va kanizaklarning ayanchli taqdiriga Ra’no aslo munosib emas. Ra’no o‘z mirzaboshisi Anvarning seviklisi ekanligini bilgach, oshiqni davlatga xiyonatda ayblashi adolat tarozisini faqat o‘ziga to‘g‘rilab olishidan dalolat. Romanning “Qo‘rqunch bir jasorat” faslida Anvar raqib bilan yuzma-yuz ko‘rishadi.

“Raqibni bu qadar jasoratda ko‘rgan Xudoyorning kiprik ostlari uchib, soqol tuklari silkindi va biroz so‘z topolmag‘andek tamshanib turdi.

– Sen bizg‘a xiyonat qilding‘, it uvli!

Anvar bosh irg‘atdi.

– Iqrorman.

...

– Musulmonchiliqda yuzlab xotin ustiga, bir kambag‘al uylanmakchi bo‘lg‘an qizg‘a ham zo‘rliq qilish bormi, qiblai olam!?”¹

Do‘stini qutqarish uchun mard bo‘lib maydonga chiqqan oshiqni raqib o‘limga hukm qilsa-da, “Sizda adolat bormi, janob?!” jumlesi bilan mag‘lub etildi.

¹ Қодирий А. Мехробдан чаён. – Т.: Faafur Fulom nomidagi nashriёт-matbaa ijходий уйи, 2018. – Б. 303-304.

Anvar bir kambag‘al oiladan chiqqan bo‘lsa ham, iymon-e’tiqodda, do‘stga sadoqatda, ishq bobida, davlat ishlarini yuritishda adolatga tayanadi.

Oshiq va ma’shuqaning ilk uchrashuvi Solih Maxdum xonadonida hali bola paytidayoq sodir bo‘ladi. Solih Maxdumning onasi Mohlar oyim o‘sha paytdayoq tirik bo‘lsam, Anvarni kuyov qilaman deb niyat qiladi. “Taqdir qilinish” shu tarzda birinchi uchrashuvdayoq ayon bo‘ladi. Anvar saroyda bosh mirzolik lavozimini egallagach, Solih Maxdum to‘y qilish mavzusini o‘rtaga tashlaydi. Ularning ayrilik‘i Ra’nuning Xudoyorxonga maqtalishi bilan tezlashib ketadi. Anvarning saroydagi dushmanlari unga ma’naviy zarba berishga intilgan edi. Ra’nodagi go‘zallik, jasurlik, sevgiga sadoqat sifatlari uni chin ma’shuqaga aylantiradi. Ra’no ojiza qiz emas, u Anvar bilan qochib ketishga kuch topadi. Ra’nuning bu yo‘lda oshiqqa ma’naviy ko‘mak berishi Barchinoy va Kumushdagisi sifatlarni takrorlaydi.

Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanida ham “oshiq – ma’shuqa – raqib” uchligiga duch kelamiz. Faqat bu obrazlar Qodiriyning ikki romanidagi uchlikni tarixiy-an’anaviylik nuqtayi nazaridan takrorlamagan, ko‘proq jahon va rus romanchiligi an’analariga tayangan. Cho‘lpon jahon adabiyoti an’analarini ijodiy o‘rganishi natijasida, ijtimoiylikni ramziylashgan holatda birinchi marta “Kecha va Kunduz”da qo‘llagan. Har uchala romanda millat erki asosiy mavzu bo‘lganligi uchun obraz-triadani ijtimoiy nuqtayi nazardan o‘xhash jihatlarini topamiz. Cho‘lpon ijodida ijtimoiylishish ramziy xarakterlanadi. Cho‘lpon romanda ikkita obraz taqdirini yoritish orqali badiiy niyatini ochib berishga harakat qilgan. “Kecha va kunduz” o‘zbek nasridagi ilk ijtimoiy-psixologik roman sifatida dunyoga kelgan. Adabiyotshunos D.Quronovning roman haqidagi fikrlari biz aytmoqchi bo‘lgan fikrga to‘la monand keladi: “Romanchiligmizning ilk cho‘qqisi – “O‘tkan kunlar”dan farq qilaroq, “Kecha”da voqealar silsilasi emas, inson xarakteri, uning ruhiyasida kechayotgan jarayonlar markaziy o‘rin tutadi. Cho‘lponning romanchiligmiz taraqqiyotiga qo‘shtigan eng muhim yangiliklaridan biri ham shundadir”.¹

¹ Курунов Д. Чўлпон насли поэтикаси. – Т.: “Шарқ” НМАК бош таҳририяти, 2004. – Б. 157.

Muallifning maqsadini yuzaga chiqarish, albatta, Zebi va Miryoqub obrazilari doirasida kechadi. Har ikki obraz atrofida uchlik tizim bor. Faqatgina tizimdagagi qaysidir obrazning xususiyati, harakatlari sezilmaydi, yoki ramziylashadi, ijtimoiylashadi. Aynan shu jihatlari bilan oshiq, ma'shuqa, raqib uchligi yangilanadi.

Avvalo, Zebi atrofidagi uchlikka to'xtalsak. Zebi – ma'shuqa, go'zal siyrati, ashula aytish mahorati, nazokati, ishq haqidagi orzu-o'ylari bilan Kumush yoki Ra'nodan qolishmaydi. Lekin uning erki bo'g'ilgan. Ijtimoiy jihatdan tenglik yo'q jamiyatning erksiz, ixtiyorsiz vakilasi. Ma'shuqalar odatda visol uchun oshiqdan kam kurashmaydi. Zebida esa pozitsiya o'zgaradi. U taqdirning hukmi oldida ojiz, ijtimoiy muhitga mag'lub. U aravachi yigit O'lmasjonga muhabbat bog'lasa-da, o'zidan ancha katta ko'p xotinli Akbarali mingboshiga tegishga majbur bo'ladi. O'lmasjonning oshiq sifatidagi harakati deyarli ko'zga tashlanmaydi, u faqat pok niyatli kambag'al yigit edi. O'lmasjon oshiq talablari doirasida harakati sust, diyarli sezilmaydi. Raqib Akbarali timsolida gavdalansa-da, lekin ramziylikka ega. Raqibni ikki jihatdan tahlil qilishimiz mumkin. Birinchisi, shariat talablari bo'yicha yashovchi, Eshonning aytganlarini so'zsiz bajaruvchi Razzoq so'fi xonadoni orqali jamiyatning diniy mutaassiblashgani, erkinlikka intilmasligi, e'tiqodni noto'g'ri targ'ib qilinishi oqibatida jamiyatdagi ayollarning ayanchli taqdirini ochib berishga yo'naltirilgan. Ikkinchisi, siyosiy tuzumning mustamlakachilik siyosati bir begunohni surishtirib o'tirmay, siyosiy maqsadlarni ko'zlab yetti yilga surgun qilinishi. Zebini Akbaraliga to'qnash qilgan mana shu ikki jihat hisoblanadi. Sho'rolar tuzumi Akbarali kabi mahalliy amaldorlardan foydalanadi, ularni hukumatga olib kelish ham, siyosiy maqsadlarda foydalanish ham ayyor dushmanning hiylasi.

Asarda asosiy obraz Miryoqub oshiq talablariga umuman mos tushmasa ham, u orqali yangilanayotgan jamiyat, yangicha fikrlaydigan inson, ijtimoiy qarashlarning tubdan o'zgarishi berilgan. Zebi atrofida maqsadiga yetmagan uchlik tizimi Miryoqub orqali tugallanadi. Miryoqub – oshiq, Maryam – ma'shuqa, mustamlaka tuzumi – raqib. Lekin uchlik tizim ramziylikni ham ifodalaydi. Shu

jihatdan xususiylikdan umumiylikka siljish bor. Miryoqub mustamlaka tuzumida to‘g‘ri yo‘lni topishga intilayotgan inson sifatida gavdalanyadi. Miryoqubning ayollarga o‘chligi tub aholidan bo‘lgan amaldorlar bilan ham, mustamlakachi davlatdan kelgan amaldorlar bilan ham kelishib ishlab ketishda makkorligi salbiy jihatlari bo‘lsa, tadbirkorligi, ustomonligi yangi zamon kishisi sifatida ko‘rinadi. U jadidlar vakili bilan uchrashgandan so‘ng tabiatida g‘aroyib o‘zgarish ro‘y beradi. Ilm olish, ma’rifatga talpinish Maryam ismli g‘arb ayoli orqali berilgan. Miryoqub oilali bo‘lishiga qaramay, ishratga berilishi va xuddi shunday ishratxonalarning biridan Maryamni tortib chiqarib olishi o‘zbek romanchiligidagi yangilik. Ushbu romanda Miryoqub ham, Maryam ham buzilgan jamiyatdan chiqib tozarib boradi. Miryoqubdagi xarakter dinamikasi roman oxirida Maryam orqali Akbaraliga xos “itlik”dan uzoqlashishga muvaffaq bo‘ladi.

Umuman, Cho‘lponning ma’shuqa obrazini yaratishda g‘arb an’analariga tayanganiga nima sabab bo‘ldi? “Bir qarashda mazkur sevgi voqealari “Tirilish”ga oshkora taqliddek, Miryoqubning birona iboli ayolga ko‘ngil qo‘yishi milliy xarakter mantig‘iga, hayot haqiqatiga mosroqdek. Lekin asar syujetida Maryamning (ayni fohishaning) paydo bo‘lishi beziz emas. Aytmoqchimizki, Miryoqubning Maryamga munosabatidagi chigalliklar uning o‘ziga munosabatidagi murakkabliklarni hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, Cho‘lpon ko‘r-ko‘rona bormaydi, balki adabiyotda keng ishlangan bu syujetdan badiiy niyatini amalga oshirishda ijodiy foydalanadi”¹.

Miryoqubning ichki meni bilan kurashi jadid savdogari bilan uchrashuvdan keyin yanada ayonlashadi. Sharafitdin Xo‘jayev bilan ilk suhbatdan keyin Miryoqubning rivojlanishi oldingi “meni”dan ancha uzoqlashib ketadi. Zebi taqdirini yoritayotganda yozuvchi millat dardiga davoni na mahalliy hukumat siyosatida, na mustamlaka tuzumi siyosatida ko‘radi. Miryoqub mahalliy hukumatdan ham, mustamlaka tizimidan ham o‘z maqsadlarida foydalanar, zero kelajagini ular bilan mustahkam munosabat o‘rnatish orqali ko‘rar edi. Jadid bilan

¹ Куронов К. Чўлпон насли поэтикаси. – Т.: “Шарқ” НМАК бош таҳририяти, 2004. – Б. 177.

uchrashuv mutlaqo xato yo‘lni tanlaganini ko‘rsatdi, “millat” tushunchasi Miryoqub ongida juda yoqimli anglashildi.

Demak, “Kecha va kunduz” romanidagi uchlik millat dardi va ijtimoiy erk atrofida ramziylashgan. Oshiq ramziy ma’noda – millat, ma’shuqa – ma’rifat, raqib esa ilmsizlik. Millatni erkini bo‘g‘gan faqat mustamlakachilik emas, millatning ilm o‘rganmaganligi, yangilikka talpinmagani hisoblanadi. Shu jihatdan, “Kecha va kunduz” romanidagi triada ijtimoiy fonda yaqqolroq namoyon bo‘ladi.

2.2. “Oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi talqinida ijtimoiylik tamoyili

Sovet adabiyoti XX asrning 30-80-yillarda o‘zining ham kulminatsion, ham tanazzul davrini boshdan kechirdi. Bu davr adabiy muhitining o‘ziga xos jihat shunda ediki, bolsheviklar o‘z maqsad-g‘oyalarni xalq ongiga adabiyot orqali singdirishni ko‘zлади va shu maqsadda adabiyotga partiya rahnomalik qila boshladi. Turli millatlar va diniy qarashlar mujassam katta mamlakatda yagona “soviet kishi”si obrazini yaratishni adabiyot oldiga ko‘ndalang qo‘yildi. An’anaviy shakllanib kelayotgan adabiyot oldiga hamma amal qilishi lozim bo‘lgan ijodiy metod – sotsialistik realizm partiya tomonidan ishlab chiqilib, amal qilish nazoratga olindi. Kommunistik mafkura asosida sinfiy-partiyaviy yondashish, voqelikni tasvirlashda “soviet kishi”si obrazini bera olish qat’iy talabga aylandi. Shu jihatdan sovet adabiyotida “oshiq – ma’shuqa – raqib” obrazi talqini sinfiylik nuqtayi nazaridan berilgan. Eng sara asarlarni yaratgan adiblar ijodida, garchi xalq manfaatlarini birinchi o‘ringa qo‘ysa-da, ijtimoiy-siyosiy tuzum ta’sir etgan o‘rnlarni inkor etib bo‘lmaydi.

Bu davr o‘zbek nasrida Oybek, G‘afur G‘ulom Abdulla Qahhor, Mirkarim Osim, Odil Yoqubov, Asqad Muxtor, Said Ahmad kabi yozuvchilar samarali ijod qilishdi. Sinfiylik, partiyaviylik prinsiplari asosida yaratilgandek tuyulgan ayrim asarlarda ham hayotning haqqoniy manzarasi tasvirlandi, millat, el-yurt g‘ami, orzu-intilishlari asosiy mavzu sifatida qalamga olindi. G‘.G‘ulomning “Yodgor”, Oybekning “Qutlug‘ qon”, H.Olimjonning “Zaynab va Omon”, A.Qahhorning “Sarob”, “Sinchalak” asarlarini shu qatorda keltirish mumkin. Sinfiylik mavzusi

o‘zbek romanchiligidagi “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlarini ham chetda qoldirmadi.

Hajm e’tibori bilan ushbu faslda Oybekning “Qutlug‘ qon”, Abdulla Qahhorning “Sarob” romanlarini “oshiq-ma’shuqa-raqib” obraz-triadasi nuqtayi nazaridan tadqiq etish bilan cheklanamiz.

XX asr boshlarida yuzaga kelgan adabiyot shunisi bilan e’tiborliki, ijtimoiy-siyosiy dunyoqarash Sharq va G‘arb tafakkurining sintezi o‘laroq g‘oyaviy-badiiy maydonga chiqdi. Sintezlashuv jarayonida obraz yaratish sharq an’anasini saqlab qolish barobarida ayni uchlikka katta o‘zgarishlar ham ko‘chib o‘tdi. Xususan, Oybekning “Qutlug‘ qon” romanida uchlik tizimi tarixiy-an’naviy obraz yaratish yo‘lida ishlangan. Romanda uchlik tizimning tipiklashganini kuzatamiz. Abdulla Qahhorning “Sarob” romanida esa aksincha ayni obrazlar tizimida g‘arb an’anasi ustunlik qiladi. “Qutlug qon” har jihatdan obraz yaratishda tarixiy-an’naviylikni saqlab qolgani va keyingi davr romanlarida uchlik takomiliga xizmat qilganini alohida ta’kidlab o‘tish kerak. Ayni paytda, “Qutlug‘ qon” romanida obraz-triada tahlil qilinganda ijtimoiylik, sinfiylikka oid jihatlarni ham nazardan qochirish mumkin emas.

Asar badiiyat jihatdan mukammal ishlangan bo‘lsa-da, ayrim qusurlarning borligi zamon talabi bilan bog‘liq edi. Asarda syujet chizig‘i Yo‘lchi va Mirzakarimboy o‘rtasidagi ziddiyat bo‘ylab harakatlanadi. Ikki qahramon o‘rtasidagi konflikt asarning mazmun-mohiyatini ochib beradi. Sotsialistik realizm talabi bilan rus inqilobchisi Petrov obrazi sun’iy ravishda asarga olib kirilib, Yo‘lchiga ta’sir o‘tkazishi mohiyatni buzishga, yozuvchining asl maqsadini berkitishga olib kelmagan. Yoki jadid Abdushukur obrazini olaylik. Uning asardagi harakatlari orqali yoqimsiz taassurot qoldirilishi asarning mohiyatiga u qadar aloqador emas. Chunki Oybekdek yozuvchi jadidlar harakatini tushunmasligi mumkin emas edi. Inqilobchi Petrovga yon bosilishi, jadid Abdushukurga nisbatan o‘quvchida salbiy taassurot qoldirishdan maqsad sotsialistik realizm talabini bajarish edi. Yo‘lchi obrazi tipiklashgan, unda xalq

orzu-intilishi, maqsad-muddaosi mujassam. Sinfiylik uchun kurash esa asardagi ma'lum mavzuni niqoblab, aslida yurtparvarlik, ozodlikka yo'naltirilgan.

Romanning bosh qahramoni Yo'lchi har jihatdan zamonaviylashgan oshiq obrazi timsoli desak yanglishmaymiz. Unda boshqa oshiqlarga nisbatan ijtimoiylik yuki og'irroq. Negaki, u orqali yozuvchi yangi hayot uchun kurashchi, o'zbek mehnatkashini yaratgan. O'sha paytda yangi tuzum zo'r berib, ijtimoiy tenglikka, ishchilar sinfini shakllantirishga, jamiyatda hamma teng huquqlarga egalik barobarida xususiy mulkni yo'qotishga, boylarning mol-mulkini musodara qilishga intilayotgan edi. Biz Yo'lchi obrazini ikkita yo'nalishda harakatlanishini kuzatamiz. Birinchisi, shaxsiy hayoti va insoniy fazilatlari bilan bog'liq. Yo'lchi halol va pok, sof vijdonli va samimiy, sodda, rostgo'y, mard, kamtar, insonparvar, sevgi va do'stga sodiq inson. Onasi va singlisi Unsinga mehribon oilaparvar. Shu sifatlari bilan milliy xarakter darajasiga ko'tarilgan obraz. Oybek Yo'lchini zo'r mahorat bilan tasvirlaydiki, undagi yo'qchilik, kambag'allik, ojizlik belgilari ko'rinmay ketadi. Asardan Yo'lchini tog'dek jussali, matonatli yigit ekaniga ishonamiz. Oybek Yo'lchini gavdalantirishda psixologik tasvir usulidan foydalangan. U Mirzakarimboyga qarindosh bo'lishiga qaramay, yaqini qo'llab-quvvatlash o'rniga unga bosim o'tkazadi, xuddi bir qulga muomala qilgandek bo'ladi. Yo'lchi hayotidagi eng yorug' kunlar ma'shuqa – Gulnor bilan bog'liq. Gulnorning Yo'lchiga munosibligi u ham oshiq kabi nochor, g'arib oiladan ekanligi bilan belgilanadi va bu asarning ijtimoiy-sinfiy mohiyatini ham ochib beradi. Yo'lchi va Mirzakarimboy o'rtasidagi raqobat ma'shuqa, hayotiy qarashlar, boy-kambag'allik, sinfiy kurash negizida kechadi.

Yo'lchining ikkinchi jihatni ijtimoiy ko'lamda sodir bo'ladi. U kambag'allik tamg'asi bilan boshlangan yukni sinfiy kurashda ishchilar va boylar to'qnashuvigacha olib boradi. 1916-yildagi qo'zg'olon ijtimoiy zarurat tufayli edi. Unda Yo'lchi yo'lboshlovchi bo'lib, shahid ketishi oshiqning har ikki pozitsiyada yutug'ini ifodalab beradi. Ishchilarning yangi hayotga bo'lgan umidi Yo'lchining qutlug' qon to'kkani bilan belgilanadi. Asarning yana bir mukammal qahramoni Shokir otaning: "U zulm ildiziga bolta urdi. Inshoollo, zulm daraxti quriydi.

Yo‘lchining qoni behuda ketmaydi, sira behuda ketmaydi. Bu hikmatli qon, qutlug‘ qon. Unda sir ko‘p. Keyin tushunasan, qizim!” degan so‘zлari fikrimizni to‘la tasdiqlaydi.¹

Oshiq obrazi an’anasi Yo‘lchida bir qancha xususiyatlar bilan asoslanadi. Oshiq asar markazida haraktlanadi. Oshiqni harakatlantiruvchi kuchda esa ishq va ijtimoiylik sintezlashib ketgan. Yo‘lchi qishloqdan tog‘asi Mirzakarimboyni qora tortib keladi. Sinfiylik nuqtayi nazaridan Yo‘lchi – ishchi, Mirzakarimboy – boy qatlamga mansubligi ularni bir-biriga qarshi qo‘yishni asosi sanaladi.

O‘zbekiston Qahramoni, adabiyotshunos olim Ozod Sharafiddinov romandagi obrazlarning barchasi puxta ishlanganini qayd etib, ularning orasida Yo‘lchiga alohida to‘xtalib o‘tadi: “Syujet rivojida Yo‘lchi xarakteri asta-sekin ochila boshladи va undagi fazilatlar marjondek tizilib, Yo‘lchining ichki dunyosini tugal ochib beradi. U ko‘p fazilatlar egasi, lekin bu uni ideal obrazga aylantirmaydi. Muallifning mahorati shundaki, u Yo‘lchi obrazini tasvirlashda romantik chizgilar va ranglarni bemalol ishlatalishdan cho‘chimaydi, lekin ayni chog‘da hech bir nuqtada realizm qonunlaridan biron marta ham chekinmaydi. Natijada mardlik, tantilik, ma’naviy yuksaklik, jasorat, teran aql-idrok, oljanoblik kabi sifatlar g‘oyatda hayotiy tarzda tasvirlanadi”.² Darhaqiqat, Yo‘lchidagi insoniy fazilatlar kambag‘al bir yigit sifatida emas, jamiyatni yangilashga intilgan, tenglik,adolat kurashchisi sifatida namoyon bo‘lishini asoslaydi. Oybek oshiq obrazining ijtimoiy funksiyasini belgilashda ma’shuqa bilan qarashlari bir xillagini hisobga oladi. Yo‘lchiga munosib ma’shuqa o‘zi mansub kambag‘al, ishchilardan bo‘lishi kerak edi. Tenglik asosiy g‘oya sifatida ilgari surilayotgan bir paytda ma’shuqa va oshiq bir sinf, raqib boshqa bir sinfga mansubligi zamon talabini ham bajaradi.

Shuni ham aytib o‘tish kerakki, Yo‘lchi tipiklashtirilgan obraz. U faqat ma’shuqaga munosib oshiq sifatida ko‘rilmay, xalqning ideali sifatida ham gavdalananadi. Oybek romanda “ilk uchrashuv”, “ayriliq”, “visol” motivlarida

¹ Ойбек. Қутлуг кон. Гафур Фулом номидаги НМИУ, Т.: 2019. – Б. 481.

² Шарафиддинов О. Миллатни уйғоттган адид. ziyouz.com. кутубхонаси. 26.10.2013.

tarixiy-an'anaviylikka asoslanadi. Yo'lchining Gulnor bilan ilk uchrashuvdayoq qiz yigitga mosligini ijtimoiy tabaqa bilan asoslagan. Dalada ishlayotgan Yo'lchi bexosdan qizni ko'rib qoladi. "Yo'lchi katta to'nkani yalang'ochlab, ildizlarini, yo'g'on tomirlarini bolta bilan urib, yerdan ayirar ekan, o'zidan o'n besh-yigirma qadam narida, bedapoya etagida, yoniga paqirini qo'yib, unga yashirinchha tikilib turgan bir qizga ko'zi tushdi. Qiz paranji o'rniga churik bir yaktak yopingan edi. Egnida eski, lekin oq chit ko'ylak. Oyoqlarida juda eski kalish".¹ Ma'shuqa tasvirida aynan oshiqqa mos jihatlar ochiq ko'rsatilgan. Bu ijtimoiy holati – kiyim-kechaklariga urg'u berish orqali tasvirlangan. "Bu kimning qizi, qaydan keladi, qayoqqa boradi, uning boqishlarini sezdimi, yo'qmi" – Yo'lchi bilmas, ammo uning go'zalligini birinchi qarashdayoq his etadi. Qiz hali yosh bo'lsa-da, bo'ychan edi, bichimi ingichka va sambit guli novdasiday adl edi. Oppoqqina, nozik yuzi quyoshda shunday tiniq ko'rindiki, go'yo u nurdan yaratilganday. Peshona va chakkasida salqigan sochlaring jingalaklarida shu'lalar mavjlanib yonar edi".² Ilk uchrashuv shu tarzda kechadi. Yo'lchining Gulnordan ayrilishiga sabab Mirzakarimboy boyligidan foydalanib keksayib qolganiga qaramay unga og'iz solishi ham sinfiylikka borib taqaladi. Gulnorni otasi Yormat o'zi kabi uyi tayini yo'q yigitga qizini bergandan Mirzakarimboyga berishni ma'qul ko'radi. Bu nikohga Mirzakarimboyning oilasi qarshi bo'lsa-da, e'tiroz bildirolmaydi. Salimboyvachcha odam yollab Gulnorni olib qochganda Yo'lchi uni qutqaradi. Gulnorni qutqarish uchun yolg'iz o'zi borishi oshiqqa xos an'anaviy sifat. Qora Ahmad kabi o'g'ri, muttaham odamni "San oltin yigit ekansan. Tushundim!"³ deb dushmanini tan olishi Yo'lchining mardlik sifatini ko'rsatadi va qay bir tomoni bilan otabek obraziga olib borib bog'laydi. Yo'lchi Gulnorni Shoqosimning uyiga olib borib u bilan qochib ketishga qaror qiladi. "Ayriliq" motivi Gulnorning Mirzakarimboy xonadonida majburan yashashi bilan belgilanadi. Yo'lchi Mirzakarimboy bilan ish haqini so'rab yuzma-yuz bo'lganda har ikki

¹ Ойбек. Кутлуг қон.– Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2019. – Б. 29.

² Ko'rsatilgan manba, – B. 30.

³ Ko'rsatilgan manba, – B. 328.

qahramonning ma’naviy olami ochiladi. Mirzakarimboy yigitning haqini urib qolishdan qo‘rqmaydi.

Mirzakarimboyning “Va’da... Hm. Nodon. Xo‘jayin degan xizmatkorni qiziqtirish uchun va’da qilaveradi-da, har qanday va’daga ishonaveradimi odam!”¹ deb va’dasidan tonishi raqibning o’taketgan ayyor, hiylakorligini dalillaydi. Modomiki, Yo‘lchining ish haqidan urib qolar ekan, u yoqtirgan qiz Gulnorni xotinlikka olishda ham xuddi shunday insofsizlik, nafsiga bo‘yin egish bor. Yo‘lchi o‘zining soddadilligiga, aldanganligiga chuqur afsuslanadi. Yo‘lchi “Bundan ko‘ra go‘ng titganing yaxshi emasmi, keksa tovuq!”² deya bergen tanbehidan Mirzakarimboy nomard raqib ekanligi ayonlashadi. Zero, unga bundan ortiq baho berib bo‘lmasdi.

Oshiq obrazining muhim jihatlaridan biri xalq qo‘zg‘oloniga boshchilik qilgani,adolat, haqiqat uchun kurashda shahid ketgani hisoblanadi. Bir tomonlama ham o‘risga qarshi urushda shahid ketgan Otabekni eslatadi. Yozuvchi Yo‘lchining o‘limi oldidagi holatni mahorat bilan tasvirlaydi. “Ko‘krakdan oqqan qonga belanib yotsa ham u fikran, ruhan jangda – kurashda edi: isyonchi, qahramon xalqning o‘z odamgarchilagini, o‘z haqiqatini tasdiq ettirish uchun zolimlarga ko‘krak kergan, musht ko‘targan minglarcha o‘z og‘a-inilarining, otalari, onalarining gulduros ovozi uning qulqlarida g‘uvillaydi”.³ Yo‘lchining o‘limi bekor ketmasligi, qoni qutlug‘ ekanligi, bu qo‘zg‘olon odamlargaadolat, tenglik olib kelishiga ishora qilinadi. Oshiq va ma’shuqaning “visol” motiviga mos sharqona o‘lim topishi bilan belgilanadi.

Ma’shuqa obrazi Gulnorda sharqona jihatlar bilan ochib berilgan. U go‘zallikda Kumush yoki Ra’nodan qolishmaydi. Achchiq taqdir, fojiali qismati esa o‘sha davr xotin-qizlarining haq-huquqsizligi bilan belgilanadi. Gulnor majburiyat yuzasidan otasining qistovi bilan Mirzakarimboyga beriladi. Kambag‘al va boy insonni birga baxtli bo‘la olmasligi orqali sinfiy kurash ham aks ettirilgan. Gulnor Nuri tomonidan o‘ziga tuhmat qilinganda oqila qiz ekanligini ko‘rsatadi.

¹ Ko‘rsatilgan manba, – B. 365.

² Ko‘rsatilgan manba, – B. 366.

³ Ko‘rsatilgan manba, – B. 478.

Yo‘lchini sevishini tan olish – mardlik edi. Gulnorda odamlarga nisbatan ochiq ko‘ngillik, ishonish xususiyati ham bor. Mirzakarimboy xonadonida ilk bor qizga nazar solib turli qimmatbaho taqinchoqlar sovg‘a qilganda Gulnor boyga insof kiribdi deb o‘ylaydi. Mirzakarimboy o‘zini ko‘z ostiga olib qo‘yanini bilmaydi. Qizni dur, marvarid bilan aldashga urinib hiyla ishlatgan Mirzakarimboy “Ixtiyor sanda, qizim”¹ deb javohirotni qaygadir yashirib chiqib ketadi. Gulnor boylikka aldanmasligi, pulga o‘zini sotmasligi shu o‘rinda ko‘rinadi. Gulnorning ayanchli taqdiri uni Mirzakarimboydek nafs quliga tutqazadi “Gulnor uch kunni jahannam azobida o‘tkazdi”.² Gulnor raqibga qarshi isyon ko‘taradi. Mirzakarimboy xonadonida boy-badavlat yashashdan Yo‘lchi bilan kambag‘al yashashni afzal biladi. Ma’shuqaga xos sifatlar Gulnorda asar davomida ko‘rina boshlaydi. Shoqosimning uyidan Gulnorni ota-onasi topganda Olim ellikboshi Yo‘lchini o‘g‘irlikda, Gulnorni shariatni buzganlikda ayblaydi. Gulnor yolg‘onni fosh qilishdan, o‘z qarorini ma’lum qilishdan qo‘rmaydi.

“– Yolg‘on! – jahl bilan qichqirdi Gulnor, – Yo‘lchi hech gunohkor emas, taqsir. Mani qutqargandan keyin, qayerga borasiz, deb mandan so‘radi. Uyga qaytmayman, boshqa yerga boramiz, dedim. U mani shu joyga keltirdi. Biz birga tirikchilik qilishga ahd qilganmiz, buni hech kimdan yashirmayman”.³ Gulnorning qat’iyati shu o‘rinda ko‘ringan. Gulnor Mirzakarimboy xonadonida yashashga majbur bo‘lganda ham aslo o‘zligini yo‘qotmaydi. Gulnorning hayoti an’anaviy ma’shuqalar taqdiriga o‘xshash yakun topadi. Mirzakarimboy bolalari tomonidan zaharlab o‘ldirilishi Kumush taqdiri bilan bir xil. Demak, oshiq va ma’shuqaning taqdiriga shahidlik bitilgan. Ularning visoli shu bilan asoslanadi.

Asarda raqib obrazi puxta ishlangan. Mirzakarimboy bir necha jihatdan oshiqqa qarshi. Birinchidan, Mirzakarimboy aqli va tadbirkor, Yo‘lchi esa sodda va mehnatkash. Ikkinchidan, raqibning qilmishlari nopok, jirkanchli, u boyliklarini xizmatkorlarni beshafqat ishlatish evaziga topadi. U Mirzakarimboy nomini olish uchun qancha haqlilarning haqqini urib qolgan. Yo‘lchi esa, garchi tog‘asi bo‘lsa

¹ Ko‘rsatilgan manba, – B. 267.

² Ko‘rsatilgan manba, – B. 296.

³ Ko‘rsatilgan manba, – B. 351.

ham, haqqi urib qolinganlar qatorida. Uchinchidan, raqibning ma’naviy dunyosi ham nopoligi uchun qarindoshlik rishtalarini tan olmaydi. Yo‘lchi esa qarindoshim deya Toshkentga ishlash uchun tog‘asini qora tortib keladi. To‘rtinchidan, Mirzakarimboy nabirasi tengi Gulnorga ko‘z olaytiradi va xotinlikka oladi. Ana shu joyda oshiq va raqib o‘rtasidagi konflikt uchqunlanib ketadi. Gulnorning otasi bir kambag‘al, na ishi, na uyini tayini yo‘q yigitga qizini berishni xohlamaydi. Ma’shuqa kambag‘al tabaqadan boy xonadonga kelib baxt topmaydi. Yo‘lchi bilan qochib ketganda bir kunlik xarobada oshiq bilan yashash nopol Mirzakarimboyning koshonasida yashashdan afzalligini anglaydi. Oshiq va ma’shuqa ayriliqqa aynan ijtimoiy tengsizlik sabab giriftor bo‘ladi. Adabiyotshunos M.Qo‘shtonov shunday munosabat bildiradi: “Yo‘lchi bilan Gulnorning o‘z muhabbatlaridan boshqa hech narsasi yo‘q, ularni hech kim qo‘llab-quvvatlamaydi. Mana shu tarzda asosiy konfliktning ildizi bo‘lgan o‘sha davrga xos kishilararo sotsial munosabat, muhabbat konfiliktini ham o‘zicha uzviy bog‘lab olgan”¹. Olim aynan Yo‘lchi va Gulnorning bir tabaqadan ekanligiga urg‘u beradi. O‘z-o‘zidan ularda boylar tabaqasiga nisbatan qarama-qarshilik paydo bo‘ladi. Yo‘lchida pishib yetilgan qarama-qarshilik tuyg‘usi qo‘zg‘olonga boshchilik qilish mas’uliyatini yukladi. Tog‘a bilan jiyan o‘rtasida boshlangan ziddiyat qo‘zg‘olonga olib borishi barobarida qahramonlar o‘zbek xalqini ijtimoiy masalalarni hal qiluvchi kuchga aylanadi. Yo‘lchida ana shunday kuch mujassam edi. Uning bosib o‘tgan yo‘li, to‘kkan qoni xalqning azaliy orzulari ifodasidir. Mirzakarimboy uyidagi turmush Gulnor uchun haqiqiy jahannam bo‘lsa, ishchi xalqning boylar bilan ziddiyati ostida ham shu jahannam uchqunlari bor edi.

“Yo‘lchi shunchaki bir shaxs sifatida emas, butun o‘zbek xalqining timsoli sifatida gavdalanadi. Uning evolyutsiyasi, qishloqdan kelib shahar muhitini kashf etganki, XX asr boshidagi o‘zbeklar o‘rtasida boshlangan yangi uyg‘onish jarayonini o‘zida aks ettiradi. Yo‘lchi o‘zining hayotiy prinsiplari Mirzakarimboylar dunyosining axloqiga tubdan zid ekanini anglaydi, o‘zining

¹ Кўшжонов М. Сайланма. Икки жилдлик. Иккинчи жилд. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б. 208.

ma’naviy-axloqiy aqidalari beqiyos darajada yuksak ekanini idrok etadi. Kitobxon muallif bilan birga kelajak Yo‘lchilarniki degan e’tiqodga keladi. Hayot qozonida obdon qaynagan Yo‘lchi jismonan halok bo‘lsa-da, ma’naviy jihatdan g‘olib chiqadi. U tom ma’noda uyg‘onadi, bu uyg‘onish esa milliy uyg‘onishning bir bosqichi edi”.¹

Oybek uchlik tizimini ishlashda an’anaviylikka amal qildi. Ma’shuqa Mirzakarimboy bolalari tomonidan zaharlab o‘ldiriladi. Unga shahidlik bitigi yozilib, jannatda oshiq bilan topishish imkoniyati paydo bo‘ladi. Uning o‘limi yechim edi. Yo‘lchining ham xuddi Otabekdek xalq harakatida dushmanlar qo‘li bilan o‘ldirilishi abadiy, ya’ni oxiratdagi “visol” motivini asoslab beradi.

Abdulla Qahhorning “Sarob” romani ham ayni mafkura hukmronlik qilgan 30-yillarda yaratilib, bir qancha tanqidlarga uchragan murakkab asar hisoblanadi. Romandagi “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlar tizimining takomili bevosita an’anaviylikdan chekinilgani, g‘arb tamoyillari ustunlik qilganini ko‘rsatadi. 30-yillarda sinfiylik zo‘r berib tirishtirilayotgan va asar markaziga ishchilar sinfiga mansub “soviet kishisi”ni olib kirish majburiy edi. Albatta, bu talablardan chetga chiqqan asarlar qattiq tanqid ostiga olinib, keraksiz asarlar qatoridan joy olgan. Abdulla Qahhorning obraz yaratish mahorati ham ko‘p bora Saidiy atrofida tanqidga uchragan. Saidiy asar markaziga olib chiqilgan oshiq obrazi edi.

Aytib o‘tganimizdek, Saidiy sovet tuzumida yashagan, sinfiylik qaror topgan davr odami. Unda ijtimoiy tuzumning izlari bo‘lishi tabiiy. Saidiy obrazi ancha murakkab. Chunki Abdulla Qahhor Saidiyga muayyan vazifani yuklamaydi, u zamonga moslashishga, o‘zini topishga urinayotgan odam. Abdulla Qahhorning o‘zi asar haqida suhbatlardan birida shunday munosabat bildirgan: “Keyinroq, 1965-yili bir davrada adib “Sarob” romani munosabati bilan berilgan savolga: “Taqid shu paytga qadar “Sarob”dan nuqlu siyosat izladi. Romandagi odamlarning dardi-dunyosini, oh-u zorini eshitadigan bir azamat topilmadi”.² “Sarob” romanidagi uchlikni talqin qilishda ham adibning nuqtayi nazarini hisobga

¹ Шарафиддинов О. Миллатни уйғотган адид. ziyouz.com кутубхонаси. 26.10.2013.

² Норматов У. Абдулла Қаххор ҳакида. Абдулла Қаххор замондошлари хотирасида. kh.davron.uz. 13.09.2017.

olishimiz kerak. Romanda oshiq va ma'shuqaning dardi dunyosi ziddiyat, qarama-qarshilik, nomaqbul maqsadlarni ko'zlashi bevosita sinfiylik ta'siridan kelib chiqadi.

Bu o'rinda avvalo, oshiq, ma'shuqa va raqib obrazlari pozitsiyasini belgilab olishimiz zarur. Oshiq – Saidiy, ma'shuqa – Munisxon, raqib – ijtimoiy-siyosiy tuzum. Ijtimoiy-siyosiy tuzumning ramziylashgan raqib sifatida oshiq va ma'shuqaga ta'siri turli qarashlarga ega bo'lgan qahramonlar orqali beriladi. Saidiy va Munisxonning bitta sinfdan emasligi, oshiqning ma'shuqa doirasiga kirishga intilishi, ma'shuqa nazarida eng yuqori pog'onadagi erkak sifatida qalbini zabit etishga urinishga olib keladi. Shu jihatdan Saidiy Munisxon mansub boy qatlamga yaqinlashish uchun noto'g'ri yo'l, odamlarni tanlaydi. Saidiy yo'lsizlikdan yo'lini topishga harakat qilayotgan, maqsadiga yetish uchun turli jamoa va muhitga o'zini urgan odam. Saidiy salbiy kuchlarga emas, avvalo, o'ziga qarshi kurashishi bilan boshqa oshiqlardan farqlanadi. "Sarob"dagi oshiqning xarakterli jihatni, ijobiy fazilatlardan ko'ra salbiy jihatlari ko'pligi salbiy fikrashi, har imkoniyatdan o'zini topishga intilishida ko'rindi. "Har holda yozuvchining maqsadi Saidiy obrazi orqali ijobiy qahramon – sovet kishisining obrazini yaratish emas, sovet kishisi bo'la olmagan shaxsning inqirozini ko'rsatish edi. Shuning uchun ham Saidiy yillar davomida turli talqinlarning obyektiga aylanib keldi".¹ Saidiy obrazida jahon romanchiligi ta'siri seziladi. Birinchi, navbatda oshiqqa xos ruhoniyatning yo'qligi bu obrazning g'arbdan ko'chganligiga ishora. Sharq adabiyotida mukammal oshiqlar atrofidagi yovuz kuchlarga qarshi kurashadi. Saidiyda esa ich-ichidan yemirilgan jamiyatga qarshi kurashishga ham, uning vakiliga aylanishga ham rag'bat yo'q. Saidiyning ichki psixologik holatini tasvirlash orqali ayni kamchilik ochiq-oydin ko'rsatilgan. Sho'raviy hukumat ta'sirida yashagan Saidiy ruhiyatida yolg'izlik, iste'dodini to'g'ri yo'naltira olmaslik, o'zi mansub jamiyatga sig'maslik holati kuzatiladi. Saidiyning muhitga moslasha olmasligi Sharif, Ehson bilan munosabatida ko'rindi. Saidiydagи ruhiy evrilish Sharif va Ehson kabilardan uzoqlashib o'ziga mos muhit qidirishga olib keladi. Saidiy fikrashi, ijodiy

¹ Ҳамроқулова Х. Абдулла Қаҳхорнинг "Сароб" романнда шахс фожиаси талқини. – Т., 2014. – Б. 12.

faoliyatida Munisxon, ya’ni ma’shuqa muhim o‘rin tutadi. Saidiy va Munisxonning bir-biriga ko‘ngil qo‘yishida ham xudbinlik, o‘zini o‘ylash, qahramonga aylanish orqali munosabatlarni asoslashga intilish bor.

Roman uchlik tizimida “ilk uchrashuv”, “ayriliq”, “visol” motivlari ham o‘zgargan. Romanida oshiq va ma’shuqaning universitet eshigi oldidagi “ilk uchrashuv”ida Saidiyning ichki olami “Shu qizning boshiga bir falokat tushsa-da, qutqaradigan kishi yagona men bo‘lsam”¹ degan o‘y-fikri orqali beriladi. Saidiydagи xudbinlik Munisxонни ko‘rgandayoq o‘z niyatidan qaytishi, universitetda o‘qimaslik fikri o‘rnida o‘qish niyati paydo bo‘lib qolishida ko‘rinadi. Munisxonning “Sayfiyni bilasizmi?” so‘rovini ham “Buning husnigina emas, hatto kiygan kiyimi mo‘jiza-ku, nega mening otimni biladi, nega yana o‘zini past olgan tovush bilan so‘raydi?”² deb adashtirishi Saidiyning xarakterini ochib beradi. Saidiy shu jihatdan o‘zini birinchi o‘ringa qo‘yadigan, voqealarni o‘z istaklariga bo‘ysundirishni, moslashtirishni xohlaydigan inson ekanligi bilan ajralib turadi. Ilk taassurot Saidiy obrazida keyinchalik jamiyat bilan bo‘lgan munosabatda ochilib boradi. U o‘zi mansub sovet jamiyatiga moslasholmaydi, atrofidagi odamlarni o‘z istaklariga qarab tanlashga urinishi, do‘stlari bilan aloqani uzishi, yangi odamlar bilan munosabat o‘rnatishi ham unga xos xarakter xususiyatidan kelib chiqib belgilanadi.

“Ayriliq” motivi romanda oshiq va ma’shuqaning o‘z istaklari, mukammal baxtni qidirishi, mukammal baxtni esa pul bor joyda ko‘rishidan kelib chiqadi. Munisxonning tanlovi Muxtorxon ko‘rimsiz, lekin puldor odam, Saidiy esa Munisxonga yetishish yo‘lini shon-shuhrat orqali topmoqchi, bunga esa Murodxo‘ja domla xonadoniga yaqinlashish orqali erishmoqchi bo‘ladi. Tashqi xunuklik ma’naviy xunuklik oldida hech narsa emasligi Soraxon obrazi orqali ochib berilgan. Soraxon tashqi ko‘rinishda ham, ma’naviy bahsda ham Saidiyga yot edi. Saidiy va Munisxonning hamfikrligining jamiyatdagi sinfiylik qarashi orqali uzilishi ular mansub doiranining ijtimoiy-ruhiy ta’sirida sodir bo‘ldi.

¹ Қахҳор Қ. Сароб. – Т.: “Қалдиғоң нашриёти”, 2019. – Б. 5.

² Ko‘rsatilgan manba, – В 3.

U.Normatov shunday yozadi: “Romanda Saidiy bilan Munisxonni halokatga olib kelgan ruhiy ma’naviy omillar, jumladan, ular tabiatiga xos xudbinlik, shuhratparastlik haqida ko‘p yozildi. Buning uchun muayyan asoslar bor, albatta. Yetakchi qahramonlar, birinchi galda, Saidiy xarakteri, ruhiyati, xatti-harakatlari, qismati sinchiklab kuzatilsa, tabiatiga xos eng xarakterli jihat unda qat’iyat, sabot, “shaxsi butunlik”, mustaqil fikrlash va ish tutishning yetishmasligida ekaniga iqror bo‘lasiz”.¹

Saidiy o‘zi mansub doirani o‘zgartirib boradi. Saidiyning dunyoqarashini o‘zgartirib universitetga kirishga ruhlantirgan Ehson – eng yaqin do‘stlaridan biri. Lekin Saidiy pochchasi Muhammadrajab ta’siridan chiqib ketgandek, Ehson doirasidan ham asta-sekin uzoqlashadi. Saidiy hamsuhbatlarining almashtirib turishi, o‘zini topishi mumkin bo‘lgan yangi doiraga intilishi ma’shuqa bilan bo‘lgan munosabatida ham aks etadi. Saidiy yolg‘izlikka o‘chligi, odamoviligi, qo‘rsligi bevosita muhit ta’siri bilan bog‘liq. Saidiyning shaxsiy-oillaviy hayotida ham bir qancha og‘riqli nuqtalar bor: otasining o‘zini o‘ldirishi, onasining erta vafot etishi, pochchasi xonadonidan haydalishi, opasining kasalmand bo‘lib qolishi uning taqdirida, xarakterida iz qoldiradi, albatta. Oshiqning bunday xususiyatlari G‘arb an’analariga bo‘ysunadi. Shafringga nisbatan munosabatida Saidiyning ruhiy holati ko‘rinadi. “Shunday ham betamiz odam bo‘ladimi, ko‘rdingki, seni xushlamayotirman, chiq ket...”² Saidiydagи yolg‘izlik faqat Munisxon bilan suhbatlashishnigina inkor qilmaydi. Oshiq va ma’shuqa o‘rtasidagi munosabat bir-biriga ma’naviy ehtiyoj o‘laroq kerak edi, desak to‘g‘ri bo‘ladi.

Saidiyning adabiyot sohasiga, ya’ni keyingi doiraga o‘tishiga hammaktabi Ulfat sababchi bo‘ladi. Saidiy endi she’r yozish, asar yaratish orqali yozuvchi bo‘lishni ko‘zlaydi. Umuman, Saidiydagи beqarorlik yuqori pog‘onaga chiqishga yo‘l qidirish bilan bog‘liq. Ulfatning doirasida Abbosxon kabilarni topadi. Saidiyning she’r yozishiga yana bir sabab rashk. Munisxonning Ulfat bilan tanishligi Saidiyni ham uning yo‘lidan yurishga yo‘naltiradi. Saidiy Munisxon

¹ Норматов У. Мафкуравий-сийёсий тазийк ва истеъдод кудрати / Устоз ибрати. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. – Б. 16.

² Қаххор А. Сароб. – Т.: “Қалдирғоч нашриёти”, 2019. –Б. 12.

tufayli universitetda o‘qishga qaror qildi, adabiyot olamiga ham Munisxonga oshno bo‘lish uchun kirdi. Abbasxon, Salimxon, Murodxo‘ja domlalar doirasiga kirib, qahramonlik ko‘rsatishga urinish o‘zini oqlamaydi. Oshiqning o‘zligini topa olmasligi “visol” motivi g‘arb an’analariga mos ravishda asardan tushib qolishiga zamin bo‘ldi.

Saidiy ish borasidagi katta-katta niyatlar amalga oshmagani va buning kamiga oilaviy baxtsizlik sabab o‘zining hayotini sarobdek ko‘rdi. Hayotda yashashdan maqsadini yo‘qotgach, o‘z-o‘zini o‘limga mahkum qiladi. ‘Hayot jomini ko‘tarding, uning sharbatini ta’tib ko‘rding, shunaqa, ichgan sayin tagidan taxiri chiqa beradi. Bas, endi, hayot bozoridan xarid qilib bo‘lding, endi bemahalga qolmasdan qayt! Bemahalga qolsang quvg‘in yeysan. Asaldan tortib maygacha hammasini tatib ko‘rgansan, hammasidan to‘ygansan. Shu tomog‘ingdan bir qultum may o‘tdi nima bo‘ldi-yu, million shisha may o‘tdi nima bo‘ldi! Seni uch kun ortiqroq umr ko‘rishga majbur qiladigan nima qoldi! Shunday ekan nima qilib o‘tiribsan, tur tezroq!’.¹

Saidiyning psixologik holati o‘zini yo‘q qilishga undaydi. U butun umr o‘zi ishongan, e’tiqod qo‘ygan maslagi sarobdan iborat ekanligini anglab fojiali halok bo‘ladi. “Lekin gulxan uning ko‘z o‘ngidan ketmas edi. Gulxan, haqiqiy gulxan lovullab, uchqunlar sochib yonmoqda. Ammo bu gulxan Munisxon, olamshumul adiblik, vodiyga solinadigan qasr va qasrning ustida hilpirab turgan ko‘k bayroq singari uzoqda bir sarob bo‘lib qoldi. Saidiy o‘zini qor ko‘mayotganini, oyog‘ida boshlangan karaxtlik asta-sekin boshigacha yetganini aniq bildi va hushidan ketdi”.²

Ko‘rinib turibdiki, romanda inson fojiasi muhit ta’sirida shakllangan psixologik holat, ma’naviy yo‘qotish natijasida yuzaga keladi. Bunda zamon va shu zamon odamlariga xos xususiyatlar bevosita asar qahramonlariga ta’sir qilib sekin-asta o‘z domiga tortib ketgan.

¹ Қахҳор А. Сароб. – Т.: “Қалдирғоч нашриёти”, 2019. –Б. 255.

² Ko‘rsatilgan manba, – В. 257.

2.3. “Oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi takomilida milliy va jahon romanchiligining o‘rni

Umuman, o‘zbek romanchiligi tarixi, taraqqiyoti I.Sulton, M.Qo‘shtonov, O.Sharafiddinov, N.Karimov, U.Normatov, B.Nazarov, A.Kattabekov, B.Karimov kabi qator olimlar tomonidan o‘rganildi. Adabiyotshunos I.Yoqubov “Mustaqillik davri o‘zbek romanlari poetikasi” monografik tadqiqotida mustaqillik davri milliy romanlarida an’ana va novatorlik, milliy romanning esselashuv miqyoslari, romanlarda modifikatsiya jarayonlari kabi muammolarni o‘rgangan va ilmiy-nazariy xulosalarga kelgan. Z.Pardayeva ilmiy izlanishlarida “Otamdan qolgan dalalar” (T.Murod), “Qo‘rg‘onlangan oy” (Sh.Bo‘taev) romanlari misolida mustaqillik davri o‘zbek romanlarida jahon romanchiligiga xos an’analar ta’siri o‘rganildi. Adabiyotshunos S.Sodiqovning “Ijodning o‘ttiz lahzasi” kitobida mustaqillik davri romanlari tahlilga tortilgan. Mustaqillik davri o‘zbek romanchiligi, janrga xos xususiyatlar, obrazlar tizimi ko‘plab tadqiqotlarda o‘rganilgan. Ammo biz ushbu bo‘lim markaziga olib chiqqan “oshiq – ma’shuqa – raqib” obrazlar tizimi mustaqillik davri o‘zbek romanlarida maxsus o‘rganilmagan.

Mustaqillik davri romanlari haqida so‘z borganda bir qator jiddiy o‘ziga xos jihatlarga ega bo‘lgan badiiy-estetik hodisani tushunishimiz kerak. Yangilanayotgan estetik tafakkur mahsuli o‘laroq milliy urf-odatlardan, diniy qarashlardan, an’anaviy obrazlar yaratishda, jahon romanchiligi an’analaridan unumli foydalangan badiiy sintezlashgan romanlar yozildi. Mustaqillik davri o‘zbek romanlari yaratilishiga tarixiy-ijtimoiy muhit o‘ziga xos zamin bo‘ldi, desak mubolag‘a emas. O‘zbek adabiyotida Abdulla Qodiriy boshlab bergen romanchilik ayni muhitda tarixiy ildizlari hamda jahon romanchiligi tajribasi bilan qorishiq holatda yuzaga keldi. Shu nuqtayi nazaridan mazkur bobda mustaqillik davri o‘zbek romanlari matni, obrazlar tizimidagi o‘ziga xosliklardan kelib chiqib, “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlar spetsifikasini belgilash ko‘zda tutiladi.

Birinchidan, mustaqillik davrigacha bo‘lgan sovet adabiyotida yagona hukmron mafkura tazyiqi ostida yaratilgan asarlarda oshiq, ma’shuqa, raqib obrazi sinfiylik nuqtayi nazaridan kelib chiqib muayyan vazifa bajardi. Oshiq va

ma'shuqa bir sinfga mansub, raqib esa ularga qarama-qarshi sinfdan tanlandi. Mustaqillik davri romanlarida esa sinfiy kurash va partiyaviy yondashuv siz alohida shaxs ruhiyatini tadqiq qilish ustuvorlik qildi. Alohida shaxs ruhiyati "Tushda kechgan umrlar" romanida Rustam, "Jaziramadagi odamlar" romanida Lolaxonning ichki kechinmalari asar markazida turishi bilan xarakterlanadi.

Ikkinchidan, mafkuradan qutilgan va erkin ishlash imkoniyatiga ega bo'lgan adabiyot uchlik obrazlar ruhiyatini xilma-xil ko'rinishda ifodaladi, oshiq, ma'shuqa, raqib obrazlarining tarixiy-an'anaviy talablardan kelib chiqib, "oshiq-yaxshi, ma'shuqa-yaxshi, raqib-yomon" xususiyatiga yangicha tus berildi. Buning natijasida uchlikda an'anaviy obrazlarga xos ilohiy ruhoniyat ham, jahon adabiyotidan ijodiy ilhomlangan holda qusur va kamchiliklar, o'zgargan, ramziylashgan holatlar ham kuzatildi. "Tushda kechgan umrlar" romanida Rustambek yaxshi inson bo'lishiga qaramay, begunoh odamlarni o'ldirishga majbur bo'lishi, mantiqsiz urush tufayli hayotining mantig'ini yo'qotib qo'yishi, fojiali o'lim topishi tarixiy-an'anaviy talablardan chekingan. Shahnoza ma'shuqaga xos sadoqat sifatini o'zida mujassamlashtiradi, lekin unda baxtsiz hayotdan nafratlanish tufayli oshiqdan uzoqlashish kuzatiladi, shuningdek, muallif Shahnozani yolg'iz qoldirish orqali taqdir hukmiga havola qiladi.

Uchinchidan, biror ijtimoiy tuzumning afzalligini ko'rsatish emas, balki tuzum uchlik tizimda to'siq vazifasini bajarishi baralla aytildi, oshiq, ma'shuqa ijtimoiylikka xizmat qilishi emas, balki inson sifatida barcha haq-huquqlardan foydalanishi badiiy niyatga aylandi, oshiq, ma'shuqa obrazini alohida shaxs sifatida talqin qilish orqali jamiyatni muayyan shaxs ehtiyojlaridan ustun qo'yish, erkin yashash imkoniyatini cheklash qoralandi. Bu konsepsiyanı oshiq va ma'shuqaning oxirgi taqdirini visol bilan emas, ochiq qoldirish, noma'lumlik, o'quvchi ixtiyoriga tashlash orqali ifodalash kuzatildi. Chunki raqib bilan kurashda aynan buzilgan jamiyat markazga chiqib, oshiq ayni jamiyat vakili sifatida ojiz qoldi. Ayni romanlar obrazlar tizimi spetsifikasiga xos fikrimizni Lolaxon, O'roq, Rustambek, Qadriya taqdiriga oid poetik talqinda yaqqol kuzatamiz.

To‘rtinchidan, mustaqillik davri romanlarining ilk bosqichida yangicha uslub va mahorat G‘arb adabiyoti an'analaridan olindi. “Ong oqimi”, psixologik tasvir usuli, ramziylik orqali muayyan mavzu yoritilgan romanlar yaratildi. Voqeadan ko‘ra, o‘y-fikrlar harakati ustunlik qildi. “Ong oqimi” “Bozor” romanida Fozilbek obrazida yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Beshinchidan, o‘zbek adabiyotiga modernizm oqimi kirib keldi. Shu oqim ta’sirida oshiq, ma’shuqa, raqib obrazi mumtoz adabiyotdagi kabi mukammal emas, balki qusurlar, buzilish holatlari bilan berildi, inson sifatida yaxshi va yomon jihatlari bilan kamolotga, baxtga intildi. Oshiqning pozitsiyasi, harakati ayni sabablarga ko‘ra cheklandi, asar markazida ma’shuqaning yoki raqibning harakati ko‘proq ko‘zga tashlandi. “Jaziramadagi odamlar” romanida oshiqning asar markazidan tushib qolishi, ma’shuqaning raqib bilan kurashi asosiy mavzu qilib ko‘tarilishi buning real misolidir.

Oltinchidan, islomiy qadriyatlar, sharq adabiyoti an'analariga tayanish romanchilikdagi yangi talqinda namoyon bo‘ldi. “Oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlar takomilida an'anaviylik tamoyili muhim o‘rin tutdi. shu nuqtayi nazardan “Bozor” romani islomiy qadriyatlar asosiga qurilgani bilan xarakterlanadi.

Yettinchidan, uchlik tizimi umumiylidkan xususiylikka tomon siljidi. Oshiq butun jamiyat uchun ijtimoiy funksiya bajarish barobarida, alohida shaxs ekanligi, jamiyatdan ayro baxtli bo‘lishga haqqi borligi haqida baralla so‘z bordi. Shuningdek, oshiq, ma’shuqa, raqib ayni jamiyatning ichidan chiqqani uchun jamiyat qusurlarini o‘zida ifoda etdi.

Demak, yuqoridagilarni umumlashtiradigan bo‘lsak, mustaqillik davrida yaratilgan bir qator romanlarda uchlik tizim an'anaviylik tamoyilini saqlab qoldi. Mustaqillik davri romanlaridagi oshiq, ma’shuqa, raqibning yangicha talqinida an'anaviylik va ramziylikning aralash kelishi, bitta obrazda ham tizimdagi tarixiy-an'anaviylikni saqlab qolningani, ham o‘zgargani, ramziylashgani katta ijodiy yangilik sifatida baholanishi joiz.

Mustaqillik davri romanlarida “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlar spetsifikasini belgilashda, ikki xil yo‘nalish: tarixiy-an'anaviy tamoyil hamda

jahon romanchiligi ta'siridagi takomiliga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

Avvalo, mustaqillik davri romanlarida oshiq – ma'shuqa – raqib obrazlar tarixiy-an'anaviylik tamoyilga ko'ra bir qancha xususiyatlarni saqlashini Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani bilan bog'laymiz. Ma'lumki, muallif romanda Otabek, Kumush, Homid obrazlarini to'g'ridan to'g'ri "ilk uchlik"ka tayanib yaratgan. Romandagi obrazlarning tarixiy-an'anaviy xususiyatlari Xurshid Do'stmuhammadning "Bozor" romanidagi Fozilbek, Qadriya obrazlariga ko'chgan. Xuddi shuningdek, Oybekning "Qutlug' qon" romanida Yo'lchi obrazidagi ijtimoiy funksiya "Bozor" romanidagi Fozilbek va Qadriyaning ijtimoiy-ma'rifiy funksiya bajarishida ko'ringan. "Ilk uchrashuv", "ayriliq", "visol" motivlari ham mustaqillik davri romanlarida an'anaviylik nuqtayi nazaridan kelib chiqib belgilanadi, shuningdek, bu motivlarning o'zgargani, buzilganini ham alohida qayd etish lozim. Ayni romanlarda uchlikning umumiylilik kasb etishi an'anaviy nuqtayi nazaridan baholansa, xususiylikka qaytishi bevosita jahon romanchiligi bilan, yakka shaxs sifatida baho berish bilan bog'lanadi.

"Bozor" romanidagi oshiq – Fozilbekning ko'p jihatdan Otabekka yaqinligini payqaymiz. Onasidan fozil bo'lib tug'ilish, bozordagi odamlarni doimiy tadqiq etish, fozil jamiyatga intilish, "shuur shirkati"danman deyishi, bozordan kitob xarid qilishi, bozordagi odamlar bilan muloqotda faqat tafakkuriga tayanishi ilm borasida Otabekdan qolishmasligini tasdiqlaydi. To'g'ri, biz Fozilni ramziy, umumlashma obraz sifatida millatni anglatishini ham talqin qilamiz. Lekin individual xususiyatlari bilan umumiylikka tomon siljib boradi. Millatning har bir farzandi Fozil darajasida ilmli, dono, fozil bo'lishiga umid ham undagi shu xususiyat orqali badiiy asoslangan. Fozilbekda ma'rifatga intilishi ma'naviy yuksalish jarayonida bozordan qiroatxona tomon yuz buradi. Qadriya bilan suhbatda Fozilbek bozor odamidan qiroatxona odamiga aylanishiga alohida urg'u berilgan.

- Sizning boshpanangiz – bozor, meniki – qiroatxona: qay biri afzal?
- Bo'lmagan gap, meniki ham qiroatxona!

– Qiroatxona bo‘lsa, shu-uncha vaqtdan beri qayoqlarda daydib yurgandingiz?

– Qiroatxonaga yetib kelish uchun bozorda shu-uncha daydib-uloqish kerak ekan-da! Mana, nihoyat, niyatimga yetdim!...¹

Fozilbek bozordan to‘g‘ri manzilni qiroatxona orqali topish mumkinligini anglashi mantiqan asoslangan. Bozorboshi o‘zining xatosini Fozilbek yuvganini tan oladi.

Otabek taqdiri bilan yaratilganiga ishora Kumush bilan “ilk uchrashuv”da ko‘rinadi. Zero, Kumush Otabekka taqdir qilingan edi. Islomda taqdiriga bitilgan inson bilan oila qurish, juftiga shar’iy nikoh bilan qovushish buyurilgan. “Bozor” romanida ham xuddi shu an’anaviylik ma’shuqaning ismi orqali berilgan. Qadriya ismida taqdir qilingan, kutilgan ma’nosi bor. Laylat ul-qadr kechasi bilan bog‘lasak, bu kechada barcha niyatlar amalga oshadi. Fozilbek bilan Qadriyaning ilk uchrashuvi bozorda sodir bo‘ladi. Otabekning Kumushni ko‘rganda tun bo‘yi halovatini yo‘qotishi Fozilbekda ham kuzatiladi. “Tongga qadar “Nahotki?!””, “Nahotki?!”... bu so‘z savolgina emas, lahzalar, daqiqalar va soatlar o‘tgani sayin javob va tasdiq vazifasini ham o‘tay boshladı... taqdir halqalari Fozilbek yigitning so‘qqa boshini salsa yanglig‘ o‘rab-chirmadi. U tuni bilan qiroatxonaga tikkasiga kirib borishi, tortinmay-netmay ma’suma qizni chaqirib berishlarini so‘rash rejasini tuzdi. Nazarida, qiroatxona bozor singari gavjum joydek, olomon orasidan birortasini chetga chorlab so‘rasa, “g‘iz” etib uning tinchini o‘g‘irlagan qizni yetaklab chiqadigandek edi”.² Oshiqning holati ilk uchrashuvdan keyin shu tarzda kechadi. Oshiq ma’shuqani ko‘rgach, u tomon yo‘l izlashi, iztirob chekishi lozim. Ishq dardiga yo‘liqishi oshiq ruhoniyati orqali beriladi. Taqdiriga yozilgan inson bilan uchrashish nazarda tutilgan.

“O‘tkan kunlar” romanida “ayriliq” motivi mukammal ishlangan. Fozilbekda ham Qadriyani uchratgandan keyin izlanish, uning visoliga intilish kuchli. Fozilbek Qadriyani ilk uchratgandayoq o‘rtada to‘sinq paydo bo‘ladi.

¹ Дўстмуҳаммад Х. Бозор. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 2000. – Б. 176.

² Ko‘rsatilgan manba, – В. 29.

“Anavindagi rastaboshining qizi. Boyaqish, pokiza juvon...”¹ degan bir jumla bilan Qadriyaning taqdirida kemtiklik borligiga ishora qilinadi. Tartibsizlik, buzilish holatida berilgan bozor raqib sifatida shu tarzda bиринчи qadamdayoq oshiq yo‘lidan chiqadi. Qadriyaning “Ayol kishi oilasi bilangina sirdosh bo‘ladi...”² degan so‘zлari Fozilbekning xavotiriga xavotir qo‘shadi.

Fozilbekning “Oilali emas!” deb hukm chiqarishga urinishi taqdirga ishonishdan. Shu to‘sидан keyin Fozilbek o‘zi bilan yolg‘iz qoladi. Savollariga o‘з tafakkuridan javob izlaydi. Ota-onasiga Qadriya haqida aytish juda mushkul bo‘ladi. Fozilbekni o‘ylanishi, ikkilanishi, oilali bo‘lsa-chi deb shubhalanishi, Qadriya bilan xayollarida suhabtlashishi mana shu ayriliq azoblari bilan belgilanadi. O‘rtaga oila muammosining qo‘yilishi “O‘tkan kunlar” romanida “soxta taloq xati” bilan, “Qutlug‘ qon” romanida Gulnorning Mirzakarimboyga xotin qilib berilishi bilan belgilanadi. Umuman olganda, sharq tarixiy-an’naviy oshiq va ma’shuqa obrazlarida o‘rtadagi nikoh muhim ahamiyatga ega. Ma’shuqa boshqaga nikohlanishi yoki shunga olib borilishi katta to‘siquidan biri hisoblanadi. Qadriyani nikohlanib, hatto ajrashishiga ishora qilinishida o‘rtadagi g‘ov kattalashgan, murakkablashgani seziladi. Asarga Odam Ato va Momo Havvo haqidagi o‘y-fikrlar ham kiritilgan. Fozilbek ularning ayrilik‘i va visoli haqida mulohaza qilishida aynan ayriliqning azobi kuchli ekanligiga ishora qilinadi.

“Odам Ato... uni tufroqdan yaratib, “Bo‘l!” dedi. Shul zamon ul jonli odamga aylandi... Fozilbekda ne gunoh?! Oradan ikki yuz yil o‘tdi, Odam ikki yuz yil yig‘ladi... “Ikki yuz yil emish, – miyig‘ida kuldi Fozilbek, – hozirgacha yig‘laydi-yu!.. Yig‘lamagan jon bormi?.. Turqisov uymash ham yig‘laydi... Odam ham yig‘lab o‘tadi dunyodan, qiyomatgacha yig‘laydi, bir kun kulish ilinjida haftalab, oylab yig‘laydi”... Xullas Odam Hovvaning diydoriga yetishish orzusida ikki yuz yil yig‘ladi, yig‘lay-yig‘lay diydoriga yetdi...”³

Yozuvchi oshiq va ma’shuqa o‘rtasidagi ayriliqqa shu tarzda jiddiy tus bergen. Buni odamlarning Laylat ul-qadr kechasini nihoyatda ilhaq bo‘lib kutishi

¹ Дўстмуҳаммад Х. Бозор. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 2000. –Б. 28.

² Ko‘rsatilgan manba, – B. 70.

³ Ko‘rsatilgan manba, – B. 48.

bilan ham bog‘lasak, ayriliq motivi g‘oyaviy kuchli ishlangani tasdiqlanadi. Demak, “Bozor” romanida “ayriliq” motivi “O‘tkan kunlar” va “Qutlug“ qon” romanidan ko‘chgan, o‘z navbatida ilohiy manbalarga ham an’anaviyligi bilan borib tutashadi.

Visol motivi “O‘tkan kunlar” romanida Kumush va Otabekning shahid ketishi bilan jannatda birga bo‘lishiga ishora orqali beriladi. Otabek va Kumush bu dunyoda abadiy visolga yeta olmasdi, albatta. Haqiqiy oshiqlarning visoli jannatda davom etadi. “Qutlug“ qon” romanida ham oshiq va ma’shuqa tarixiy-an’anviylikka bo‘ysundirilgan. Yo‘lchining xalq qo‘zg‘olonida shahid ketishi, Gulnorning zaharlab o‘ldirilishi o‘rtadagi to‘sinqi olib tashlashning yagona yo‘li edi. Fozilbek va Qadriyaning taqdirida visolga ishora asar syujetida ko‘rinadi. Lekin ma’shuqaning ismi Qadr kechasi bilan bog‘langani uchun “visol” motivida bir muncha mavhumlik bor.

Odam Ato va Momo Havvo yerda 200 yildan so‘ng topishadi. Momo Havvo Odam Atoni chaqirganda Odam Ato sabrsizlik qilib, ma’shuqa yoniga boradi. Xuddi shu syujetga ishora Fozilbekning xayollarida sodir bo‘ladi. Bu asarda “ong oqimi” uslubidan foydalanib berilgan. Xuddi shu uchrashuv, ya’ni visol Qadriya va Fozilbek o‘rtasida sodir bo‘ladi. “Havvo aydi: “Mani tilar ersang, san kelgil” dedi. Odam qo‘bti Havvoga keldi. Magar odam bir dam sabr qilsa erdi, Havvoning o‘zi kelur erdi...” Odam bir dam sabr qilsa edi... andek sabr qilganida... odamlardagi sabrsizlik, betoqatlik o‘shandan boshlangan... Hamonki Hazrati Odami ato shunday ekanlar, demak... biz osiy bandalarda ne gunoh?..”¹ Asarda keltirilgan ushbu parchani asar konsepsiyasidan kelib chiqib bir necha xil usulda asoslasak, maqsadga muvofiq bo‘ladi. Birinchidan, Fozilbek va Qadriyani xayoldagi uchrashuvi ilohiy manbada kelgan “visol”ga tenglashtirilgan. Ikkinchidan, ilohiy xabarlarda kelganidek, Odam Ato Momo Havvo yoniga sabrsizligidan birinchi qadamni tashlaydi. Bu yerda sabrga alohida urg‘u berilgan. “Bozor” romanida esa ma’shuqa sabr bilan kutiladigan Qadr kechasiga bog‘liqligi uchun Qadriyaning o‘zi Fozilbekning yoniga keladi. Uchinchidan, shaytoniy mayllar kuchaygan bir

¹ Дўстмуҳаммад Х. Бозор. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 2000. – Б. 137.

zamonda har kim taqdirini sabr bilan kutishga ishora bor. Islomiy shariat bo‘yicha oila bekam-u ko‘st bo‘lsagina jamiyat gullab-yashnaydi. Oila qurishda tanlov taqdirga ishonish, izlanish bilan asoslanishi o‘ziga xos konsepsiya. Z.Pardayeva “Hozirgi o‘zbek romanchiligining taraqqiyot tamoillari” deb nomlangan tadqiqotida “Yozuvchi roman konsepsiyasiga ilohiy tushunchalarni dadil singdiradi, insonlarga xos “ko‘ngil sezishi” obrazlilik darajasiga ko‘tariladi”¹-deydi. Bizning asar qahramonlari tasvirida ilohiy bir taqdirga ishora tarzida berilgan degan qarashlarimizni Z.Pardayevaning ushbu fikrlari biroz to‘ldiradi. Yana bir tadqiqotchi M.Pirnazarovaning fikrlari bizning asarda ilohiy ishoratlar haqidagi qarashlarimiz bilan uyg‘un keladi: “Odamning ilohiy bir qudrat bilan tug‘ilganini, o‘ziga mengzaydigan kimsani uchratguncha, ya’ni darddosh, dildosh topilguncha ozorlanishi, ikki juftning diydorlashib, qovushmog‘i haqidagi qarashlarni yozuvchi X.Do‘stmuhammad Rabg‘uziyning nasriy merosida keltirilgan fikrlarni qayta ishlab, o‘z maqsadi bilan uzviy bog‘lagan holda ilohiy kirimalar hisobiga tasvir, talqin imkoniyatlarini kengaytirganini aytadi”².

“Bozor” romanida raqib obrazi yoyib berilgan. Unda Homid kabi konkret raqibni ko‘rmaymiz. Lekin Homid shaytonga xos xaosga berilgani, aldov yo‘li bilan Kumushni yo‘ldan urishi asarda ko‘rsatilgan. Kumush soxta taloq xatiga ishonadi. Bu oilasi hiyla bilan buzilishiga, hatto ikkinchi marta oila qurishga qaror qilishgacha olib boradi. “Qutlug‘ qon” romanida Mirzakarimboy ham jiyani Yo‘lchining muhabbatи bo‘lgan Gulnorga uylanish orqali shaytoniy nafsi qondiradi. Kumush, Gulnor va Qadriyada takrorlanadigan umumiy xususiyat bu oilasini buzishga harakat. Qadriyada bu ramziy usulda shaytonga aldanish oilasining buzilganligiga ishora orqali beriladi. Qadriya tartibsiz, buzilgan jamiyatda yashaydi, uning makoni qiroatxona ham buzuq holatda beriladi. Qadriyadagi ma’shuqaga xos xususiyatlar ramziylashgan bo‘lsa-da, uning asoslari tarixiy-an’naviyilikka borib taqaladi. Zero, Qadriyaning turmushi buzilishi

¹ Пардаева. З. Ҳозирги ўзбек романчилигининг таракқиёт тамойиллари. Филол. Фан. д-ри... дисс... – Т., 2003.

² Пирназарова М. Ҳозирги ўзбек романларида услубий изланишлар (О.Мухтор, Х.Дўстмуҳаммад, Т.Рустам романлари мисолида). Филол. фан.номз...дисс. – Т., 2006.

jamiyatning buzuqligi ramzi sifatida berilgan. Ma’shuqa ma’rifat, ilm ma’nosida ramziylashgani qiroatxonaning buzuqligi, qarovsizligi bilan ham bog‘langan.

Kumush so‘z o‘yini qilishda, topqirlikda zakovatli ayol sifatida talqin qilinadi. Qadriya ma’rifat bag‘rida bo‘lgani uchun ham unda so‘z ishlatish mahorati kuchli. U zamonasining muammolariga birgina so‘z orqali ham javob topa oladi. Ma’shuqani zukko qilib tasvirlash an’anaviy xususiyatdir. Bu jihatdan Qadriyani tahlil qilganda xususiylik va umumiylig nuqatai nazaridan kelib chiqish maqsadga muvofiq.

“O‘tkan kunlar” romanida raqibni oshiq yer ostida yengadi. Homid va uning hamtovoqlari aynan yer ostida o‘ldirilishi xalq dostonlari, ertaklariga borib taqaladi. Chunki xaos, shaytoniy istaklarning yer ostidagi chuqur xandakda bo‘lishi do‘zaxga ishora qiladi. Xuddi shu holatni “Bozor” romanida ham uchratamiz. Bozor ramziy raqibni anglatadi. Tarixiy-an’anaviy takomilda raqib Iblisdan kelib chiqqanini hisobga olsak, uning makoni do‘zaxda. Romanda ham ayni an’anaviylikka bo‘ysunish bozorning holati orqali berilgan. Bozor chuqurda joylashgan, bozor cho‘kyapti. Qosimbek bozorboshi uni tekislab tashlash, tuproq tortib yuborish haqida ham o‘ylaydi. Bozordagi chuqurga g‘arq bo‘lmaslikning yagona yo‘li undan balandda joylashgan qiroatxona. Romanning konsepsiysi shu tarzda do‘zax va jannatga yetaklovchi manzil bozor va qiroatxonani qarama-qarshi qo‘yish orqali ham ochiqlanadi.

Oshiq va ma’shuqaning suhbatidan bozordagi chuqurlikdan qanday chiqish haqida gap boradi.

“– Negaki bozor maydoni pastlik, sathi tevarak-atrofga qaraganda a-ancha pastlik. Salgina hushyorlikni boy bergen odam pastlikka qarab taruzdek dumalab tushaveradi.

– Qutilish uchun tepaga intiladi, bozor tubidan ... hovuzdan chiqib olishga intiladi.

– Intila-intila qiroatxonaning poyidan chiqadi”.¹

¹ Дўстмуҳаммад Х. Бозор. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 2000. –Б. 180.

Raqibning makoni chuqurda joylashgan ekan, undan chiqish yo‘li ham ko‘rsatiladi. Raqibning asosiy belgilaridan biri hiyla “Bozor” romanida aniq ko‘ringan. Tarixiy-an’aviylikdan o‘tib kelayotgan bu xususiyat har uchala romanda kuzatiladi. “O‘tkan kunlar” romanida Homid, “Qutlug‘ qon” romanida Mirzakarimboy hiyla ishlatadi. Mirzakarimboy Yo‘lchining halol haqqini bermaydi. Aldashdan maqsad halolni inkor qilib, xarom tomon borish. “Bozor” romanida hiyla juda ko‘p qo‘llanilishi odamlarning kayfiyati orqali berilgan. Bozordagi odamlar har doim bir-birini aldaydi. Nafs tufayli odamlarni aldash bozordagi xaos orqali yaqqol ko‘ringan. “Jaziramadagi odamlar” hamda “Tushda kechgan umrlar” romanida esa siyosiy tuzum tomonidan butun jamiyat aladanadi. Hiyla-nayrang bir kishi taqdirida emas, butun jamiyat taqdirida fofia yasaydi. Siyosiy tuzumga aldanish, shaytonning hiylasiga tushib qolish “Jaziramadagi odamlar” romanida cho‘ldagi odamlarning barchasiga taalluqli qilib asoslangan. “Tushda kechgan umrlar” romanida Rustamning tuzum tufayli aldanishi ruhiy kasallikka chalinishga olib boradi. Shuningdek, Shomatovning so‘zlari orqali butun tuzum yolg‘ondan iboratligi fosh qilinadi.

“O‘tkan kunlar” va “Qutlug‘ qon” romanlarida uchlik aniq. Ikkala romanda ham “ilk uchrashuv”, “ayriliq”, “visol” asosiy motivga aylangan va syujetni harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. Bu romandan romanga o‘tib, mustaqillik davrida ham o‘z aksini topdi. Masalan, “Bozor” romanida uchlikning aniqligi an’anaviylikka to‘g‘ri kelsa, ramziylashgani jahon romanchiligi bilan bog‘liq. “Tushda kechgan umrlar” romanida oshiq va ma’shuqa aniq, yakka shaxs sifatida berilgan, raqib esa ramziy olingan. “Jaziramadagi odamlar” romanida esa uchlikdan oshiq va ma’shuqa alohida shaxs, raqib esa ramziy ma’noda jamiyat orqali berilgan.

Oshiqning o‘z doirasida harakat qilishi, to maqsadga yetgunicha chalg‘imasligi an’anaviy holat. “Qutlug‘ qon” romanida oshiq maqsadidan chalg‘imaydi va ijtimoiy funksiyani to‘la bajarib beradi. “Bozor” romanida oshiqning ma’rifatsizlikka qarshi kurashi Yo‘lchining ijtimoiy tengsizlikka qarshi kurashiga o‘xshash.

Raqibda ko‘proq shayton vasvasasining ko‘zga tashlanishi, nafsning ustuvorligi ham an’anaviy tamoyildan kelib chiqib belgilanadi. “Bozor” romanida raqibning belgilari shaytoniy qilib ko‘rsatilgan. Nojinsning paydo bo‘lishi, odam yo‘qolishi, bozorning kundan-kun cho‘kib borishi, sichqon bolalashi, otning chuqurga tushib ketishi, o‘likning ko‘milmay qolib ketishi, odam o‘ldirilishi, qamoqdan aristonlarning qochishi, odamlarning betiga teri qoplashi shayton vasvasasining belgilari. “Jaziramadagi odamlar” romanida ham raqibda shayton vasvasasi borligi odamlarning ichkilikka berilishi, yigit va qizlar o‘rtasidagi munosabatlar shariatdan chekinishi orqali ifoda topgan. “Tushda kechgan umrlar”da esa raqibning eng katta belgisi urush, begunoh odamlarni o‘ldirish, millat qonini to‘kish ko‘rsatilgan.

Raqibga qarshi oshiqning kurash yo‘lida ma’shuqaning muhim o‘rin tutishi, ma’shuqa muayyan bir energiya, quvvat manbai bo‘lishi e’tiborga molik. Qadriya va Shahnozada aynan quvvat manbaini ko‘ramiz. Bu “O’tkan kunlar” romanida Kumushda ham, “Qutlug‘ qon” romanida Gulnorda ham kuzatiladi. Umuman, ma’shuqaning quvvat manbai qilib ko‘rsatilishi tizimli ko‘chib kelayotgan xususiyat.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligining an’anaviy takomili asosiy obyektimiz bo‘lgan romanlar syujet chizig‘ida muhim o‘rin tutadi. Uchlik obrazlarning vazifasi ham ayni tarixiy-an’aviylik xossalardan kelib chiqib belgilanadi.

Mustaqillik davri o‘zbek romanlarida “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi takomilida jahon romanchiligining ta’sirini ko‘ramiz.

Ijtimoiy-psixologik tasvir “Tushda kechgan umrlar”, “Bozor”, “Jaziramadagi odamlar”da ham kuzatiladi. Dastlabki ikki romanda oshiq obrazi, uchinchi romanda esa ma’shuqa obrazining ijtimoiy-psixologik yo‘nalishda xususiyatlari ochib berilgan.

“Kecha va kunduz” romanidagi uchlik tizimning ayrim xususiyatlari mustaqillik davri romanlariga ko‘chdi. Xusan, “oshiq-ma’shuqa-raqib” ramziylashgan. “Kecha va kunduz” romanida Zebi obrazida erki bo‘g‘ilgan ayol va

erki bo‘g‘ilgan vatanni ko‘ramiz. Millatning mustamlaka tizimiga muteligi Zebi obrazida yaqqol ko‘ringan. Zebi xususiylikdan umumiylikka qarab tadrijiy o‘sib boradi. Lekin ma’shuqa sifatida Zebi obrazi ramziylshgan bo‘lsa-da, uning taqdiri ochiqlanmaydi. Qaram millatning ichidan chiqqan Miryoqubning esa dinamik o‘sishi muhim xususiyatidir. Miryoqubda ham xususiylikdan o‘z menini yo‘qotib “millat” tushunchasi tomon siljishi bor. Cho‘lpon millatni uyg‘otishni aynan Miryoqub orqali amalga oshirgan. “Bozor” romanida Fozilbek ham ma’shuqa visoli uchun izlanadi, ramziy millatni anglatishi jarayonida xususiylikdan umumiylik sari rivojlanadi.

“Kecha va kunduz” romanidagi uchlikning yana bir xususiyati ular aynan buzilgan jamiyat ichidan chiqdi. Jamiyatni ayni holatda tasvirlash uchun ramziylashgan obrazlarni ham ularga monand berish voqelikni to‘laqonliroq tushunishni asoslaydi. Zebi, O‘lmasjon, Akbarali, Miryoqub, Maryamdagি yaxshi va yomon jihatlar ularni ideallikdan, an’anaviy uchlikdan farqlab turadi. Mustaqillik davri romanlarida ham Fozilbek, Qadriya, Uroq, Lolaxon, Rustambek, Shahnoza kabi oshiq va ma’shuqalar ham tartibsiz jamiyat vakillari edi. Shuning uchun ularda kamchilik, qusur kuzatiladi. Uchlikning buzilgan jamiyatning ichidan chiqib kelishi, mukammal emasligi, uchlik talablariga javob bermasligi ham jahon romanchiligi an’analarining ta’siri ekanligini qayd etishimiz lozim.

Tarixiy-an’anaviy takomilda “ilk syujet”dagi “ilk uchrashuv”, “ayriliq”, “visol” motivlari “O’tkan kunlar”, “Qutlug“ qon” romanlarida aynan takrorlanadi. Cho‘lpon boshlab bergan jahon romanchiligi an’analarida esa ayni motivlarda ham buzilish ko‘zga tashlanadi. “Kecha va kunduz” romanini tahlil qiladigan bo‘lsak, unda Zebi va O‘lmasjonning ilk uchrashuvi, ayrilik‘i asarga kiritilgan. Lekin “Ayriliq” motivi ham to‘la ishlanmagani bilan xarakterlanadi. Chunki oshiq obrazi – O‘lmasjon asar voqealaridan tushib qoladi, o‘z vazifasini bajarib bermaydi. Ayriliq oshiq uchun haqiqiy sinov. Sinovdan o‘tmagan, hijron azobini chekmagan, raqib hiylasiga aldanmagan oshiq, oshiq emas. “Ayriliq” bosqichini o‘tamagan juftlik visolga yetishmagani o‘rinli bo‘ladi shu jihatdan. Romandan “Visol” motivining tushib qolishi ham aynan oshiqning xususiyatlari bilan asoslanadi.

Mavjud siyosiy tuzumning, mustamlakachilikning to‘siq bo‘lishi Akbarali orqali ramziylashtirilgan. Biz biron bir o‘rinda O‘lmasjon bilan Akbaralini konfliktini ko‘rmadik. Zero, asar markazida oshiq va ma’shuqaning kuchli raqobati yuzaga chiqishi kerak. Asar markaziga ma’shuqaning olib chiqilishi, mavjud tuzum bilan yuzma-yuz keltirilishi “Jaziramadagi odamlar” romanida Lolaxonda ham kuzatiladi. “Kecha va Kunduz” romanidagi Miryoqub atrofidagi uchlikda ham “ilk uchrashuv”, “ayriliq”, “visol” motivlari o‘zgargan. Romanga faqat Miryoqubning Maryam bilan “ilk uchrashuvi” kiritilgan. “Ayriliq”, “visol” motivlari asoslanmagan. “Sarob” romanida ilk uchrashuv universitet ostonasida sodir bo‘ladi. Romanda oshiq va ma’shuqa munosabatlarida doimiy uchrashib yurishi jahon adabiyotidan kirib kelgan. Chunki Sharq adabiyotida oshiq va ma’shuqa nikohsiz uchrashishi diniy-ma’rifiy qarashlarga to‘g‘ri kelmaydi. Ayriliq motivi ham romanda oshiq va ma’shuqaning shuhratparastlikka uchganligi oqibatida kelib chiqqan. Jhon romanchiligi an’analariga ko‘ra oshiq yoki ma’shuqaning boshqa inson bilan oila qurishi, o‘rtaga nikoh masalasi kiritilishi “Kecha va kunduz”, “Sarob” romanida ham kuzatiladi. “Visol” motivi Saidiyning o‘limi tufayli yakuniga yetmaydi. Chunki Saidiy psixologik bosim, ruhiy buzilish tufayli an’anaviy oshiqlardan mutlaqo farqli ravishda o‘z-o‘zini o‘ldiradi. Mustaqillik davri romanlariga ayni takomil ko‘chgan.

Demak, mustaqillik davri romanlarida an’anaviy motivning o‘zgarishi “Kecha va Kunduz”, “Sarob” romanlaridan kelib chiqib belgilanadi. Dastavval e’tiborimizni “Tushda kechgan umrlar” romaniga qaratsak. Rustambek va Shahnoza universitet bo‘sag‘asida uchrashdi. Bu xuddi Saidiy va Munisxonlar uchrashuviga mengzaydi. “Ayriliq” motivi Afg‘onistonidagi urushning og‘riqli psixologik bosimi zamirida sodir bo‘ladi. Aytib o‘tganimizdek, “visol” motivi romandan tushib qolgan. Chunki ruhiy buzilish, psixologik azoblanish Rustambekning ayanchli o‘lim topishiga olib keldi. O‘lim qahramonlik, shahidlik emas, oshiqning fojiasi, qaltis xatosi. Bu jihatdan visol haqida gap bo‘lishi mumkin emas.

Oshiq obrazidagi eng katta o‘zgarishlardan biri ruhiyat buzilishi oqibatida fojiaviy o‘lim topishi sanaladi. An’anaviy oshiq obrazida o‘lim xalq harakati, qahramonlik bilan bog‘liq ravishda “shahidlik” darajasiga chiqadi va oshiqning ma’shuqa bilan visoliga ishora qilinadi (Otabek, Yo‘lchi obrazlari). “Sarob” asarida esa Saidiy o‘zini o‘ldirishi romanchilikda katta yangilik edi. To‘g‘ri, Hamzaning “Zaharli hayot yoxud ishq qurbanlari” dramatik asarida Mahmudxon ham o‘zini o‘ldiradi. Faqat bunga siyosiy tuzum ta’sirida inson ongingin buzilishi, ruhan cho‘kishi emas, eskicha fikrlaydigan ota-onaning farzandini tushunmasligi sabab qilib olingan. Umuman, oshiqning o‘zini nobud qilishi sharq adabiy an’anasiga yot holat. “Sarob” romanidan ayni o‘zgarish “Tushda kechgan umrlar” romanidagi Rustambek obraziga ko‘chgan. Siyosiy tuzum katta ma’naviy yo‘qotishga olib keladi, ma’nан o‘lgan odam esa o‘z-o‘zini jismonan halok qilishdan toymaydi. Oshiqni o‘limgacha olib borgan jarayon g‘oyat puxta psixologik ta’sirda yoritib berilgan.

“Jaziramadagi odamlar” romanida motiv o‘z xususiyatini tamoman yo‘qotgan. Chunki uchlik ijtimoiy funksiyasining anormallashuvi amalda motivni normadan chiqish orqali ifodalashga olib kelgan. “Ilk uchrashuv” O‘roq va Lolaxonni nafsga yengilishiga olib keldi. Motivning anormallashuvi “ayriliq” motivida ham davom etadi. O‘roq urushga borishdan bosh tortishi, qo‘r quoqligi va tezda “temir tobut”da cho‘lga qaytishi oshiqning umuman ayriliqda toblanmaganini ko‘rsatadi. O‘roq asar markazidan tushib qolishi nuqtayi nazaridan O‘lmasjonga yaqin obraz. O‘roqni Vatan urushida emas, afg‘on urushida halok bo‘lishi shahid ketmaganligini asoslaydi. Otabek va Yo‘lchining shahid ketishi abadiy visolni jannatda bo‘lishiga ishora qilgan. O‘roq urushda o‘ldirilsa ham, Lolaxon qotillik qurboni bo‘lsa ham, ularning abadiy visolga yeta olmasligi oshiq va ma’shuqaning xususiyatlari orqali asoslab borilgan.

“Bozor” romanida “ilk uchrashuv”, “ayriliq” motivlari tarixiy-an’anaviylik talablariga mos. “Visol” motivining mavhum qoldirilishi, ochiqlanmasligi jahon romanchiligi an’analaridan kelib chiqqan. “Bozor” romani “visol” motivi bilan yechim topishi kerak edi. Oshiq – millat, ma’shuqa – ilm, ma’rifat ekanligini

hisobga olsak, Fozilbek va Qadriya asar so‘ngida qiroatxonada qolishga qaror qiladi. Bu qaror visoldan darak bersa-da, lekin bozordagi odamlar o‘zgarmadi, degan xulosa ham bor. Bu butun umr bozorni o‘zgartirishni xohlagan Qosimbek bozorboshining niyatiga yetolmay olamdan o‘tgani bilan xarakterlanadi.¹

Jahon romanchiligidagi ramziylik “visol” motivining tugallanmasligi bilan ham izohlanadi. Millatning taqdiri haqida aniq izoh bermaslik, ramziylik orqali ishora qilish “Bozor” romanida kuzatildi. Millat, ya’ni oshiqning ilm (ma’shuqa)ga yetgan-yetmagani yechim topmadni.

Mustaqillik davri romanlarida uchlik tizimda eng ko‘zga tashlanadigan xususiyatlardan yana biri – raqib obrazining konkret shaxs orqali berilmasligi, oshiq va ma’shuqa visoliga to‘sinq jamiyatning buzuqligi sifatida belgilanishi bo‘ldi. Tarixiy-an’naviylik nuqtayi nazaridan raqib shaytoniy, xaosga berilgan, hasadgo‘y, fitnakor, hiylakor (Homid, Mirzakarimboy) obraz sifatida gavdalandi. Raqibning aniqligi unga xos xususiyatlarni aniq ko‘rsatish imkonini beradi. Jahon romanchiligi an’analari ta’sirida raqibning xususiylikdan umumiylilikka siljigani bevosita “Kecha va kunduz”, “Sarob” romanlaridagi raqib obrazi bilan bog‘liq. Bu bizga F.Stendal, O. de Balzak, G. De Mopassan, J.London asarlaridagi bosh qahramonlarni eslatadi. Raqibning muayyan shaxsdan siyosiy tuzumga aylanishi, umumiylashishi uning harakat doirasi kengayishiga, belgilari kuchayishiga va oshiq-ma’shuqa o‘rtasida mustamkamroq to‘singga aylanishiga olib keladi. Obyektlarimiz bo‘yicha tahlil qilsak, raqibga qarshi, ya’ni buzilgan jamiyatga qarshi kurashish Fozilbek va Rustamda kuzatiladi. O‘roq esa kurashmasdan yengiladi. Endi ramziyashgan raqibning xususiyatlari asar markazida ko‘proq harakatlanadi. “Tushda kechgan umrlar” romanida kommunistik tuzum haqida Rustamning otasi yozgan xatida xulosa qiladi.

Raqib obrazi asar markaziga chiqib qolishi, xususiyatlari kuchayishi, albatta, asar syujeti, turli obrazlar orqali beriladi. Shu jihatdan raqibdek taassurot qoldirgan obrazlar ortida ham muallifning maqsadi o‘laroq jamiyat turadi. Roman voqealari “o‘zbek ishi”, “paxta ishi” bahonasida ko‘plab o‘zbeklarning qatag‘onga

¹ Дўстмуҳаммад X. Бозор. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 2000. – Б. 191.

uchrayotgan, bir tarafda afg'on urushi kechayotgan davrni qamrab olgan. Rustambekning raqibi Komissar orqali ramziylashtirilgan. "Kecha va kunduz" romani bilan taqqoslasak, unda mustabid tuzumning ko'lankasi Akbarali, Noyib to'ra orqali gavdalanadi. Akbarali Zebi uchun raqib darajasida bo'lsa, Miryoqub asar davomida Akbaraliga xos xususiyatlarni o'zidan uzoqlashtirishga, quvishga tirishadi. Mavjud ijtimoiylikdan kelib chiqib Akbarali va Miryoqub bir-biriga zid qo'yilgan. Raqibning doirasi kengayishi raqibni muayyan shaxsga bog'lab qo'ymaydi va kengroq imkoniyat yaratadi. Chunki uchlikda ijtimoiy funksiya bajarish asarni harakatlantiruvchi kuch. "Tushda kechgan umrlar"da raqib obrazini xususiyatlari urush, qatag'on siyosati,adolatsiz jamiyat, zo'ravonlikda ko'rindi. Rustambek muayyan shaxsga emas, mana shunday illatlarga qarshi kurash oldida ojiz qoladi. "Bozor" romanida raqib bozordagi tartibsizliklar orqali yig'iladi. Tartibsizlikka urg'u berilishi raqibning eng ko'ringan xususiyatlaridan biri. "Jaziramadagi odamlar" romanida esa sho'ro hukumatining sodda odamlarni aldab cho'lni o'zlashtirishga ishontirgani, "soxtalik" odamlar ruhiyatida salbiy o'zgarish yasaydi. Asarda raqibning belgisi sifatida deyarli barcha obrazlarning tafakkurida buzilish, anormallashuv kuzatiladi.

Ruhiyat tahlili, "ong oqimi", ijtimoiy-psixologik tasvir usuli har uchala romanda asosiy o'rin tutgan. Asarni voqealar emas, inson ruhiyati, o'z-o'zini tadqiq qilishi, boshqarishi katta yangilik edi. Buni biz "Kecha va Kunduz" romanida Miryoqubda, "Sarob" romanida Saidiyda kuzatdik. Miryoqub har doim o'zini tadqiq qiladigan inson. Miryoqubning ruhiy olami tadqiqi "Tushda kechgan umrlar" romanida Rustambek, "Bozor" romanida Fozilbek, "Jaziramadagi odamlar" romanida Lolaxonda berilgan.

Ma'shuqa obrazining ham o'zgarganligini alohida ta'kidlab o'tishimiz zarur. Qadriya an'anaviy ma'shuqa talablariga javob beradi, lekin u ramziylashishi nuqtayi nazaridan jahon romanchiligi an'analariga mos ravishda asarga kiritilgan. Qadriya ramziy ilm, ma'rifatni anglatadi. Shahnoza ham ma'shuqa talablariga javob berishi jihatidan an'anaviy takomili kuzatilsa-da, lekin Rustam bilan ziddiyatga borishi, so'nggi daqiqalarda onasining uyiga ketib qolishi, sabrining

chegarasi ko‘rinib qolishi jihatidan “Sarob” romanidagi Munisxonga yaqin turadi. Saidiy va Munisxon bitta oliygotha o‘qir edi va ular ilm dargohida tanishadi, Rustambek va Shahnozada ham xuddi shu holatni kuzatamiz. Ma’shuqaning oshiq bilan uchrashuvlarga rozi bo‘lishi ham bevosita g‘arb adabiyotidan ko‘chgan. Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, jahon romanchiligi an’analari mustaqillik davri romanlarida tub burilish yasadi. Uchlik tizimining ramziylashishi asar g‘oyasini yoritishda katta imkoniyatlar berdi.

IKKINCHI BOB BO‘YICHA XULOSALAR:

1.Jadid adabiyotida obraz-triada tizimi ijtimoiy funksiya bajarganini ko‘rishimiz mumkin. Mumtoz adabiyotda klassik uchlik tizimiga murojaat qilingan bo‘lsa, jadid adabiyotida mazkur tizim timsollari diniy va dunyoviy tafakkur mahsuli sifatida ko‘rinadi. Shunga muvofiq jadid adabiyotidagi oshiq obrazi an’anaviy oshiq, ma’rifatparvar bo‘lish barobarida mustamlaka jamiyati tartib-qoidalarini qabul qilmaydigan, milliy tengsizlikni inkor etadigan kishi sifatida gavdalaniadi.

2. Sovet davri adabiyotida “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchlik tizimi sinfiylik asosida talqin qilindi. Oshiq va ma’shuqa kambag‘al tabaqadan ekanligi ularni birlashtirib, sinfiylikka qarshi faol kurashga chorladi. Raqibning boy tabaqadan chiqqanligi oshiq bilan qarama-qarshilikning asosi sifatida berildi.

3.Umuman olganda, 30-80-yillar adabiyotida uchlik tizimi ilohiy manbalar, mif va folklor, mumtoz o‘zbek adabiyoti an’alarining vorisi sifatida, mustaqillik davri romanlarida “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlarini tasvirlashda poetik asos vazifasini bajargan. Shuningdek, ushbu uchlik ham an’anaviy ham jahon romanchiligi ta’sirida sentizlashib, badiiy asar kontekstida yaxlit tizim sifatida o‘z aksini topdi.

4. Mustaqillik davri romanlarida sinfiy kurash va partiyaviy yondashuvlsiz alohida shaxs ruhiyatini tadqiq qilish ustuvorlik qildi. Alohida shaxs ruhiyati “Tushda kechgan umrlar” romanida Rustam, “Jaziramadagi odamlar” romanida Lolaxonning ichki kechinmalari asar markazida turishi bilan xarakterlanadi.

Mafkuradan qutilgan va erkin ishlash imkoniyatiga ega bo‘lgan adabiyot uchlik obrazlar ruhiyatini xilma-xil ko‘rinishda ifodalash imkonini berdi. Buning natijasida uchlikda an’anaviy obrazlarga xos ilohiy ruhoniyat ham, jahon adabiyotidan ijodiy ilhomlangan holda qusur va kamchiliklar, o‘zgargan, ramziylashgan holatlarda ham o‘z aksini topdi.

5. Biror ijtimoiy tuzumning afzalligini ko‘rsatish emas, balki tuzum oshiq va ma’shuqaning saodatiga qarshi qo‘yilishi qoralandi, inson sifatida barcha haq-huquqlardan foydalanishi badiiy niyatga aylandi, oshiq, ma’shuqa obrazini alohida shaxs sifatida talqin qilish orqali jamiyatni muayyan shaxs ehtiyojlaridan ustun qo‘yish, erkin yashash imkoniyatini cheklash noto‘g‘ri ekanligi ta’kidlandi.

6. Islomiy qadriyatlar, sharq adabiyoti an’analariga tayanish romanchilikdagi yangicha talqinda namoyon bo‘ldi. “Oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlar takomilida an’anaviylik tamoyili muhim o‘rin tutdi. Shu nuqtayi nazardan “Bozor” romani islomiy qadriyatlar asosiga qurilgani bilan xarakterlanadi. Mustaqillik davrida yaratilgan bir qator romanlarda uchlik tizimi an’anaviylik tamoyilini saqlab qoldi. Shu bilan birgalikda, jahon romanchiligi yutuqlarini ham chetlab o‘tmadi.

III BOB. “OSHIQ-MA’SHUQA-RAQIB” OBRAZI TALQINIGA XOS POETIK YANGILANISHLAR

3. 1. “Tushda kechgan umrlar” romanida “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi

Mustaqillik sabab o‘zbek adabiyoti nasrida yangi ohang, yangicha tasvir uslubi paydo bo‘ldi. Bu davrda milliy qadriyatlar bilan birga jahon adabiyoti tajribalaridan unumli foydalanish imkonini beruvchi ilmiy-adabiy muhit qaror topdi. Xususan, nasrdagi yirik janrlardan bo‘lgan romanchilik yangi bosqichga ko‘tarilib, jahon romanchiligi an’analaridan unumli foydalanganligi bilan ajralib turadi. Mustaqillik davri romanlarida jahon romanchiligi nazariy-falsafiy, adabiy-estetik tafakkur imkoniyati milliy mentalitetdan kelib chiqqan holda sintez qilindi. Bu davr adabiyotiga yangi qahramonlar kirib keldi, ular oddiy omma ichidan chiqqan orzu-umidlari, keljakka ishonchi katta insonlar. Endi bunday qahramonlar millatning bir bo‘lagi sifatida o‘zligini anglashga qaratilgan edi. Oddiy insonlarni turmushini yoritish bilan birga jamiyatga daxldorlik nuqtayi nazaridan fojia ko‘rsatib berildi. Yangi davr romanchiligidagi ramziylik, falsafiylik, psixologizm, ong oqimi tasvir usullaridan foydalanish kuchaydi. Mana shunday o‘zgarishlar Sh.Xolmirzayev, O’.Hoshimov, O.Muxtor, T.Murod, M.M.Do’st, A.Dilmurod, N.Norqobilov, X.Do’stmuhammad, A.A’zam, N.Eshonqul, L.Bo‘rixon, U.Hamdamlar ijodida o‘z aksini topdi.

O‘zbek adabiyotidagi yangilanishlar, jahon romanchiligi an’analarining milliy asosda ijodiy o‘zlashtirilishi, albatta, tarixiy-an’anaviy obrazlar “Oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligida ham sodir bo‘ldi. Mustaqillik davri o‘zbek romanlarida yangi bosqichga ko‘tarilgan “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-ma’rifiy, ijtimoiy-psixologik jihatdan talqin qilindi. Endi asar markazida ma’naviy kuchga ega, ilohiy taqdir bilan siylangan qahramonlar emas, zamon taloto‘plariga duchor dardli, og‘riqli insonlar turadi. Chunki ular ayni zamonning odamlari edi. Ularning ong-u shuurini, o‘y-xayollarini, zamon fojasidan yiroq tutib bo‘lmasdi. Uchlik tizimi ijtimoiylik nuqtayi nazaridan xalq, millatning og‘riqlarini o‘zida aks ettirdi. “Oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazini endi jamiyatdan ayro tasavvur qilish mumkin emasdi. Ayni obrazlar tizmini yozuvchi O’tkir

Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romani misolida tahlil qilishga urinib ko‘ramiz.

Avvalo, romanga qisqacha to‘xtalsak, 80-yillar o‘rtalarida O‘zbekistonda yuzaga kelgan ijtimoiy vaziyat “paxta ishi”, “o‘zbek ishi” kampaniyasining asl qiyofasi, “afg‘on urushi”ning xalqimiz hayotida qoldirgan og‘riqli izlari aks etgan. “Paxta ishi”, “O‘zbek ishi” niqobi ostida millatga qilingan tuhmat sabab asl xalq fidoyilari qamoqqa tiqilayotgan, qatag‘on siyosati avj olayotgan bir paytda yurtning yosh o‘g‘lonlari vatanparvarlik niqobi ostida mantiqsiz afg‘on urushiga yuborilishi, minglab yigitlarning “temir tobut”lari ochilmasdan yer bag‘irlashi asarda jonli tasvirlangan. Muallif voqealarni tasvirlashda modernizm adabiyotiga xos “ong oqimi” uslubiga yaqin kelgan, psixologik tasvir va botin ziddiyatining kollizion kontrast usuli orqali obrazlar mohiyatini yoritishga muvaffaq bo‘lgan.

Millat boshiga tushgan ko‘rgiliklar, eng avvalo, uning ruhiyatida aks etadi. Obraz yaratishda O‘tkir Hoshimov aynan shu jihatga e’tibor qaratgan. Uchlik tizimining funksiyasi ham yetmish yillik mustamlakachilik tuzumi, qaramlik, qatag‘on, urush fonida kechadi. Triada tizimida ham, har uchala obrazda ham o‘zgarishlar xususiylik va umumiylit nuqtayi nazaridan ko‘rinadi. Oshiq, ma’shuqa va raqibning harakatlari asar g‘oyaviy konsepsiyasidan kelib chiqib belgilanadi. Romanning g‘oyaviy konsepsiyasini esa Rustam, Komissar, Qurbanoy obrazlari belgilab beradi. Shu uch qahramondagi ramziylik millat taqdirini akslantiradi. Qurbanoy yetmish yil sovet davlatiga qaram bo‘lgan huquqsiz, kamsitilgan, xo‘rlangan, ezilgan xalqning umumlashma tipik obrazi. Komissar millatdan chiqqan, ota-onasi, oilasini, millatini sotib yuboradigan tuzum yugurdagi, prinsipal kimsa, “millatsiz” shaxs. Yurtimizni qaram qilishda, qullikka solishda sovet davrida aynan shunday odamlardan foydalanilgan. Komissar sovet davrining ramziy ifodasi. Unda qo‘rqinch, yovuzlik, muttahamlik aks etadi. Rustam esa sovet tuzumi yemirilayotganda uning so‘nggi qurbaniga aylangan, ham tuzumga qarshi isyon qilgan xalqning ichidan chiqqan obraz. Nurab, tugab borayotgan tuzum so‘nggi daqiqalarda ham xuddi ajdahodek o‘z o‘ljasini yamlamay yutib yuborishini Rustam taqdiri misolida ko‘ramiz. Sovet tuzumining,

afg‘on urushining odamlar hayotida qanday iz qoldirganini Rustam obrazining ruhiy-psixologik holati orqali bilishimiz mumkin. Romanda qalamga olingen “Paxta ishi”, “O‘zbek ishi”, “Afg‘on urushi” voqealarining millat vakillari hayotida qoldirgan izlari “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi misolida aks etgan.

Uchlik tizimda oshiq – Rustam, ma’shuqa – Shahnoza, raqib – urush, siyosiy tuzum, millatdan chiqqan Komissarga o‘xshagan inson qiyofasidagi shaytonlar.

Soat G‘aniyev 70 yillik mustamlaka tuzumi ramzi sifatida Rustam hayotiga bevosita emas, bilvosita aloqador. U Rustamga shaxsan raqib hisoblanmasa-da, sovet tuzumidagi Komissar kabi yovuz kimsalar xalqning kelajagini, Rustam kabi yigitlar umrini barbod qildi. Rustam va Komissarning fikrlashida, dunyoqarashida, haqiqat va nohaqlik tushunchalarida qarama-qarshilik, ziddiyat bor. Shu o‘rinda yozuvchi Komissar va Rustamning bir-biriga to‘qnash kelishini sovet tuzumida yashagan odam va yangi-mustaqlil fikrlovchi, tuzumni tag-tomiri bilan parchalab tashlovchi inson orqali beradi. “Paxta ishi”, “o‘zbek ishi”, “afg‘on urushi” kabi g‘avg‘olarni xalqqa daxli yo‘qligini, xalq xohish-irodasi buni qabul qilmasligini yozuvchi o‘z pozitsiyasida turib aytadi. Mana shunday zamona zo‘rlari tomonidan majburlab tiqishtirilgan siyosiy o‘yinlar ortida qurbon bo‘layotgan xalqni Qurbanoy obrazi orqali bergen.

“Tushda kechgan umrlar” mustamlaka davrida aziyat chekkan, o‘zligini anglamay, yashamay o‘tgan xalqning dardi. Inqilobdan mustaqillikkacha bir avlodning umri suvdek oqib o‘tib ketdi. Tush, ro‘yo, yolg‘onga asoslangan jamiyat odamlarni aldadi, e’tiqodini tortib oldi, jinoyatda aybladi, qamoqqa tiqdi, urushga olib bordi, mantiqsiz urush, mantiqsiz hayotni yashab o‘tishga majbur qilib qo‘ydi. Romanda Komissar, Qurbanoy, Rustam, Shahnoza obrazlari yozuvchi g‘oyaviy konsepsiyasini ochib berishga yo‘naltirilgan. O‘tkir Hoshimov obraz yaratishda shu davr odamlarining ruhiyatidan ustomonlik bilan foydalangan. Rustam obrazi asar markazida turadi. U shu tuzumda yashagan inson sifatida sekin-asta ko‘zi ochilib, atrofida nimalar bo‘layotganini tushunib boradi.

Endi oshiq – ma’shuqa – raqib tizimida bu uchlikka xos an’anaviy va yangi xususiyatlar qay darajada ko‘ringani, yangi bosqichda qanday o‘zgarishlarga

uchraganini qiyosiy tahlil etishga urinamiz. Mustaqillik davri o‘zbek romanlariga kelib, “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi takomilida syujet liniyasida, obrazlar tizimida ham o‘zgarishlarga uchradi.

Oshiq (Rustam) obrazi. Romanda ilohiy manbalarda kelgan “ilk syujet” o‘zgargan. “Oshiq-ma’shuqa-raqib” obraziga Olloh, Odam (a.s), Iblis uchligi asos bo‘lgan, uchlik doirasida kechadigan “uchrashuv-ayriliq-visol” motivlari Odam (a.s), Momo Havvo va Iblis haqidagi “ilk syujet”dan olingan. Bu ikki hodisani bir-biriga chalkashtirmaslik zarur. Obraz uchligi “ilk syujet”dan qadimiyroq. Romanda aynan syujet liniyasi o‘zgargan, ya’ni “uchrashuv” emas, “ayriliq” motivi bilan boshlanadi. Rustam roman markazida turuvchi asosiy qahramanlardan. Biz dastlab, asar boshidayoq Rustam o‘limi tafsilotiga duch kelamiz va sirli o‘lim sabablari kitobxонни qiziqtirib qo‘yadi. Asarda Rustamning kundaligidan va tergov hujjatidan lavhalar berib boriladi. Rustam obrazini ko‘proq uning kundaliklaridan bilib boramiz va Afg‘on urushining butun dahshati ham aynan kundaliklarda aks etgan. Rustam o‘zining kundaliklarida ichki kechinmalari, hayotdan olgan og‘riqlari, orzu-umidlari, atrofida sodir bo‘lgan voqealar, nohaqliklarga munosabatini yozib qoldiradi. Urushning insonlar hayotida qoldirgan og‘riqli izlari Rustamning fojiali hayoti misolida ko‘rsatib berilgan. Rustam oshiq sifatida asar markazida turadi. Oshiqning ijtimoiy funksiyasi mantiqsiz urush, yolg‘on siyosiy tuzum doirasida ochiladi.

Rustam oshiq obraziga xos barcha fazilatlarga ega. Iymonli, mard, jasur, ornomusli yigit. Ayni hayot bo‘sag‘asiga qadam tashlagan, yashashdan maqsadi bor, e’tiqodi butun inson. Oshiqning raqibi esa uzoq yillar ildiz otgan siyosiy tuzum. Rustam Shahnoza bilan talabalarning paxta hasharidagi romantik sarguzashtlarida tanishadi. Kursdoshlari ichida yoshi kattaroq bo‘lgan Rustam barakni hozirlash uchun hammani yumushga soladi, tashabbusni o‘z qo‘liga oladi. Rustam ayni kuchga to‘lgan, barchaga yordam beradigan tadbirli yigit. Shahnoza shamollab qolganida, hech narsadan qo‘rqmay, sovxozi markazidan do‘xtir olib keladi va uni kasalxonaga olib borishga majbur qiladi. Shu voqeasabab o‘qishdan haydalishi mumkin edi, lekin u qo‘rqmadi. Shu lahzadan boshlab, Rustam va Shahnoza

o‘rtasida iliqlik paydo bo‘ldi. Rustamning mardligini, o‘zgalar hamda vatan uchun xizmatdan qochmasligini voenkomatdagi suhbatlarda ko‘rishimiz mumkin. Suhbatga borganlarning barchasi qolish uchun sabab qidiradi: biri boshim og‘riydi, biri jigarim kasal desa, yana kimlardir imtihonlardan qarzi borligini dastak qiladi. Lekin Rustam ulardan mustasno tarzda haydovchilik guvohnomasi borligi, sport bilan shug‘ullanishini, sog‘lig‘ida muammo yo‘qligini aytadi. Shundan so‘ng uning hujjatiga qizil qalam bilan “A-20” deb yozib qo‘yadi. O‘sanda Afg‘onistonga jo‘natishini ko‘ngli sezib biroz afsuslanadi. Shahnozaga bu xabarni aytganida, bo‘yniga osilib “sizni kutaman” deb yig‘laydi. Go‘yo hammasi binoyidek bir vaziyatda armiya safiga chaqirilishi oshiq va ma’shuqa o‘rtasidagi birinchi to‘siq bo‘ladi. Rustam otasining amalidan foydalanib armiyadan qolishni yoki kechiktirishni o‘ylamaydi, voenkomatda TurkVo ixtiyoriga jo‘natilishi Afg‘iston urushini anglatardi. “Yuragim shig‘ etdi. Demak, Afg‘onistonga jo‘natadi”.¹ Bu iqror Rustamning garchi urushga vatan uchun borishni ma’qul topsa-da, aslida fojiani oldindan ko‘radi. Shahnoza bilan uchrashib ahslashganda bu qizni qadriga yetmaganiga o‘kinadi. Rustamdagи olijanoblik qizga qaytaman deb va’da bergenida yaqqol ko‘rinadi. Vaholanki afg‘on urushidan kamdan kam odam qaytgan. “Birin-ketin yopirilib kelgan alamli, ayovsiz savollar yuragimni g‘ijimlar, dod deb yuborgim kelar edi. “Sen ahmoq, sen galvars, nega qadriga yetmading shunday qizni! Eslab ko‘r! Biron marta, aqalli biron marta aytdingmi? “Seni yaxshi ko‘raman, sensiz menga u dunyo-yu bu dunyo qorong‘i” dedingmi? Sening nimangni sevadi bu qiz?”² Rustamning urushga otlangandagi ruhiy holati afsus-nadomatga to‘la. Oshiq va ma’shuqaning ayriliqni boshdan kechirishiga urush sabab bo‘ldi. Urush vaqtida Rustamga kuch bergan, qaytishga undagan Shahnozaning maktublari. Rustam uchun bu ayriliq juda katta zarba bo‘ladi, yanada aniqroq aytadigan bo‘lsak, u butunlay boshqa insonga aylanib ulgurgandi. Ming mashaqqatlar bilan, urush ichida, har kuni o‘lim bilan yuzma-yuz keladi.

¹Хошимов Ў. Тушда кечган умлар. – Т.: Мериюс, 2017. – Б. 92.

² Ko‘rsatilgan manba, – В. 94.

Rustamning urushdagi ruhiy holati hayot beshafqat va adolatsiz degan xulosaga olib keladi. Sovet armiyasining soxta chiqishlarini xizmat davomida bilgan Rustam yolg‘onlarni fosh etishni xohlaydi. Mana shu armiya saflarida nohaqliklar to‘lib-toshib yotganini ko‘rgan qaysi askar Vatan uchun kurashayotganiga ishonadi? Rustam borgan sari urush mantiqsizligini tushunib ich-ichidan eziladi. “Bugun ilk bor o‘lim sharpasini sezdim” deb qayd etadi kundaliklarida. Rustamni tinimsiz urush va o‘lim ta’qib etadi. Tosh bosib qolgan tank, portlab ketgan snaryadlar ombori, yo‘l chetida majaqlangan “Kamaz”lar, dabdalasi chiqqan, yonboshlab qolgan BTRlar, jarlik orasidagi vertolyotlar bo‘laklari, omborga tushgan raketa-haqiqiy urush manzarasi. Urush odamlarning tinch hayotini, jonini tortib olar ekan, Rustam qattiq qayg‘uga botadi. Askarlar minalangan yo‘lda har daqiqa dahshatli o‘lim topadi. Mana shunday dahshatli urush o‘choqlarida Rustamga faqatgina oilasidan va Shahnozadan kelgan maktublar kuch berardi. Albatta, atrofida Xayriddin, Temur singari do‘stlari bor. Rustam kundaliklarida Xayriddinni gavdasi mushtdekkina, xudojo‘y bola, namoz o‘qigisi keladi-yu, atrofdagilardan istihola qiladi, deya ta’riflaydi. Rustam: “Ko‘zлari shunaqa samimiysi, ichida g‘ubor yo‘qligi shundoq ko‘rinib turadi. Tank o‘qlash emas, boshlang‘ich sinf bolalarini o‘qitish yarashadi Xayriddinga!”, - deganida uning urushga bo‘lgan munosabati ko‘rinadi. Tug‘ilgan kunida o‘ldirilgan Xayriddin Rustamni qalbida og‘ir jarohat qoldiradi. “– Men uni otmoqchi emasdim-ku...” Rustam xo‘ngrab yig‘lab yuboradi. Bor alamini “dux”dan oladi: “– Sen... o‘zbekmisan? Buyam o‘zbek-ku! – Basharasiga kuchim boricha musht tushirdim. – Buyam musulmon bolasi-ku, it! Nima yomonlik qildi senga!

“– Senlar o‘zbekmi! – “Dux” yorilgan lablari orasidan qon tupurib, tishlarini g‘ijirlatdi. – Yo‘q! Senlar o‘zbekmas! Senlar muslimonmas! – U esdan og‘gandek xoxolab kului. – Senlar “sho‘raviy”. Kim chaqirdi seni bu yerga! O‘z yurtingni sotib bo‘lib, endi Afg‘onni ham harom qilmoqchimisan! To‘ng‘iz!”¹

¹.Хошимов Ў. Тушда кечган умрлар. – Т.: Мериюс, 2017. – Б. 121-122.

Xayriddinni o‘ldirgan “Dux”ning so‘zлari Rustamni o‘ylashga majbur qiladi. Asar matnidan keltirilgan ushbu parcha orqali biz yozuvchining afg‘on urushining mantiqsiz ekanini va bu urushni qoralaganini ko‘rishimiz mumkin. Bunday dalillar asarda ko‘plab uchraydi. Shahnoza jo‘natgan o‘rischa, o‘zbekcha gazetalardan qirqib olingan maqolalarda Afg‘oniston urushiadolatsiz ekani qayd etiladi. Rustam hayron bo‘ladi: zampolitlar qahramonlikka undashida nima ma’ni bor? Dushmanlarga shafqat qilmaslikka, ayovsiz jang qilishga chorlaydi. Adabiyotshunos U.Normatov ham biz aytgan fikrlarni tasdiqlaydi: “Urush talqini romanda tamomila yangicha. Avvalgi urush haqidagi asarlardan farqli o‘laroq, bu yerda qarama-qarshi turgan kuchlarni do‘stu dushmanga, oqu qoraga, “biznikilar” va “ular”ga ajratish yo‘q, bu yerda g‘oliblar-u mag‘lublar, qahramonlar-u noqahramonlar yo‘q, faqat urush qurbanlari, tuzum, mafkuraviy ayirma, raqobat jabrdiydalar bo‘lmish begunoh insonlar bor, xolos”.¹ Rustam do‘sti Temurning tana a’zolari kesib tashlanib, tanib bo‘lmas darajada vahshiyarcha o‘ldirilganini ko‘rgan onidan boshlab uning qalbini o‘ch olish hissi chulg‘aydi. U ilk bor o‘limdan qo‘rqmaydi, u bilan yuzma-yuz bo‘lishdan cho‘chimaydi. Bor nafratini tinimsiz o‘q otishdan oladi. Odam bolasi mayda-mayda bo‘laklarga bolinib ketganida ham qilt etmay, xotirjam kuzatadi. Qonga belanib yotgan onani ko‘rganda esa, o‘zini tutib tura olmaydi, ko‘z o‘ngida Shahnoza gavdalanadi. “Ayolning yelkasidan tortgan edim, chalqancha yotib qoldi. Jon holatda o‘zimni orqaga tashladim. Axir bu... Shahnoza-ku! Oppoq yuzi, qop-qora sochlari, qayrilma kipriklari... Yuzining tiniqligi, katta-katta ko‘zlarining hayrat bilan termilishi...”² Rustam ruhiyatida urushga qarshilik shu qadar kuchaygan ediki, endi u begunoh o‘ldirilganlar qiyofasida o‘z yaqinlarini ko‘ra boshlaydi. Afg‘on ayolining o‘limini ko‘rgan Rustam Shahnoza bilan solishtiradi. Umuman, ayol zotiga shunday shafqatsizlik qilish kerakmi? “O‘zimniyam otaman” degan fikr birinchi marta “mo‘rjona-mo‘rjona” deb, o‘lgan onasini emgan begunoh go‘dakni ko‘rganda keladi. Bu lavhalarni ko‘z bilan ko‘rish dahshatli tush. Bunday

¹ Норматов У. Умидбахш тамойиллар. – Т.: Маънавият, 2000. – Б. 20.

² Ҳошимов Ў. Тушда кечган умрлар. – Т.: Мериюс, 2017. – Б. 133.

vaziyatda har qanday inson o‘zini yo‘qotadi. Rustamda hayotga, bemantiq yashashga isyon mislsiz yovuzlikning guvohi bo‘lganda paydo bo‘ladi. Rustamdagи ruhiy holat uning mana bu so‘zlarida juda ayanchli bir holatda tasvirlanadi: “Otaman! Hammangni otaman! O‘zimniyam otaman!”. Urush dahshatlari, odamlarning vahshiylarcha o‘ldirilishi, inson zotining har qanday yovuzliklarga qo‘l urishi mumkinligi Rustamga azob berardi. Urushda omon qolish uchun odam o‘ldirishga majbursan. Mana shu aybdorlik hissi Rustamga tinchlik bermasdi: “... Meni nega tug‘dingiz, oyи? Nega tug‘dingiz!!!”¹ Rustamning urushdagi bu kabi yovuzlikka duch kelishi, aqlan idrok qilishi hayotdan sekin-asta sovuta boshlaydi. Urushdagilarda faqat bitta maqsad bo‘ladi: tirik qolish. Faqat shu ilinj bilan qancha odamlarni o‘ldirishga rozi bo‘ladi. Ko‘rinmas raqib oshiqni shu tarzda mag‘lub etib boradi.

Jamiyatda hukmron sovet tuzumi odamlarni yolg‘on kelajakka ishontirib, aslida ularni qatag‘on, adolatsizlik botqog‘iga otdi. Rustam Afg‘onistonidagi urushga yo‘l olayotganda o‘zi xohlab Vatan uchun jangga otlandi. Vatanini, xalqini, oilasini himoya qilish uchun qo‘liga qurol olganiga ishondi. Asarda oshiq va ma’shuqa o‘rtasidagi to‘sinq – sovet tuzumiga ishonib urushga otlanish va u yerdan ruhiy-psixologik kasallik bilan qaytish ikki yosh oila qursha-da, baxthi bo‘la olmaydi. Urush odamlarni faqat jismonan yo‘q qilmaydi, urushda g‘olib bo‘lmaydi, urush odamlarni ma’nан yo‘q qilishini Rustam taqdirida ko‘ramiz. Urushgacha millatni yetaklab borgan illatlar SSSR deb ataluvchi hududda pishib yetildi. Yozuvchi asosiy e’tiborini ana shu muhitda yuzaga kelgan aniq bir millatga, ya’ni o‘zbeklarga qaratilgan “o‘zbek ishi”, “paxta ishi” qatag‘oniga qaratgan. Rustam urushga ketguncha qanaqa tuzumda yashayotganini bilmas edi. Haqiqat borligiga ishonar edi. Faqat Afg‘oniston urushida odamzodning qanchalar tubanligini ko‘rdi, tirik qolish uchun boshqalarni o‘ldirish yashash imkonini bermasligini ruhiyatida his qildi.

Urushdan qaytgan Rustam otasining qamalganini eshitganda butun umri yolg‘ondan iboratligini anglaydi. U urushda orttirgan ruhiy kasallik kim va nima

¹ Ҳошимов Ў. Тушда кечган умрлар. – Т.: Мериюс, 2017. – Б. 34.

uchun edi? U urushda oilam deb qon kechmaganmidi? Oshiqning fojiasi o‘zi yashab turgan jamiyatda, oilada sodir bo‘ldi. Yozuvchi Rustamning holati naqadar ayanchli, shafqatsiz ekanligini ochiqlaydi. “Ich-ichimdan titroq uyg‘onib, to‘satdan miyamda chidab bo‘lmas og‘riq turdi. Barmoqlarim muzlay boshladi. Hozir, hozir boshlanadi! Onam! Bechora onamning bir kami shu tomoshani ko‘rish edi! Jon holatda aroq shishasini yulqib olib, piyolaga to‘ldirib quydim. Girixlanib qolayotgan tishlarim orasiga piyola qirrasini zo‘rlab tiqib, ichdim... Qancha vaqt o‘tganini bilmayman. Nihoyat, ko‘z o‘ngimni qoplagan sarg‘ish tuman tarqalgandek bo‘ldi. Xayriyat!”¹

“Kommunizm” qishlog‘ining o‘zidan yigirma sakkiz kishi “paxta ishi”da qamalishi, Ambarsumyan Moskvadan o‘zbekni boshiga qiron solish uchun kelishi, ayollarni zo‘rlash bilan qo‘rqtib aybni bo‘yniga qo‘yish uchun inson zoti naqadar yovuz bo‘lishi kerak. Rustamning raqibi siyosiy tuzum. Bu tuzum haqida otasi o‘z maktubida yozib qoldirgan. “O‘ylab qarasam, o‘tgan umrim – umr emas, tush ekan. Go‘yo men esimni tanib-tanimay birov uyqu dori ichirganu-u tush ko‘rib yuraverganman: goh shirin, goh tush ko‘rib. O‘sha birov qayoqqa sudrasa, ketidan ergashib ketaverganman, nima buyursa, quloq qoqmay bajaraverganman... Uyg‘onishga esa qo‘rqanman... Mana endi, uyg‘onib, yon-verimga qarasam menga o‘xshaganlar ko‘p ekan...”.² Rustam otasini nohaq qamalgani uchun ozod qilishlarini xohlaydi. Lekin haqiqat yo‘qligiga amin bo‘lgach, Ambarsumyan odamlarini topib ichidagilarni to‘kib soladi. Respublikada har doim markazdan yuborilgan Ikkinchilar asosiy rol o‘ynashini Mauzer Soatovichdan eshitgan edi. “Nega millatni qatag‘on qilinishini sababini hech kim isbotlab bermaydi?” degan savol Rustamni qiynaydi.

“O‘zbekiston shunchalik aynab ketgan ekan, – dedim kinoya bilan. – Markazga tola o‘rniga vagonda havo, samolyotda diplomat to‘la pul borgan ekan, nega u yoqdagilar indamabdi? Nega “bizga pul emas, tola kerak?” demabdi? Nega bu yoqdan turib pora uzatganlarni qamoqqa tiqasizlar-u, u yoqdan turib pora olgan

¹ Хошимов Ў. Тушда кечган умрлар. – Т.: Мериюс, 2017. –Б. 196.

² Ko‘rsatilgan manba, – В. 255-256.

kazo-kazolar bilan ishingiz yo‘q?”¹ Rustam o‘zbek millatida nima ayb, nima gunoh ekanligini bilishni xohlaydi? Tuhmat evaziga Afg‘onistonidan emas mamlakat ichkarisidan ham “ikki yuzinchi” yuk kelayotgan qatag‘on siyosatining qonli qo‘llarining izi emasmi? Bunday jamiyatda Rustam tinch, xotirjam, oilasi bag‘rida yashay olmasdi. U hayotdan haqiqatni izlab topolmadi.

Rustam Afg‘onistonda bekorga urush jangohlarida qon kechib jang qilganini, vatan uchun jonidan kechib ajal bilan yuzma-yuz kelsa-yu, bu yoqda otasini nohaq qamab yuborishganini hazm qilolmadi. Jamiyatdagi adalotsizliklarga qarshi chiqdi,adolat izlab qancha eshiklarga bordi, ammo u qidirganadolat bu jamiyatda yo‘q edi. Rustam hech bo‘lmasa ma’shuqasi Shahnoza bilan baxtli yashashga haqqi bor edi. Lekin taqdir buni ham Rustamga ko‘p ko‘rdi. Rustam urushdan qaytgach, Shahnoza bilan va’dalashgan joyida uchrashadi. Rustam Shahnozaga tikilib, yanayam ochilib ketganini sezadi, chiroyliko‘zlariga termulganida esa, so‘ritok tagida o‘lib yotgan qizil ko‘ylakli ayolni bexosdan eslab, qo‘rqib ketadi. Sevishganlar oila qurbanida juda ham baxtli edi, bu dunyoda ulardan-da baxtliroq inson yo‘q edi. Lekin bu baxt uzoqqa cho‘zilmadi. Ularning orasiga urush, urushdan qolgan jarohatlar raxna soldi, ularning qovushishiga yo‘l qo‘ymadi. To‘ydan keyin Rustam kundaliklarida kunma-kun ruhiy holatini berib boradi. Ularning normal oila bo‘lib yashashiga qarshilik qilayotgan sabab birinchi navbatda Rustamning belidan jarohatlangani, ikkinchidan urushdan olgan ruhiy azoblarni unuta olmagani edi. To‘g‘ri Rustam ko‘p harakat qildi, do‘xtirga bordi foydasi bo‘lmadi. Bir safar borganida do‘xtir balki boshqa ayol blan sinab ko‘rarsiz degan maslahatidan jahli chiqib ketadi. Shahnozaning sadoqatiga javobim shu bo‘ladimi? deb g‘azablanadi. To‘g‘ri Shahnoza biror marta uning aybini yuziga solmas, hatto bir safar Rustam ketaman deganida sizsiz yasholmayman deb yolvorgandi ham. Lekin bora-bora Rustam asabiy bo‘lib borar, nohaqlikni ko‘rsa, chidolmay janajallahshar edi. Oshiq va ma’shuqaning visoli baxtga olib kelmedi, Rustam orzusi Shahnoza bilan doimiy janjallarga, o‘rinsiz rashkka, imkonsizlikka aylanib ketadi. U bir inson sifatida o‘z yurtida hech qachon baxtli yasholmasligini

¹ Ko‘rsatilgan manba, – B. 223.

tushunib yetadi. Kundaligiga qayd etgan so‘nggi yozuvlari Rustamni ixtiyorsiz o‘zini o‘lim changaliga otganini ko‘rsatadi. Rustamda boshqa yo‘l yo‘qmidi? Nega u hayotga sig‘madi? Nega bo‘g‘ildi? Rustamni dunyodan bevaqt uzilishiga, avvalo, siyosiy tuzum, urush va jamiyatda yetilgan ijtimoiy-siyosiy vaziyat sababchi. Demak, Rustamning o‘limi, o‘z hayotiga telbalarcha yakun yasashi urushdagi fojialar, ruhiy zARBalar oqibatida sodir bo‘ldi. Rustam uchun jismoniy o‘lim ahamiyatsiz, u allaqachon ruhan o‘lib bo‘lgandi. Oshiqning ruhiyatini kundalikda qayd etilgan voqealar belgilaydi. Oshiq umrining so‘nggida oxirgi tanlovini, mag‘lubiyatini kundalikka qayd etgan. “Rustamning oxirgi kundaligi”da “Men necha yoshga chiqdim o‘zi? Yigirma ikkiga?! Yo‘g‘-e, axir men yetmish ikkidaman-ku! Balki sakson ikkidadir? Nima farqi bor?! “Donolar hayotni kuzaturlar jim...”¹ Rustamning fojiasi o‘z umrini yashay olmaganida. U qancha umr ko‘rganini sarhisob qilolmaydi. Uning umri dahshatli tush kabiadolatsiz tuzumda, adolatsiz jamiyatda, adolatsiz urushda o‘tib ketdi. Urushning insonlar hayotida qoldirgan jarohatlari Rustam hayoti misolida ko‘rsatilgan.

Ma’shuqa (Shahnoza) obrazi. Shahnoza obrazi ma’shuqa sifatida Rustamning asosiy kuchi, uni hayotga muhabbat bilan qarashiga yagona ilinji. Rustam urushga ketganda Shahnozaning maktublari, diydori yigitni vatanga qaytishga undaydi. O‘lim bilan yuzma-yuz kelgan daqiqalarida ham Shahnozaning beg‘ubor siyoshi yashashga umid beradi. Shahnoza obrazi haqida o‘quvchida yetarlicha taassurot uyg‘onmaydi. Ma’shuqa sifatida ichki dunyosi, ma’naviyati to‘liq yoritib berilmagan, bu roman syujet chizig‘ida yetarli emasdek ko‘rinadi. Afg‘on urushida quvvatini yo‘qotgan Rustamni sevishda davom etishi, oilasini saqlab qolish uchun sabr qilishi, Rustamning qabri ustidagi qorlarni kafti bilan tozalashi juda ta’sirli. Asar voqealari Rustamning so‘nggi kundaligidan boshlangani uchun ma’shuqani darrov tanib olamiz. Shahnoza Rustamning o‘limidan keyin qabri yonida uni xotirlaydi: “Mozorning ustini bir qarich qor bosgandir? Qandoq yotganiykin Rustam akam? Bechora Rustam akam! Nega

¹ Ҳошимов Ў. Тушда кечган умрлар. – Т.: Мериюс, 2017. – Б. 19.

ketdim? Nega o'sha kuni!”¹ Shahnoza Rustamning o'limida o'zini ayblaydi, balki o'sha kuni ketmaganimda bu voqealarning birortasi bo'lmasdi deb o'ylaydi. Shahnoza paxta terimida ilk bor o'z oshig'i bilan uchrashadi. Rustamning mehribonchiligi, g'amxo'rligi eng asosiysi mardligi tufayli unga qarshi iliq tuyg'ularni his qilgandi. Mana shu iliq tuyg'u keyinchalik kuchli muhabbatga aylanishini ikkisi ham bilmasdi. Shahnozada o'zbek qizlariga xos ibo-hayo, sadoqat o'ta kuchli bo'lishiga qaramay, ba'zi vaqtlar o'zini tutib turolmaydi. Rustamdan urushga ketish xabarini eshitganida, meni o'ylamadingizmi deb, oshig'ining bo'yniga osilgancha o'krab yig'laydi. “— Men sizni kutaman, Rustam aka! Kutaman...” Shahnoza mana shu va'dasida turdi, Rustamni kutdi, to umri tugab bitguncha unga sadoqat saqladi. Shahnoza – sadoqat timsoli.

Shahnoza urushga ketgan Rustamga maktublari orqali ma'naviy kuch beradi. Qaytib kelishiga, to'ylari bo'lishiga ishonch bilan yozilgan maktublar urushda Rustamga yagona yupanch edi. Rustamga tinimsiz xat yubordi, onasining holidan xabar oldi, hatto quvvatidan ayrilganiga qaramay, sevgisiga sodiq qoldi. Har qanday ayol ham bunday sadoqatli bo'la olmaydi, hech bo'limganda yuziga bir marta bo'lsin solardi. Lekin Shahnoza unday qilmadi, Rustamning iztiroblarini birga chekdi, unga yordam berishga-da urundi. Shahnoza va Rustamning o'rtasidagi yoqimli tuyg'ularni urushdan keyin alam, o'kinch, dard egallaydi. “Shahnoza Rustam akasining raqs tushishini birinchi ko'rishi edi. Butun vujudi o'ynayapti! Shiddat bilan, G'ayrat bilan... Davra yoshlarga to'lib ketdi. Shahnoza yan... shuni sezdiki... Rustam akasi raqs tushayotgani yo'q... nola chekyapti... Alamli, iztirobli nola! Faqat o'zi-yu Shahnoza tushunadigan nola...”².

Asarda oshiq va ma'shuqa oila qurib ham baxtli bo'la olmasligi ayanchli. Shahnozaning oilani saqlab qolishga urinishi, sabrli bo'lishi juda ko'p o'rinda ko'rinadi. Lekin ayollarga xos chidamsizlik, yig'lash, xavotirlanish, tushkunlikka tushish holatlarini ham kuzatamiz. Oilada sog'lom muhit yarata olmasligini tushungan Rustam Shahnozani tinch qo'yishni xohlaydi. Uzoqqa ketishini aytadi,

¹ Ko'rsatilgan manba, – B. 28.

²Хошимов Ў. Тушда кечган умрлар. – Т.: Мериюс, 2017. – Б. 38.

uni bezovta qilmasligini aytadi. “ – Rustam aka! – dedi ingrab. O‘pkasini tutolmay, entikib-entikib yig‘lab yubordi. – O‘lib qolaman, Rustam aka! Sizsiz o‘lib qolaman! – O‘lib qolaman! O‘lib qolaman! – butun vujudi qaltirab nola qildi. – Kerakmas! Kerakmas menga “o‘sha narsa”, Rustam aka! Menga...o‘zingiz keraksiz! Eshityapsizmi, o‘zingiz”.¹ Shahnozaning sevgisiga sadoqati juda kuchliligini mana shu tasvirdan ham bilishimiz mumkin. U dardini hech kimga aytmaydi, Rustamni yuziga solmaydi, hatto Rustamga bu vaziyatdan chiqishiga yordam berishni istaydi. Chetdan qaraganda bu oilaning buzulishiga, barbod bo‘lishiga, Rustamning jismoniy quvvatini yo‘qotgani sababday ko‘rinishi mumkin, lekin asl sabab uning ruhiyatida. Jismoniy kasallik tuzalishi mumkin, ruh xastaligiga davo yo‘q edi. Shahnoza ko‘p bora o‘zini ayblaydi, lekin u aybdor emas. Rustamning ruhiy-psixologik holati pishib-yetilib kelgandi, shunday bo‘lishi muqarrar edi. Asar markazida oshiq obrazi ruhiy-psoxologik jihatdan pishiq tasvirlangan. Boshqa an’anaviy oshiqlar kabi barcha talablarga javob beradi. Masalan, uning birgina vatan oldidagi burchini ado etishi, nohaqlikni ko‘rganda jum tura olmasligi tahsinga sazovor. Lekin u an’anaviy oshiqlar singari shahid ketmaydi, urushning ta’sirida allaqachon ma’naviy o‘lim topgan oshiqning jismoniy o‘limni tan olishi, yengilishi ishonarli tasvirlangan. Shahnoza obrazi esa juda passiv. To‘g‘ri, u Rustamni kutdi, baxt uchun kurashdi, kezi kelganda Rustamga yordam berdi. Asar markazida ancha harakati seziladi lekin uning xarakteri asar so‘ngiga qadar ham yaxshi ochilmaydi. Roman syujetida ko‘p bora Shahnoza obraziga duch kelamiz, lekin o‘quvchi u haqida muayyan bir to‘xtamga kela olmaydi. Ya’ni ma’shuqa sifatida ko‘z o‘ngimizda gavdalanmaydi.

Raqib obrazi. Romanda raqib obrazi umumlashma tarzda puxta ishlangan. Raqibning o‘zgarishga uchragani konkret shaxs sifatida emas, siyosiy tuzum ko‘rinishida. Ya’ni muayyan shaxs muayyan o‘rinda oshiqqa qarshi turmaydi. Shu sovet tuzumida pishib yetilgan to‘siallar, odamlarning dogma holatga kelib qolishi, qatag‘on siyosatini qo’llash, “o‘zbek ishi”ning o‘ylab topilishi va nihoyat Afg‘oniston urushiga minglab yigitlarning aldab yuborilishi, soxta vatan uchun

¹ Хошимов Ў. Тушда кечган умрлар. - Т.: Мериюс, 2017. – Б. 264.

qurbon bo‘lish oshiqning raqibi. Nohaqliklar,adolatsizlik, begunoh odamlarni o‘ldirish, qamash, afg‘on bilan barobar mamlakat ichidan ham “temir tobut”larning tinimsiz kelishi o‘zbek xalqining kushandasini edi. Bu kushanda Rustamning hayotiga ta’sir qilmasligi mumkin emas. Yozuvchi asta-sekin Rustamning ko‘zini ochib boradi, raqibning xatti-harakatlari Temur, Xayriddin, Afg‘onistonning generallar va ularning vaqtinchalik xotinlari, otasi, akasi, onasi, Komissar, Ambarsumyan, Mauzer, Qurbanoylarning taqdirlori orqali ochiladi.

Tuzumning raqib sifatida ilk namoyon bo‘lishi Rustamning armiyaga yuborilishi bilan bog‘liq. Kuchli va baquvvat bo‘lgani uchun Rustam aynan Afg‘onistonga jo‘natiladi. Urushda g‘oliblar bo‘lmaydi. Asarda O‘zbekistonning ikkinchi Afg‘oniston deb atalishi bor. Bu bekorga emas. Boshqa mamlakat tuprog‘ida bo‘layotgan jangda o‘zbek o‘g‘lonlari “temir tobut”larga joylandi. Urush odamni o‘zgartiradi: vahshiy qiladi, odam o‘ldirishga majburlaydi, yaqinlari o‘limini ko‘rishga olib keladi. Rustam urushda barchasini ko‘rdi. Begunoh qon to‘kishlar Rustamning xayolini butkul band qilib, ruhan majruhga aylantirdi. Urushdan yarador va kontuziya bo‘lib qaytish Rustamning oilaviy hayot kechirishiga to‘siq bo‘ldi. Doktorning maslahati urushning naqadar shafqatsizligini, odamni ma’nani yo‘q qilishini ko‘rsatadi. “Agar mayl sezsangiz, boshqa ayol bilan bo‘lib ko‘rasiz! Yo‘q, kelin bilan ajrashing, demayapman. Shunchaki, ko‘nglingiz tusagan biron ayol bilan...”¹ Rustam Shahnoza bilan o‘rtasidagi munosabatni xiyonat evaziga yo‘lga solishni xohlamaydi. To‘y oshiq va ma’shuqa uchun visol bo‘la olmaydi. Rustam kundaligida to‘yi haqida “Kecha mening eng baxtli kunim edi. Bugun – eng badbaxt kunim...”² deb qayd qilgani oshiqning naqadar ojiz, imkonsiz, yo‘lsizligini ko‘rsatadi. Shu holat bora-bora Rustamni ezib o‘limgacha olib boradi. Demak, oshiq va ma’shuqaning muhabbati, sadoqati, sabri baxtli bo‘lishga yetarli emas. Asarda yozuvchi Rustamni urushgacha olib borgan ijtimoiy tuzumning ramzi sifatida Komissar obrazini kiritgan. Komissarning yovuzlashishi, odamlarni xo‘rlashi, qatag‘on siyosatini

¹ Хошимов Ў. Тушда кечган умрлар. – Т.: Мериюс, 2017. – Б. 254.

² Ko‘rsatilgan manba, – В. 227.

oldingi qatorida turib xalqini sotishi butun boshli Sovet tuzumining belgisi. U.Normatov Komissar obraziga to‘xtalar ekan: “Tushda kechgan umrlar” romanidagi Komissar ham xavfli, dahshatli kimsa. Biroq uning qiyofasi ayon. U kommunistik e’tiqodda sobit. Totalitar tuzum, uning siyosati, uning mafkurasiga sodiq”¹, - deydi. Tuzumni raqib sifatida ko‘rinishini muallif 30-40-yillardagi odamlarning taqdirlari, kelgindi Vasilyevlarni Rustamning taqdiri bilan bog‘lash orqali asoslaydi. Komissar allaqachon pensiyaga chiqib, yolg‘iz yashayotganda Rustam bilan to‘qnashadi. Ular bir-biriga to‘g‘ridan to‘g‘ri ziddiyatda bo‘lmasa ham, Sovet tuzumi haqidagi qarashlarda kuchli konflikt bor. Komissar shu tuzumga xizmat qilgan “qora odam”, Rustam shu tuzumga aldangan, jabr ko‘rgan millat vakili. Soat G‘anievich “prinsip” odamiman deganda mutaassiblik, inqilobiy g‘oyalarga, kommunizmga ko‘r-ko‘rona e’tiqod, dinsizlikni ko‘ramiz. Komissar fuqarolik hujjatiga “Millatsiz” degan yozuvni qayd ettirgan. Bu ham Sovet tuzumining siyosati, ya’ni tuzumda millat degan tushuncha qabul qilinmadni, katta imperiyada 30 dan ziyod millat bo‘lsa-da, majburan bir nom ostida birlashtirildi. O‘tkir Hoshimov millat fojiasini Afg‘onistonidagiadolatsiz urushga nisbatan pozitsiyasida ham ko‘rsatadi. Rustamga afg‘ondagi duxlar millat sotqini sifatida qaraydi. Umuman, Sovet Ittifoqining O‘zbekistondagi va Afg‘onistonidagi siyosati “temir tobut”lar kelishi jihatidan bir xillagini urush va “paxta ishi” orqali asoslaydi. Millatni bo‘lib tashlash va millat birligi mavzusiga ham to‘xtaladi. Asarning “Hozir kechirim so‘raysan”, “Yovvoyilar” bo‘limlarida millatchilik oqibatlari Vasilyev obrazi orqali asoslanadi. Klava xola obrazida esa millat birligi tasvirlanadi. Rustamning raqibi millatni yo‘q qilib yagona shaxsga sig‘inish, kommunizmni ilohiyashtirishni maqsad qilgan Sovet tuzumi. Asarda bu tuzumga sig‘inadigan odamlar Rustamga qayta-qayta duch keladi. Komissar, Dmitriy Stepanovich, Ambarsumyan, Grisha, temir tobutni samolyotda olib kelgan indamas, dimog‘dor zabitlar, Komissarning otasi, Bosh prokuror, Afg‘onistonidagi “prokat” xotinlar... Bu obrazlar butun tuzum zo‘ravonlik asosiga qurilganini asoslaydi. Tuzumning qurboni esa Qurbanoy, baxtiqaro Shahnoza, Komissarning

¹ Норматов У. Умидбахш тамойиллар. – Т.: Маънавият, 2000. – Б. 23.

shaxsiy xusumati qurboni To‘lagan, nomusi toptalgach, o‘zini osgan Fotima, Sasha, Husanxo‘ja, Rustamning otasi Shomatov, Rustamning akasi Ilhom kabi odamlar. E’tibor bersak, raqib obrazi butun asarga yoyilgan va ramziy ifoda topgan. Asardagi qahramonlar taqdiri, xatti-harakatlari raqibning ramziy shakllanishiga asos bo‘ladi.

Muallif Komissar obraziga o‘ta ijtimoiy yondashgan, boshdan oxirigacha bo‘rttirilgan obraz. Asarning boshidan oxirigacha muallif tomonidan yasalgan obrazga o‘xshaydi. Bir o‘zi qolib ketishi sun’iyroq, ayrim joylarda nimasidir uyg‘onib qoladi, “namoz o‘qiysanmi? Meni qarg‘aysanmi?” degan so‘zlarida bu yoqqol ko‘rinadi. Yozuvchining g‘oyaviy maqsadiga bo‘ysunib qolgan, romanlarda obrazlar o‘zi harakat qilishi kerak. Lekin Komissar obrazini ma’lum sxema asosida ushlab turadi va asar oxirigacha shu pozitsiyani tutib turadi. Shuning uchun ham Komissar ijtimoiy muammolar ortida o‘ralashib, tuzumning millatni yo‘q qilishga qaratilgan maqsadlarini anglolmaydi. Sovet tuzumning yuzini tipik obraz Komissarda ko‘ramiz. U To‘laganni shaxsiy manfaati yo‘lida qamatdi, Fotimaga zo‘rlik qildi, Qurbanoy esa barcha vahshiylikning guvohi bo‘ldi. Komissarni Qurbanoya “Xudoning sendan boshqa ishi yo‘q! Falonchi bandamning arzi holini eshitaman, deb ko‘zi uchib turibdi”¹ deb aytgan so‘zlar e’tiqodsiz odamligini, hatto qariganda ham iymon begonalagini isbotlaydi. Umuman, Sovet tuzumida yashagan odamlarni e’tiqodsizga aylantirish siyosiy maqsadlarni ko‘zlagan. Eshon kabi odamlar diniy e’tiqodi sabab qurban bo‘ldi. Din, ma’naviyat, ma’rifat, o‘zlikni yo‘qotish mustamlaka qilishning eng oson usuli. Komissar juda ayanchli odam. Qur’oni Karimni yirtgan odamdan, jamiyatdan nima kutish mumkin. Komissarda raqibni belgilari juda aniq ifodalangan. Allohni tan olmagan, Qur’on urishiga ishonmagan shaytoniy qiyofaga ega banda.

¹ Хошимов Ў. Тушда кечган умрлар. – Т.: Мериюс, 2017, - Б. 24.

“— Xex! — dedi kulib, Qur’onni shoshilinch varaqladi. Orasida ortiqcha qog’oz yo‘qligiga ishonch hosil qilgach, kitobni parcha-parcha qilib yirtdi. Yerga uloqtirdi-da, tepkilay boshladi. — Mana senga yodgorlik! Mana!”¹

Komissardagi bu ko‘rinish yovuzlik belgisi sifatida butun tuzumda mavjud edi. Oshiqning raqibi bo‘lgan tuzumda Rustamaning fojiasiga olib boradigan juda ko‘plab umulashmalar ko‘zga tashlanadi:

1. Mustamlaka tizimi. Oshiqqa bu jihatdan yondashsak, Rustam erkin odam emas edi. Mustamlaka mamlakat fuqarosi sifatida oilaviy kamsitilishi, akasi va otasini aybsiz qamoqqa tiqish maqsadida ayollarga zo‘ravonlik qilish bilan qo‘rqitilishi Rustamning ma’nан ezilishiga,adolatsizlikka bo‘yin egishiga olib keldi. Bu shunday raqibki, Rustam uning oldida yengilishdan boshqa chora topmaydi.

2. Qatag‘on siyosati. Afg‘onistonda urush qilganda deyarli yo‘q bo‘lib ketgan odam tanasi “temir tobut”larga tiqildi. Rustam buni o‘z ko‘zi bilan ko‘rdi. Lekin ikkinchi tomondan Vatan uchun kurashayotgan bir paytda mamlakat ichkarisidagi qatag‘on ham odamlarni “temir tobut”ga joyladi. Rustam otasi misolida raqibning jirkanch o‘yiniga bas kelolmadi.

3. “Paxta ishi”, “o‘zbek ishi”. Millatga yopishtirilgan tamg‘a. Urushdan qaytgan Rustam nimaga aynan o‘zbeklarga bunday tuhmat qilingani orqasidan Sovet tuzumining haqiqiy basharasini ochadi. Bosh prokurorga haqiqatni tiklay olmasa ham, haqiqatni ayta oladi. Bu Rustamning raqibga nisbatan kuchli tomoni.

4. Diniy e’tiqod o‘rniga shaxsga sig‘inishni joriy etish. Butun ittifoqda ruslashtirish siyosati ortidan odamlarni e’tiqodiga qarab jazolash avj olgandi. Afg‘onistondagi urush vatan uchun emas, yakka shaxsning yakka hukmronligi uchun ekanligini Rustam anglaydi. Ayniqsa bu, Komissar va Qurbonoy timsolida ochiq ko‘ringan. Rustam hech qachon shaxsga sig‘inmaydi, chirib ketgan tuzumdanadolat izlaydi. Urushda kontuziya bo‘lgan, ruhan ezilgan Rustamning o‘limiga shu qarama-qarshilik ham sabab bo‘ladi.

¹ Ko‘rsatilgan manba, – B. 86.

5. Millatchilik va millat birligini yo‘qotish. Afg‘onistonga borganda Rustamga nisbatan “kelgindi”, “sho‘raviy” so‘zлari ishlatilgan. Rustam urushdan nafratlanadi, urushda odam o‘ldirishi afg‘onlarga bo‘lgan dushmanlik bilan asoslanmaydi. Rustamni qo‘liga quroq olishga majbur qilgan narsa Temur, Xayriddin, Sasha kabi do‘stlarini yo‘qotishi ortidan bo‘ladi. U mahalliy aholiga achinadi. “Mo‘rjona” deya yig‘lagan go‘dakning onasi qiyofasida Shahnozani ko‘rishi, urushdan qaytgach, o‘ldirgan odamlari halovatini yo‘qotishga sabab bo‘lishi afg‘ondagi o‘zbeklarga nisbatan xayrixohlikni ko‘rsatadi. Sovet Ittifoqi millatlarni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yganligi urushga nisbatan nafrat emas, achinishni uyg‘otadi.

6. Afg‘on urushi. Rustamga urushning ta’siri ruhiy zARBALAR, jismonan mayib bo‘lib qolishi bilan bog‘liq. Zero, urush qurbonsiz bo‘lmaydi. Urushdan Rustam ikkita kasallik orttiradi. Birinchisi, jismoniy kuchini yo‘qotadi, ikkinchi ruhiy ezilish. Rustamni ma’shuqa bilan yangi hayot boshlommasligiga eng katta to‘siq ham shu ikki yo‘qotish hisoblanadi.

7. Ijtimoiyadolatsizlik. Rustam Shahnoza bilan o‘ziga bir xonali uyni afg‘on urushi qatnashchisi bo‘lganim uchun halol oldim deb o‘ylaydi. Lekin Shahnoza otasi aralashgani uchun uyga ega bo‘lishganini aytganda Rustamning so‘nggi umidlari ham puchga chiqadi. Hayotdan, jamiyatdan va bu jamiyat a’zolaridan adolat topolmagan yigitga yashashdan ma’ni yo‘q edi.

Asarda raqibning belgilari butun jamiyatda seziladi. Raqib faqat Rustamni emas, jamiyatdan adolat izlagan har qanday insonni ma’nан o‘ldiradi. Biz Rustamning o‘limini ana shu ma’naviy yo‘qotish desak to‘g‘ri bo‘ladi.

3.2. Uchlik tizimining ijtimoiy-ma'rifiy talqini

Mustaqillik davri romanchiligi mahsuli, Xurshid Do'stmuhammadning "Bozor" romani o'zining mavzu ko'lami, qahramonlar talqini, ramziylikka asoslangani bilan ajralib turadi. Umuman, yangi davr adabiyotda millat taqdiri, millat fojiasiga ko'zgu tutildi. Ayni nuqtayi nazardan mazkur asarning nomlanishi o'tish davridagi bozor iqtisodiyoti, ijtimoiy-iqtisodiy qarashlarning yangilanishi, millatni o'zligini anglashida ma'naviy-ma'rifiy tafakkurning shakllanishi bilan bog'liq. "Bozor" bir qancha ramziy qatlamlarga egaki, bu romandagi obraz-triada mohiyatini ham belgilashga xizmat qilgan.

Avvalo, yozuvchi odamlarning ong-u shuurida yuz bergen evrilishlar, zamon bilan bog'liq o'zgarishlar jarayonida millatni o'zini anglashi uchun kerak bo'lган eng muhim tushuncha ma'rifatga to'xtalga. Bozorni tasvirlash orqali ayni zamon kishisini o'y-u g'ami nimada ekanligi, inson kamolotiga to'siq bo'lган nafs jilovlanmasa, bolalab ketishi va millatning umidi ham chuqurlikda joylashgan bozor ichida yo'qolishini jiddiy asoslab bergen. Romanga "or, zor, ozor, bozor" epigraf qilib olinishida katta mohiyat bor. Insonning or-nomusi besh so'm qimmat sotaman deb yo'qqa chiqishi, joyi kelsa, pulning orqasidan quvib ma'naviyatga, ilg'or fikrlarga zor bo'lishi, ma'rifatdan, ilmdan uzoqlashgan millat esa oxir-oqibat ozor topishi bozor deb atalmish hammani birday o'ziga tortguvchi azaliy makonda sodir bo'ladi. Roman bozor tasviri bilan boshlanadi. "Bozor-da, izdihom: odamlar to'rt tarafdan kelaveradi, to'rt tarafga o'taveradi – oq, qora, malla, zangori... semiz, xipcha, oriq... novcha, o'rtabo'y, pakana, mayib-majruh... xushro'y, xunuk... Na aft-angori, na engil-boshi, na fe'li, na-da, yurish-turishi o'xshaydi... Alloh taolo bandalarini bir-biriga o'xshamaydigan qilib yaratgan, bozor esa go'yo tangri taolo panjasiga panja urmoqqa qasd qilgan gumrohdek, bani bashar vujudidan "nafs" degan bir baloyi azimni topgan... bu yorug' dunyoda nafsi to'q odamning o'zi yo'q, u dunyo-yu bu dunyo bir-biriga tariqcha o'xshamagan tirik jon borki, nafsi o'xshaydi, nafs bir xil, nafs odamlarni bir xillashtiradi, tafovutlarni yo'qqa

chiqaradi, bozor man-man degan insoni komilni ham yalpisiga bitta qo‘ymay bozorga soladi”.¹

Yuqorida keltirilgan tasvirda bozor “go‘yo Tangri taolo panjasiga panja urmoqqa qasd qilgan gumrohdek” deya aynan shaytonga tenglashtirilgan. Chunki ilohiy manbalardan ma’lumki, Iblis Allohga itoat qilmay odamzotni yo‘ldan urishni va do‘zaxga yetaklashni kasb qilib oldi. Asarda shaytoniy vasvasalar makoni sifatida bozor markazda turadi. Xuddi bozor kabi obrazlar, ismlar, joylar, voqealar, hayot va xayoliy angamlar aro ro‘y bergen hodisalar, psixologik tasvirlar, ongi osti ilg‘amlar to‘liqligicha ramziylikka ega. Muallif millat fojiasini qalamga olar ekan, fojianing sabablarini ko‘rsatar ekan, jaholatdan chiqishning yagona yo‘li ilm-ma’rifatda ekanini ramziylik asosida tasvirlaydi. Asarda obrazlilik, ramziylik, ruhiy-psixologik tasvir yetakchilik qiladi. Roman markazida turuvchi obrazlarda ham ramziylik bo‘rtib ko‘rinadi. Romanning bozor deb nomlanishidan tortib, qahramonlarga ism berilishigacha, asar markaziga qo‘yilgan muallif konsepsiyasidan kelib chiqib belgilanadi. Masalan, Fozil, Qadriya, Solih qori, Sabriddin, Ayonbek ismlari bekorga tanlanmagan. Muallif Farobiyning ijtimoiy-axloqiy qarashlarini ijodiy qayta ishlaganini, o‘zlashtirganini biz Fozilbek va Qadriya obrazlari misolida ko‘ramiz.

Obrazlar tahliliga kirishar ekanmiz, “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi diqqat markazimizda turadi. Ilohiy manbalardan tarixiylik-an’anaviylik asosida kelayotgan “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchlik tizimi bu asarda ham ishlaydi. Romanda obraz-triada ramziylik asosida berilgan, shuning uchun endi bu obrazlarga faqat ramz sifatida qaraymiz, yondashamiz.

Shu nuqtayi nazardan romandagi an’anaviy uchlikni belgilab olish maqsadga muvofiq.

Oshiq-Fozilbek (fozil jamiyat oshig‘i), ma’shuqa-Qadriya (kitob, ilm-ma’rifat), raqib-bozor (shaytoniy, buzilgan jamiyat makoni) obrazlari orqali beriladi. Adabiyotshunos Sanjar Sodiq ham ayni fikrimizni bir qadar tasdiqlaydi: “Qadriya romanda to‘laqonli”Triada tizimining asarda ishlashini tahlil

¹ Дўстмуҳаммад Х. Бозор. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 2000. – Б. 3-4.

qilganimizda shu jihatlarga e’tibor qaratamiz. Azaliy uchlikda eng ko‘p harakat oshiq gardaniga tushadi. Uning ma’shuqa tomon intilishlariga to‘sinq raqibda ko‘rinadi, ma’shuqa esa ma’rifiy talqinda oshiq bilan yonma-yon fikrdosh bo‘lib raqibga qarshi kurashganini e’tirof etsak to‘g‘ri bo‘ladi.

Oshiq (Fozilbek) obrazi. Asarning bosh konsepsiysi Farobiyning “Fozil odamlar shahri” asari bilan bog‘liq. Bu asarda fozil odamlar fozil jamiyatni qanday qurishi yo‘l-yo‘riqlari haqida so‘z boradi. Yozuvchi oshiq obraziga Fozilbek deb ism berishida hikmat ko‘p. Bu ism arabcha bo‘lib, bilimdon, dono, zukko, donishmand ma’nolariga ega. Fozil – “fazl-u karomat sohibi” ma’nosida keladi. Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v) ning sifatlaridan biridir. U o‘z nomi bilan onasidan fozil bo‘lib tug‘ildi. An’anaviy oshiq azaldan komillik sifatlariga ega holda, oshiq maqomiga loyiq, oshiq talabiga javob bera oladigan shaxs sifatida tasvirlanadi. Fozilbekni an’anaviy oshiq deya olamiz, chunki u asarga kirib kelishi bilan oshiqning barcha talablariga javob bera oladi. G‘arb adabiyotida ko‘proq oshiqlar asar boshida bu talablarga javob bermaydi, balki raqib doirasidan shakllanib, o‘sib chiqadi. Fozilbek obrazi millatning ramzi. Millat esa fozil jamiyatdagina shakllanadi, yashnaydi, taraqqiy etadi. Oshiqning fozil jamiyatga intilishi bevosita ismi bilan bog‘liq. Fozil jamiyat necha asrlardan buyon orzu qilingan xalqning muddaosidir. Shu orqali yozuvchi millatning, jamiyatning muammosini ko‘tarib chiqqan. Jamiyatni baxt-saodatga eltuvchi, ilm-ma’rifat, ma’naviyat sari yetaklovchi fazilatli inson sifatida Fozilbek gavdalanadi. Asarning bir necha o‘rinlarida otasi Qosimbek tomonidan “onang sendek fozil o‘g‘ilni tug‘ib berdi, onang seni fozil qilib tuqqan” – degan jumlalari orqali ismga urg‘u beriladi. “U o‘zining fozilligini darhol fahmlamadi, ne sababdan unga “Fozilbek” ismi ravo ko‘rilganini, uning shaxsi kamoliga fozillikning nechog‘li daxli borligini ham bilmadi”.¹ Oshiq tug‘lishidayoq Sharqqa xos o‘z ismi bilan tug‘ilgan edi. Tug‘ilishi bilan “Oy qo‘nsin-a, boshingga... Kun qo‘nsin-a boshingga” ohangini eshitadi. Yozuvchi muvozanatni Oy va Kun orqali bergen. Roman boshidayoq, muallif kitobxonni Fozilbek bilan tanishtiradi. Fozilbek bozordan beri kelmaydi. U

¹ Дўстмуҳаммад Х. Бозор. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 2000. – Б. 59.

hamma qatori nafs bandasi emas. Bozorda ishlamaydi. Lekin “bozor jununi” kasaliga duchor bo‘lgan. Garchi yetti pushti bozorchi o‘tgan bo‘lsa-da, u bozorga mutlaqo begona. Fozilbek dunyoni tushunishga, anglashga urunadi. Bu holat uning ruhiy evrilishlari jarayonida kechadi. Uning erta-yu kech bozordan beri kelmasligi ham shundan. U uchun bozor eng ma’qul joy, hamma o‘sha yerda, hamma bozorchi. Bozorda hamma sotuvchi, hamma oluvchi. Lekin Fozilbek ulardek emas, “Har kim did-farosatiga yarasha oladi” deb o‘zini ovuntiradi. Fozilbek dunyo, odamlar, tug‘ilish va o‘lim, hayotning asl ma’nosi, fonyi dunyoda odamning missiyasi nimadan iborat kabi savollarga javobni Bozor xronotop (makonzamon)idan qidiradi. Butun bu tasvirlar Fozilbekning ruhiy-psixologik holati, evrilishlar bilan berib boriladi. Fozilbek har bitta hodisaning sabab-oqibatlariga qiziqadi: ko‘rgan tushlari, tug‘ilishning mohiyati, bozorga o‘zini urgan odamlar, odamlar qo‘lida aylanayotgan hisobsiz pullar, pul dardida vijdonini-da sotishga tayyor nafs bandalari haqida o‘ylar ekan, noyob aql-idrok egalari yo‘qolib borayotganiga achinadi. “Bozor”da jaholatga botgan jamiyatda, tartibsizlik (xaos)da, tartib (kosmos) o‘rnatishga urinadi. Mana shunday xaotik tus olgan jamiyatda kezib yursa-da Fozilbek ularga qo‘shilmaydi, qo‘shilolmaydi, uzi orzu qilgan fozil jamiyat qurushni o‘ylaydi. “Bozor” romanida Ollohnning Fozilbek atalmish bandasi fikran xayol oqimida, jisman esa olomon izdihomida harakat qiladi. Uzoq yillar erkinligi to‘silib, odamlari parokanda etilgan abgor dunyo, el-ulus, ahvol-ruhiyasi haqida qayg‘uradi. Hayot oqimini o‘zgacha idrok etib, og‘riqli tuyg‘ularga oshno bo‘lgan Fozilbek bir paytlar onaizor bag‘rida tuygan ilohiy farog‘at lahzalariga intiq, lutf-karam, mehr-muruvvat sog‘inib yashaydi. Uning besarhad yolg‘izlik sahrosida paydo bo‘lgan Qadriya yuzlaridagi nurafshon tiniqlik, qalbidagi nur, munosabatlaridagi mehrga yo‘g‘rilgan samimiyat, ma’yus ko‘zlaridagi muhabbatga to‘la tashnalik, nigohlaridagi tarovat, siyratidagi ma’rifat bozor kasofatlaridan zaxa tegmaganligi jihatidan ko‘ngliga munosib”¹. Barcha hodisalarga jiddiy qaragan Fozilbek oila qurishda ham shunday fikrda. U yoshi

¹ Пирназарова М. Ҳозирги ўзбек романларида услубий изланишлар (О.Мухтор, Х.Дўстмуҳаммад, Т.Рустам романлари мисолида). Филол. фан.номз...дисс. – Т., 2006. – Б. 96.

o‘tib borsa ham o‘ziga ma’qul “Munosibxon”ni topmaguncha uylanishni xohlamaydi. Oshiq o‘z orzu-xayollariga mos ma’shuqani tinmay qidiradi, bozordagi barcha harakatlari, odamlarni o‘rganishi bevosita ma’shuqani izlashga qaratilgan. “Shuur shirkati”ning jonkuyariman, deganda u o‘z o‘y-xayollarini nazarda tutadi. Fozilbek “bo‘ganicha bo‘ldi-de” deb oila quolmaydi. “Ne-ne ishlar shu so‘z bilan barham topadi: qora qozonning qaynab, tirikchililing o‘tyaptimi – bo‘ldi-de, bozorda oldi-sotdi avjidami bo‘ldi-de, uylanib oldingmi – bo‘ldi-de!.. Bu gapning zamirida “bo‘ganicha bo‘ldi” degan ma’no yotgani bilan hech kasning ishi yo‘q, ishi bo‘lgan taqdirda ham o‘zini sezmaganlikka oladi... dunyodan bo‘ganicha bo‘lib yashab o‘tayotganidan iztirob chekmaydi”.¹

Yuqorida aytib o‘tganimizdek, obrazlarga ramz sifatida qaraymiz. Fozilbek “millat” ramzi va mana shu millatning saodati uchun fikrdosh, maslakdosh “juft” qidiradi. Millatning saodatga olib chiqish yo‘li ilmda, ma’rifatda ekanini anglab yetadi. Shu boisdan o‘z “munosibxon”ini qidirishdan charchamaydi. “Men bozorda yashayman, tushunyapsanmi, odamlarning ichini ko‘rib, tomosha qilib yurish borasida bozordan qulayroq joy yo‘q dunyoda”² deb tushuntiradi munosib bo‘lmagan kelinchakka. Bozor – dunyo ramzini ham bajaradi. Fozilbek bozorga ikki xil munosabatda. Birinchisi, bozor orqali odamni anglaydi. Ikkinchisi, bozordan nafratlanadi. Raqibni tanimasdan unga qarshi kurashish imkonsiz, undan nafratlanish esa oshiqni ma’nana kuchidan darak, ya’ni u hech qachon raqib tuzog‘iga ilinmaydi. Bozor aylanish raqibni tanimoqdan iborat. “U ham bozor odami, u ham olgani sayin ko‘ngli ravshan tortadi, shu bois bozordan nari ketmaydi, bozor jununidek rasta oralarini to‘ldirgan izdihom oqimiga bir tomchi suv yanglig‘ qo‘silib tentirashdan tolmaydi va o‘ziga ham pinhon bo‘lmish qattol qaysarlik bilan goho bozordan... chunonam nafratlanadiki!..”³ Ayni qahramonning holati Fozilbekda raqibga ruhan, qalban qarshilikni kuzatamiz. Oshiqning psixologik tasvir holati “ong oqimi” orqali kuchli ifodalangan. U atrofidagi voqelikka o‘zi aytgan “shuur shirkati”dan turib munosabat bildiradi. Oshiq va

¹Дўстмуҳаммад Х. Бозор. – Т.: “Шарқ” нашиёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 2000. – Б. 9.

² Ko‘rsatilgan manba, – B. 11.

³ Ko‘rsatilgan manba, – B. 12-13.

ma'shuqaning ilk uchrashuvi bozorda sodir bo'lsa-da, lekin ularning qalbi raqibdan yiroqda – qiroatxonada edi. Fozilbek o'zi istagan, fozil jamiyat qurish yo'lidagi maslakdoshini ayni damda topganini butun ong-u shuuri bilan his qildi. "...qiz juda-juda tanish tuyuldi, qaerdadir ko'rganday, hatto uzoq-uzoq suhbatlashganday undan zarrachaShu topda qizga gapirmay o'tishi mumkin emasdek, loaqlal bir og'iz luqma tashlashu uning taqdiriga (ehtimol, qizning ham taqdiriga!) bitilgandek, izohlab bo'lmas bir majburiyat bilan qizga yaqin bordi.

– Uzumning qanaqasi yaxshi... – "Yaxshi ko'rasiz" demoqchi edi, so'nggi lahzada savolni o'zgartirdi: – ... bo'ladi?..

....

– Husaynisi...

So'ng... Fozilbek ortiq so'z topolmadi, og'iz juftladi-yu, tili tanglayiga yopishdi-qoldi. O'yini o'ylagunicha notanish qiz ikki bosh husaynini qog'oz xaltaga solib, rastadan uzoqlashdi. Fozilbek serryayib, uning izidan kuzatganicha qoldi.

– Kitobxonada ishlaydi..."¹

Ilk uchrashuv shu tariqa sodir bo'ladi. Oshiq uchun Qadriya bir vosita, uni kutubxonaga yetaklaydigan, ilm-ma'rifikatga eltadigan vosita edi. Shuning uchun ham u bilan ilk bor duch kelganida juda tanish tuyuladi. Fozilbek Qadriyaga millatni saodatga eltish yo'lida bir fikrdosh sifatida qaraydi. Bunga yana bir misol kutubxonadagi ayolda Qadriyani ko'rishi, ularni umumlashtirib yuboradi, umuman kitob, ilm, ma'rifikat maskani kutubxona va hodimalar ham Fozilbek uchun bitta narsani ifodalardi. " – Hozir qiroatxona hammaga begona...

Ayolning tovushi juda hazin eshitildi. Nazarida ayol undan, "Siz-chi?" deb gina ohangida so'ragandek edi. "husaynisi..." degan so'zning yoqimli va sirli ohangi takrorlandi yigitning qulog'i ostida. Fozilbek uzum rastasida uchratgan qiz bilan hozir ro'parasida turgan ayol qiyofasidagi mayuslik va hazinlikning o'xshashligiga hayron qoldi. Ichi achishdi". Fozilbek o't o'chiruvchilar yopib ketgan qiroatxonaga hech kim kelmasligini, kitoblar zah bosib ketganligini ko'rib

¹ Ko'rsatilgan manba, – B. 28.

qayg‘uradi. Odamlarni qiroatxonaga olib kelish yo‘llarini izlaydi. Balki Qadriya bilan to‘ylarini shu yerda o‘tkazsa, bahonada qiroatxona odamlarga to‘lar deb o‘laydi. Aynan, kitob orqali, ilm-ma’rifat orqali fozil jamiyat qurish mumkin ekanligi oydinlashadi. Fozilbek qidirib yurgan “munosibxon”ini qiroatxonada topgandi. Oshiqning ma’shuqa visoliga talpinishi ko‘proq xayollarida, ruhiyatida sodir bo‘ladi. U xayollarida Qadriya bilan uchrashadi, uzoq-uzoq suhbat quradi, millat dardi, kelajagi haqida fikr almashadi.

Fozilbekni Qadriya visolidan nima ajratib turadi? U ma’shuqaning makoni qiroatxona ekanligini va u yerga yo‘l kitoblar orqali borishi bilib oladi. Bozorda Sulton tilla sotadigan kitoblar ham ramziy ma’no bajargan. Qadriyada ko‘ringan fozil jamiyatga, millat taraqqiyotiga kitob o‘qib, ilm orqali borish mumkin. Ilm, ma’rifat oshiq va ma’shuqa o‘rtasidagi muvozanatni ushlab turadi. Aynan shu nuqtada ular birlashishi mumkin. Fozilbek Qadriyani tanigach, bozorning o‘zi bilmagan joyini kashf etadi. Sulton tillaning noyob kitoblariga xaridor yo‘qligi, qiroatxona hammaga begona ekanligi, kitoblar zax bosishiga sabab qilib begona hofizning ashula aytishi ko‘rsatilishi, Qadriya insofiylar bergen pulga faqat noyob kitoblarni xarid qilishi, bozor ahli qiroatxonaga mutlaqo e’tibor bermasligini bilib oladi. Bozordagi odamlarning yuzi haqida bir qariya shunday fikr aytadi: “Daromadidan ham ko‘ra, bozorda betiga teri tortganlarning oshig‘i olchi!.. Bozor shularniki bo‘lib qoldi-e!..”¹ Bu toifa bozor odamlari qiroatxonaga yaqinlashmasligi aniq edi. Qadriya xuddi Fozildek bozor odamlarini yuzidan taniydi. Fozil orzu-umidlarining yechimi, bozorni o‘zgartirish, odamlarni to‘g‘ri yo‘lga qaytarishning kaliti Qadriyada.

Fozil harchand bozorda yurmasin, bozorga qo‘shilib ketolmaydi. Otasiga “Qo‘shilib ketolmayman... bozorga begonaman...”² deb tan oladi. Bu oshiqda nafsning yo‘qligi, tamadan yiroqligini ko‘rsatadi. U faqat kitob sotib oladi. Oshiqning ma’naviyatga tomon borishiga bozor qarshilik qilardi. To‘g‘ri u bozordagi odamlarga qo‘shilib ketmagan, lekin bozordan chiqmaydi baribir. Sabab

¹ Ko‘rsatilgan manba, – B. 57.

² Ko‘rsatilgan manba, – B. 154.

esa aniq: bozordagi odamlarning o‘zgartishish, to‘g‘ri yo‘lga boshlash, fozil jamiyat qurish. Ma’shuqa esa unga jaholatdan chiqish yo‘li bo‘lib ko‘rinadi. O‘z-o‘zicha xayolan Qadriyaoy, Qadriyajon, Qadriyajonim deb erkayaydi. “Qadriyaoya ishq tushdi-yu, butun bozorni muhabbatdan o‘zga hech narsa bezay olmasligiga iymon keltirdi. Qadriyaoya bo‘lgan muhabbatini butun bozorga yoymoqchi...Sanoqli kunlarda uning o‘zi boshqa odamga aylanganidek, boshqalarga – yaqin jigarlari-yu, yetti yot begonalarga ham shuni ravo ko‘rmoqchi, faqat, shu asnoda ustma-ust yuz berayotgan biri-biridan g‘alati voqe-hodisalar uni birmuncha kalovlantirib qo‘ydi”.¹ Fozilbek Qadriyani ko‘rgach butunlay boshqa odamga aylandi, o‘zini qiynab kelayotgan savollarga, jumboqlarga javob topdi. Bozordagi barcha odamlarni qiroatxonaga yetaklashni, ilm-ma’rifat orqali orzu qilgan jamiyatni qadriya bilan birgalikda qurishga ahd qiladi. “Bu ikki yosh nafs balosi tufayli bozor yonayotgan, cho‘kayotgan, nafs bandalarini olov qa’riga tortib ketayotgan bir zamonda najot yo‘lini qidiradilar. Ular bozorni halokatdan qutqarish yo‘li ma’naviyatda deb biladilar. Fozilbek maslakdosh sevgilisi bilan birga bozor o‘zgarishlarini tushunish, uning tilini, hikmatini o‘rganish, zulmat qa’riga ch o‘kayotgan bozorni, ma’naviyat, ma’rifat yog‘dusi bilan nurlantirish ustida astoydil o‘y suradi, amaliy harakatga o‘tadi. Yozuvchining diqqat-e’tibori bozor manzaralari va mojarolarining bevosita o‘zini emas, personaj ongi, ruhiyatidagi aks-sadosini ifodalash, badiiy tahlil etishga qaratiladi, bunda “ong oqimi” tajribalaridan ijodiy foydalilanadi”².

Albatta, Fozilbekka maslakdosh, hamfikr insonlar anchagina topiladi, xususan do‘sti Baxtish, Egam bobo, Zar bobo, Solih qori kabilar ana shunday obrazlar. Bir safar suhbatda do‘sti Baxtish qiroatxonani yopib qo‘yilganini, odamlar kirmay qo‘yganini, to‘g‘ri ta’mirlanmasa tomi bosib qolishi mumkin, lekin qancha binolar ta’mirlandi-yu bir qiroatxona ta’mirlanmayotganini kuyinib gapirib beradi. Egam bobo bo‘lsa, umr bo‘yi sichqonlarga qarshi kurashib, ularni yo‘q qilish uchun qopqon yasaydi. Zar bobo ham o‘g‘ri-kazzoblarga qarshi

¹ Ko‘rsatilgan manba, – B. 144.

² Норматов У. Бадиият кўзгусида миллат тақдирни. Макола. saviya.uz/13.11.2017.

kurashadigan, nafsga berilib ketgan insonlarni ogohlantirishni vazifasi deb biladigan, soqollari oppoq nurli chol. U o‘g‘ri o‘zimizda, ichimizda, tashqaridan emas derdi. “Zar bobo avval go‘dak boladek qiqirladi, keyin hiringladi, birdan oyog‘ini tapillatib irg‘ishlay boshladi...Endi u bir nuqtada turgan ko‘yi gir-gir aylana boshladi, tinmasdan nimalardir dedi, lekin aytganlarini ilg‘ab bo‘lmadi, tobora tezroq aylanaverdi, aylanish tezlashgani sayin boboning ko‘ksiga tushadigan oppoq, qalin soqoli bamisol zilol suv girdobiga o‘xshab ketdi. Bobo aylanishdan to‘xtamadi, aksincha, shiddatni yanayam oshirdi, “suv” girdobidan taralayotgan shu’la quyuqlashib, tevarak atrofni yanayam yorishtirib yubordi”.¹ Zar boboning harakatlari diqqat bilan kuzatilsa, nafsga berilgan, o‘zligini unutgan insonlarga nisbatan g‘azab, nafratning ifodalanishiga o‘xshaydi. Egam bobo ham Zar bobo ham og‘ir-bosiq odamlar, dunyo hoy-u havaslariga berilmagan. Shuning uchun ham Fozilbek “qarisam shular kabi chol bo‘laman” deb havaslanib qaraydi. Fozilbekni eng yaqin maslakdoshi otasi Qosimbek chol bo‘ladi. Uning ota-bobolari ham o‘zi ham umrini bozorboshilik qilishga sarflagan. U butun umrini bozorda o‘tkazadi, bozorni tartibga keltirishga urinadi. Ba’zan esa, o‘y-xayollarga cho‘mib, bir nuqtaga termulgancha uydan ikki uch kunlab chiqmay o‘tiradi. Hech kim bilan gaplashmaydi. Yo‘lg‘iz qolib, bozorni qanday tartibga keltirish mumkinligini o‘yaydi. Shunday o‘ylarining birida, bozorni tartibga keltirib bo‘lmaydi, tuproq tortib, tekislab ko‘mib yuboraman deb o‘yaydi. Lekin bir ilinji, umidi bor edi: “...rahmatli onang dono ayol edi, bozorning toleiga sendek fozil o‘g‘ilni tug‘ib berdi...Qo‘lingni pulga urmading, bozor mashmashalariga aylanishmading, illo bozorni sendek tushunish boshqa, bunaqasi kam...O‘zing bozor kezganing-kezgan-u...”² Qosimbek chol obrazi ham ramz sifatida kelgan, xuddi Fozilbek bilan bir tan-u bir jondek, uning ichki ovozidek yangraydi. Uning uyiga har kuni kimdir so‘rab kelishi, faqat Ayonbekkagina ko‘rinishi, Qosimbek chol zimmasidagi vazifasini ado etgach unga duch kelishi bejiz emas. Fozilbek aytgan qiroatxona-yu, yoymadagi noyob kitoblardan Qosimbek cholning allaqachon xabari bor edi. Faqat

¹ Дўстмуҳаммад Х. Бозор. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 2000. –Б. 124.

² Ko‘rsatilgan manba, – В. 154.

anglab yetishi qolgan edi xolos. “...Bozor odamlari orasida tanimaganim yo‘q. Faqat, shu qiroatxonaga e’tibor qilmadim. Shunga aqlim, fursatim, ehtimol, farosatim yetmadi. Aybimni Fozil...Fozilbek yuvdi. Qiroatxonaning gunohi ham mening bo‘ynimga... Bozorning tanazzuli qiroatxona qarovsizligining kasofatidir, hoynahoy...”¹ Qosimbek chol o‘g‘lini Qadriyaga uylantirishga ahd qilgach, uning vazifasi tugallanadi. U bozorni ishonchli qo‘llarga topshirgach, ko‘ngli taskin topadi va shu zahoti joni uziladi. Bu paytda oshiq va ma’shuqa shirin xayollar og‘ushida, kelajak haqida o‘y surardi.

- “– Sizning boshpanangiz –bozor, meniki – qiroatxona: qay biri afzal?
- Bo‘lman gap, meniki ham qiroatxona!
- Qiroatxona bo‘lsa, shu-uncha vaqtdan beri qayoqlarda daydib yurgandingiz?
- Qiroatxonaga yetib kelish uchun bozorda shu-uncha daydib-uloqish kerak ekan-da! Mana, nihoyat, niyatimga yetdim!..”²

Shunday qilib, nihoyat oshiq, asl maqsadiga yetdi, fozil jamiyat qurish istagidagi harakatlari zoye ketmapti. U o‘ziga hamfikr, maslakdosh, juft topdi.

Ma’shuqa (Qadriya) obrazi. Qadriya ismi bevosita taqdir hamda qadr kechasi bilan bog‘liq. Qadriyani Fozilbekka taqdir qilingan desak, bu an’anaviy usulda ma’shuqaning oldindan oshiqqa atalganini anglatadi. Arabcha “e’zozli, mo‘tabar, qadrli, qimmatli qiz” ma’nolarini anglatadi. Qadriya ismida ham qadr kechasi bilan bog‘liq ramziylik bor. “Laylatul-qadr” so‘zining ma’nosи “belgilash, o‘lchash kechasi”, ya’ni yil davomida turli amal, hukm, rizq, taqdir belgilanadigan kecha degan ma’noni bildiradi. Qadr kechasi Ramazonning so‘nggi o‘n kunligida yashiringan, uni o‘sha kunlarning toq kunlarida izlagan maqsadga muvofiq deb qaralgan. U ming oydan yaxshiroq deb qaraladi. Hisob-kitoblarga ko‘ra, taxminan, 83, 3 yilga to‘g‘ri kelar ekan. Bu kechada banda bedor bo‘lsa, ixlos bilan duoda bo‘lsa, gunohlari mag‘firati, ikki dunyo saodati, o‘zining ehtiyojlari haqida so‘ralsa, ijobat bo‘ladi. Qadr kechasingning yana bir go‘zal sifati o‘sha kuni

¹ Ko‘rsatilgan manba, – B. 174.

² Ko‘rsatilgan manba, – B. 176.

shaytonlar chiqishiga yo‘l qo‘yilmaydi. Ma’shuqa obrazi g‘oyat puxta ishlangan. Sharq va G‘arb adabiyoti an’analari asosida ma’shuqaning mukammal siyimosi yaratilgan. Ma’shuqaning tarixiy-an’anaviyligi Qadriya ismi bilan bog‘liq. Ma’shuqa obrazida davr muammosi, millat kelajagining yechimi turadi. Odamlar Qadr kechasiga yetishish uchun, hayotida bir marta bo‘lsa ham ilohiy lahzani his qilish uchun butun umrini sarflaydi. “Qadriya obrazi Farobiyning ma’rifat tantanasi, ilm istiqboli, inson kamoloti, ezgulik qaror topishi, odamlararo hamjihatlik singari qarashlaridan ajralmaydi”¹. Darhaqiqat, Qadriya obrazi orqali millat kelajagiga, ilm-ma’rifatga ishora qiladi va shu narsa Fozilbekni u tomon harakatlanishga undaydi. Adabiyotshunos Sanjar Sodiq ham ayni fikrni ta’kidlaydi: “Qadriya romanda to‘laqonli ayol timsolidan ko‘ra ko‘proq kitobning ramzi sifatida namoyon bo‘ladi”². Romandagi oshiq (millat)ning, fozil jamiyat qurishiga yo‘l kitob orqali, ilm-ma’rifat orqali borishi qadar sifatida beriladi. Muallif konsepsiysi ham aynan, kitob orqali, ilm-ma’rifat orqaligina jaholatga botgan, nafs o‘pqoniga berilgan jamiyatni tartib keltirishdan iborat. Millatning fojiasi bozorda berilsa, Fozilbek bozorga yaqin yo‘lamagan qizni izlaydi. Ma’shuqaning mukammalligi ma’rifat vakilasi sifatida berilishida. U yakka o‘zi noyob kitoblarni yig‘ish orqali bozorga qarshi turadi, bunda unga “insofiyalar” yordam berib turadi. Fozilbek uni “Sutga chayilgandek”, “Pulga begona qiz” deb ta’riflaydi. “Rangi bu qadar tiniq, chehrasida bu qadar oqlik yog‘ib turgan qizning qalbi ham nurga, mehrga to‘la bo‘ladi!”³ Qadriyani tasvirlash ham oshiq orqali berilgan. Oshiq u tashqi go‘zalligiga baho berish orqali ichiga ham kirib boradi. U bilan xayollarida suhbatlashganda suratdagi siyratni topadi. Qadriya ilm-ma’rifatli jamiyatni bir bo‘lagi sifatida tasvirlanadi. Inson qancha ilmli bo‘lsa, ma’rifatli bo‘lsa, uning yuzi ham shuncha nurli bo‘lib boraveradi. Qadriya, aynan shunday qiz, u noyob kitoblar yo‘qolib ketishidan xavotirlanadi, qo‘liga pul tushdi deguncha, yoymadan noyob kitoblarni sotib oladi. Fozilbek Qadriya orqali ma’rifat o‘chog‘iga qadam tashlaydi. Qadriya ma’shuqaga xos zukkolik, farosatlilik, ibo-

¹ Ёқубов И. Мустақиллик даври ўзбек романлари поэтикаси. Филол... фан... д-ри. дисс. – Т., 2021.

² Содик С. Ижоднинг ўттизлахзаси. – Т.: “Шарқ” НМАК бош таҳририяти, 2005. – Б. 66.

³ Дўстмуҳаммад Х. Бозор. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 2000. –Б. 65.

hayoga ega. “Ayol kishi oilasi bilangina sirdosh bo‘ladi...” deganda sharqona pozitsiya sezilib turibdi. Fozilbek Qadriyada “Munosibxon”ni ko‘radi. Qiroatxonaning holati Qadriyaning akslanadi. Fozilbek ko‘zi bilan qaraganda ma’shuqa go‘zal va mahzun, qo‘lida pul yo‘q, kitoblar bilan birga zax bosib yotishga mahkum. Qiroatxonaning buzuqligi, arang qad rostlab turgani Fozilbekning Qadriyani aniq vaziyatini bilmasdan o‘ylaganlari bilan bog‘liq. “Xayolini yo‘qotgan bozor o‘zini ham yo‘qotadi, dedim-ku... Qiroatxona – bozorning xayoli-da!.. menga qolsa, har bitta bozor o‘rtasiga bittadan qiroatxona qurdirgan bo‘lur edim...”¹ Raqibga qarshi kurashni yo‘li ilm orqali borilishini anglatadi. Shu yerda oshiq va ma’shuqa maqsadlari birlashadi. Ma’shuqa obrazidagi ma’rifiylik o‘z hayotiga bergen bahosida yaqqol ko‘rinadi. Turmushga chiqish taklifi berilganda “Men qiroatxonaga turmushga chiqqanman... Qiroatxona mening oilam...”² deydi. Ma’shuqa obrazi ramziy ma’noda kitob, ilm, ma’rifatni ifodalaydi. Shunday ekan Qadriyaning maskani qiroatxonadan o‘zga joy bo‘lishi ham mumkin emas.

Raqib (bozor) obrazi. Muallifning romanni “Bozor” deb nomlanishida ramziylik bor. Bir o‘rinda, bozor – dunyo deb berilgan. Darhaqiqat, ramziy ma’noda bozor dunyoni ifodalaydi. “Dunyo boshi gulzor, odoshi mozor, Gulzor-u mozorning orasi bozor” misralari ayni mos kelishini kuzatamiz. Demak, bozor – foniy dunyo, inson zoti mana shu dunyoda shayton vasvasasiga uchmasligi, nafsga berilmasligi kerakli oydinlashadi. Dunyoda jaholatga botgan, dunyoning o‘tkinchi hoy-u havaslariga berilgan, nafs o‘pqoniga botgan odamlar makoni bozor orqali beriladi. Ilohiy manbalarda keltirilgan Shaytonga va unga xos xususiyatlar o‘zini bozorga urgan odamlarda ko‘plab topiladi. Shaytoniy intilishlar kuchaygan, tartibsizlik (xaos)da raqib obrazi umumlashgan holda beriladi. “Bozor odamlarning asl basharasini kunday ravshan ko‘rish mumkin bo‘lgan eng qulay joy”.³ Odamlar besh tanga qimmatroq sotishga, besh tanga arzonroq olishga urinadigan, shu besh tanga ko‘yida ming bir qiyofada tovlanadigan, ming bir marta odamgarchilik

¹ Ko‘rsatilgan manba, – B. 87.

² Ko‘rsatilgan manba, – B. 141.

³ Ko‘rsatilgan manba, – B. 12.

to‘nini yechib-kiyadigan joy bu bozor. Fozilbekning otasi Qosimbek bozorboshilik qilayotganiga qirq yildan oshgan bo‘lsa, Valibek va Qadimbek bobolari ham asrni qaritgan savdogarlardan. Qosimbek ham, uning ota-bobolari ham bozorni tartibga keltirishga urunadi. Fozilbekning odamlar bozorni o‘zgartira olmasligi, aksincha bozor odamlardan tezroq harakatlanib ularni o‘zgartirib qo‘yishi haqida o‘laydi:

“— Bozor – burungi bozor emas, o‘zgaryapti, — dedi oshiqmay Fozilbek. — Odamlar bozorni yangilayman, o‘zgartiraman deguncha bozor odamlarni o‘zgartirib yubordi. Bugun hamma bozorchi”.¹ Fozilbek uchun aynan shu bozorchilar raqibning kuchi. Chunki ular fozil jamiyatga yetaman deguncha, bozorga oralagan shayton ham qarab o‘tirmaydi. Fozilbek “Bozorga shayton oraladi, otam shuni tushunib yetmayaptilar”² deganda ayni muammoni ko‘taradi. Avvalo, bozorni raqib sifatida berilishi, ya’ni fozil jamiyatga qarshi turishini, asarning bir necha o‘rinlarida, unga berilgan ta’riflarni berib cheklansak-da, so‘ng aniq dalillarga murojaat qilsak. “...bu yorug‘ dunyoda nafsi to‘q odamning o‘zi yo‘q, u dunyo-yu bu dunyo bir-biriga tariqcha o‘xshamagan tirik jon borki, nafsi o‘xhsaydi, nafs bir xil, nafs odamlarni bir xillashtiradi, tafovutlarni yo‘qqa chiqaradi, bozor ma-man degan insoni komilni ham yalpisiga – bitta qo‘ymay bozorga soladi...”³ “Bozorga qadam bosgan banda borki, biror narsa olish, undirish ishqida izg‘iydi...”, “Besh tanga ko‘yida ming bir qiyofada tovlanadi, ming bir marta odamgarchilik to‘nini yechi- kiyadi”⁴, “hamma illatning hikmati bozorga shayton oralaganida”, “Bozor talvasasidan chetda omon qolmagan odamning o‘zi yo‘q. Undan ziyon-zahmat chekmagan oila ham yo‘q. Shuncha g‘alva, shuncha kasofat ayni urchigan paytda juftlashayotgan er-xotinlar, shu muhit shu sharoitda dunyoga kelayotgan bolalar...”, “bozor qiyomatgacha izga tushmaydi”.⁵ Bozorga berilgan ta’riflarning hammasida nafs bilan bog‘liq holatlar ko‘zga tashlanadi. Ilohiy manbalarda keltirilgan axborotga ko‘ra Iblis qiyomatga qadar inson bolalarini yo‘ldan ozdirishga ahd qiladi, shuning uchun ham bozor qiyomatgacha

¹ Ko‘rsatilgan manba, – B. 36.

² Shu yerda.

³ Ko‘rsatilgan manba, – B. 4.

⁴ Ko‘rsatilgan manba, – B. 12.

⁵ Ko‘rsatilgan manba, – B. 112.

izga tushmaydi. Asar boshlanishidan xaotik holatlar birin-ketin beriladi va roman oxiriga qadar davom etadi. Aynan tartibsizlikning belgilari, hamma odamlarning orqa-oldini o‘ylamay to‘y qilishi, oila qurishi, qizning yoki yigitning oilasi haqida hech qanday ma’lumotga ega emasligi, yig‘ib-tergani bilan to‘yni o‘tkizsa-yu, u yog‘i qiziqtirmasligi, Zakunchining o‘limi, bozorda ot-aravaning chuqlikka tushib ketishi, odam yo‘qolishi, sichqonlarning ko‘payib ketishi, aristondan jinoyatchining qochishi, nojins mahluqning paydo bo‘lishi bilan beriladi. Bularning hammasi jamiyat buzilganini ifodalaydi. Romanda bozor tasviridan kelib chiqib, tartib va tartibsizlikni qarama-qarshi qo‘yilganini, jamiyat xaos holatida berilganini kuzatamiz. Tartib va taribsizlik oshiq obrazi orqali idrok qilinadi. Jamiyatni buzilgani bozorda, ya’ni raqib orqali aks etsa, ayni jamiyat oshiqning ma’shuqaga yetishishida to‘sinq bo‘ladi. Qiroatxona ma’rifatni, ilm olishni, o‘qishni anglatadi. Zero, fazil jamiyatga, komil millatga faqat ilm orqali yo‘l topish mumkin. Bozordagi ma’naviyatsizlik qiroatxonani unutilishiga, xarob ahvolda yopib qo‘yilishiga olib keladi. Chunki kitob o‘qigani hech kim bormaydi. Raqibning xaotik holati bozorga ko‘chirilishi millat, hayot, jamiyatdagi tartibsizliklar, nohaqliklar, nafsning ustuvorlik qilishi bilan belgilanadi. Birinchidan, Aynan, xaos va kosmos holati Zakunchining o‘limi bilan bog‘liq holatda yorqinroq ko‘rinadi. Zakunchi aslida yomon odam emas, faqat u qonunga qattiq turadi, shuning uchun bo‘lsa kerak, ko‘pchilik uni yoqtirmaydi. Roman boshlanishidayoq, uning o‘limi tafsiloti beriladi-yu, lekin asar so‘ngiga qadar ham u qabrga qo‘yilmaydi. Islom dini nuqtayi nazaridan mayit zudlik bilan qabrga qo‘yilib, vojib amallar bajarilishi shart hisoblanadi. Muallifning konsepsiyasidan kelib chiqib, zakunchining qabrga qo‘yilishi har safar kechiktiriladi, bu holat asar so‘ngiga qadar davom etadi. Ikkinchidan, bozorda ot-aravaning chuqurlikka tushib ketgani aytildi va jarayon ham asar so‘ngiga qadar eslanadi. Aynan, chuqurlik, yer osti dunyosi, xaos dunyosi bilan bog‘liq holda zamziylik kasb etadi. Aristondagi jonoyatchi ham bot-bot eslanadi. Uchinchidan sichqonlarning bolalab, ko‘payib ketgani, barcha donlarga qiron keltirayotgani, unga qarshi kurashayotgan odamlaning harakatlari besamar ekanligi beriladi. To‘rtinchidan, bir nojins

mahluqning paydo bo‘lgani aytildi. Uni qanday jondor ekanligini hech kim bilmaydi. Uning makoni boy, kazo-kazolar joyi hisoblangan choyxona deb berilgan. Hatto bir safar Fozilbek o‘z ko‘zlari bilan ko‘rgani boradi. Beshinchidan, bozorda odam yo‘qolgani, hayron qoladigan joyi yoshi katta kishining yo‘qolishi. Asar boshidayoq, odam yo‘qolgani tafsiloti beriladi. Yo‘qolgan odamning hech kim topa olmaydi, uni faqat Fozilbek va Qadriya ko‘radi. Odam yo‘qolishi orqali ham odamning o‘z “men”ini yo‘qotishi haqida so‘z boradi. Bozorda odam yo‘qolishi insoniyatning dunyoga kelib maslagini, to‘g‘ri yo‘lini yo‘qotishiga ishora. Von Suuning yo‘qolishi, Fozilbek va Qadriyaga ko‘rinishi g‘alati edi, kamiga u homilador: “...Bozorga endi asl odamlar kerak, asl odamlar kerak! ...Ichkariga emas, kerak ekan, men bozorning o‘rtasiga tug‘ishgayam tayyorman!..Shu-unday o‘g‘il, shu-unday qiz tug‘ayki!...He-e, insof-diyonatlaringga kuydirgi chiqmasin!...”¹ Raqibning sifatlari bozorga ko‘chirilsa ham, bozorning asl ko‘rinishi ham shundan iborat.

Oshiq – ma’shuqa – raqib tizimi ramziylashgani va ramziylashish ortidan faqat individual muammolarni emas, kattaroq ijtimoiy voqelikni, ma’naviy qusurlarni, ma’rifatsizlik jarayonlarini qamrab olish imkonini beradi. Millatning ma’naviyatdan, ma’rifatdan uzoqlashgani butun jamiyat muammosi edi. Ya’ni oshiq, ma’shuqa, raqib xatti-harakatlari millat taqdiri, fojiasi bilan bog‘lanib ketadi. Ijtimoiy hayotga umuman, hayot, jamiyat, millat taqdiri bilan, qismati bilan uchlik tizimning bog‘lanishi, oshiq, ma’shuqa, raqibning muayyan timsolga aylanishi ko‘rinadi.

Oshiqning raqibga qarshi kurashishi, ma’shuqaga intilishi, ma’shuqani izlashi, ma’shuqaning izlanishi doirasida ishq sayqal topadi. Jamiyat fojiasi sifatida raqib ko‘rilsa, ulug‘ millatning ramzi sifatida oshiq, millat fojiasining dardiga davosi, yechimida ma’shuqa turadi. Kitob, kutubxona, qiroatxona bu o‘qish, ma’rifat degani. Qiroatxona deganda umuman, kitob, kitobxon, kitob vakili, kutubxona vakili timsoli orqali o‘qish, o‘rganish, ilm, ma’rifat turadi. Qadriya ayni ilmga tashna zamon kishisini ifodalaydi.

¹ Дўстмуҳаммад Х. Бозор. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти, 2000. – Б. 190.

Bozorga shayton oralagan paytda oila qurish noto‘g‘ri ekanligini oshiq mulohazalarida ko‘ramiz. Nafs bor joyda juftlik bo‘lsa, oila buziladi. Oila orqali jamiyat, millat, hayot aks etadi. Eng kichigi oiladan boshlansa, oxiri insoniyat, bashariyatga olib boradi. Xulosa o‘rnida shuni aytish kerakki, ushbu asar o‘zbek adabiyoti, xususan o‘zbek romanchiligidagi ham an’anviy, ham jahon romanchiligi ta’sirida yaratildi. Asardagi ramzlarining haddan ortiq ko‘payib ketgani, ularni anglab olishga biroz halal beradi. Ma’rifat maskani-kutubxona xronotopining turg‘un va jo‘n tasvirlanishi kishida taajjub uyg‘otadi.

3.3. “Oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi ijtimoiy-psixologik funksiyasining anormallashuvi

Mustaqillik davri romanlarida yozuvchilar voqelar ketidan quvmadi, bu davr kishilarining voqelikka munosabati o‘zgardi. Endi inson ruhiyati, uning ichki olami, xohish-istiklarini tasvirlash birinchi o‘ringa chiqdi. Alovida insonlar ruhiyatini his qilish va uni tasvirlay olish jihatidan Luqmon Bo‘rixonning “Jaziramadagi odamlar” romani o‘zbek adabiyotida yangilik bo‘ldi deb, bemalol ayta olamiz. “Uning kulib-kulib o‘qiladigan, osongina yozilganday tasavvur qoldiradigan romani milliy adabiyotshunoslikda ilgari shakllangan fikriy qoliplarni sindirishi jihatidan tengsiz bir estetik hodisadir”.¹ Unda inson taqdiriga yolg‘onchi bir jamiyatdan turib nazar tashlanadi. Insonga, avvalo, inson sifatida qarash, uning orzu-istiklarini inobatga olish, kimlarningdir xohish-irodasi yoki qandaydir olomonning ko‘zi bilan yolg‘ondakam qahramon yasash, unga sig‘inishning fojiali oqibatlari jonli tasvirini topgan.

Roman syujeti pishiq ishlangan fikrlar zanjiri bilan borib muallif maqsadini to‘la ochib beradi. Asarda 41-sovxoz, aslida cho‘l hududining tog‘lik odamlar tomonidan o‘zlashtirilishi, zamonaviy hayotni orzu qilishi lekin odamlarning orzulari ruyo bo‘lib chiqqani, cho‘l cho‘lligini qilishi, cho‘lni gulzorga aylantirib bo‘lmagani kabi kimlarningdir manfaatlari uchun odamlarni soxta qahramonga

¹ Йўлдош К. Кинояга йўғрилган умид/ Л.Бўрихон. Жазирамадаги одамлар. – Т.: Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. – Б. 310.

aylantirib bo‘lmasligi aks etadi. Kundalik hayotda normal vogelik deb qabul qilinadigan va ko‘pincha e’tibor berilmaydigan jihatlar inkor qilinadi, inson taqdirini jamiyat bilan bog‘lab, ijtimoiy-psixologik muhitning fofija sari yetaklashi qahramonlar misolida ko‘rsatilgan. Asarning nomlanishi “Jaziramadagi odamlar” aslida kimlar degan savol tug‘iladi? Undagi Lolaxon sof sevgi, sadoqat ramzi bo‘la oldimi? Lolaxonning taqdiri nega ayanchli yakun topdi? Odamlar ishongan sadoqat timsoli bilan cho‘lni o‘zlashtirishga ishontirilgan omma o‘rtasida nima bog‘liqlik bor? Lolaxonning turmushi yashnamagani kabi cho‘l ham nega obod bo‘lib ketmadi, odamlar ishongan yangi hayot nega boshlanmadidi? Bu romanda yangilik shu ediki, yuqoridagi savollarga javob o‘laroq, ayni muhit va zamondagi ijtimoiy qarashlar insoniyatning kelajagiga emas, fojiasiga xizmat qildi, xalqning urf-odat va an’analari, turmush tarzi, milliy o‘zlikni anglashdek dolzarb mavzu yakka shaxs taqdirida ochiqlandi, inson bir jamiyat a’zosi sifatida o‘zini qurban qilishi mantiqsiz va normal holat emas deb qabul qilindi. Asardagi “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlari ham ana shu jamiyatdan yetishib chiqqanligi bois, uchlik tizimida anormallashuv holati kuzatiladi. Bu bevosita jamiyat bilan parallel ravishda ko‘rinadi. Asosiy e’tiborimizni “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazi ijtimoiy-psixologik funksiyasining anormallashuviga qaratar ekanmiz, ayni obrazlarni normadan chiqish, buzilishga uchrashiga sabablar jamiyatdagi qusurlar, inson ongiga muhitning psixologik ta’siridan kelib chiqqanini kuzatamiz. O‘zbek romanchiligidida A. Qodiriy qalami bilan boshlangan uchlik obraz ijtimoiy funksiyani to‘la bajarib bergen edi. “Jaziramadagi odamlar” romanining yangiligi shunda ediki, endi oshiq, ma’shuqa, raqib ijtimoiy muammolarga yechim bo‘la olmaydi, ular yetuk, mukammal obraz sifatida butun bir jamiyatni yashab berolmaydi, ularga yakka shaxs sifatida qaralmasligi, inson sifatida o‘z hayotini yashashga imkon berilmasligi normadan chiqishga, jamiyat bilan insonni bir butun ko‘rish fofija bilan yakun topishiga olib keladi.

Asarda aynan, “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligining normadan chiqishi orqali jamiyatdagi anormallik holati ko‘rsatib beriladi.

Ijtimoiy normalardan chetga chiqish bevosita shaxsning jamiyatning yozilmagan qoidalaridan (me'yorlaridan) chiqib ketishni yoki og'ishni belgilaydi.

Romanda aynan uchlik tizimning ijtimoiy funksiyani bajarishda anormallashuvi kuzatiladi. Ijtimoiy anormallashuv madaniyat, vaziyat va kontekst, yosh va jins, tarixiy kontekst bilan bog'liq. Asarda anormallikni bir necha xossalari obrazlar misolida tahlil qilamiz. Shaxsda kuzatilgan anormallik bevosita jamiyatda ham ko'rindi.

Oshiq – ma'shuqa – raqib uchligi ijtimoiy funksiyasi anormallashuvini jamiyatdagi madaniy talablarni buzish, xalq madaniyatga yot g'ayrioddiy xatti-harakatlar qilish, kundalik hayot talablarini bajara olmaslik, yetarli darajada ishlamay qolgan xatti-harakatlar, ideal ruhiy salomatlikdan og'ish, shaxs ularning ishlashiga to'sqinlik qiladigan xatti-harakatlarni amalga oshirishi, shaxs ijtimoiy normani buzadigan xatti-harakatlarni amalga oshirishi bilan belgilaymiz. Qahramonlarning ruhiy tahlili orqali anormallik belgilarini yaqqol kuzatsak bo'ladi.

Mohiyatni teranroq anglash uchun jamiyat ayni tasvirlangan vaqtida nimani boshdan kechirayotgani, ijtimoiy qarashlar qay tomon yo'nalganligi, odamlardagi e'tiqod zamon talablaridan kelib chiqib asos topdimi (?) degan savollarga javob izlashimiz kerak. Siyosiy va mafkuraviy manfaatlar sabab odamlar turmush tarziga aralashish, insonning o'z istagiga ko'ra yashashiga to'sqinlik qilish, zo'raki qahramonlar yaratib, ommani shu g'oya atrofida birlashtirishning so'ngi fofia bo'lishi ochiqlangan.

Romanda tog'liklarning cho'lni o'zlashtirishga yuborilishi, paxta siyosatini amalga oshirish uchun butun jamiyatni halokatga yetaklanishi asosiy ijtimoiy-psixologik nuqta. Yerni o'zlashtirishning soxtalashtirilishi jamiyat uchun normal holat bo'lmagani kabi, Lolaxonning hayotini soxtalashtirish, ideallashtirish normal holat emas. Asarda Lolaxonning baxtli turmushi yakun topib, cho'lliklarning sadoqat timsoliga aylantirilishi g'oyat puxta ishlangan. Qiz-juvonlarning oshiq-ma'shuqalarning muhabbatiga e'tiqod qo'yishi o'zini oqlamagani kabi, odamlarning ijtimoiy tuzumga e'tiqodi butun millat fojiasini ko'rsatdi. Anormallik

oshiq, ma'shuqa, raqib bilan barobar jamiyatda ham sodir bo'ladi. Jamiyat mezonlardan og'adi, bu esa odamlar ruhiyatida aks etadi. "Adabiyot va san'atda shu xildagi asarlar borki, ularda tasvirlangan fofia qahramonlarning ma'lum bir muhitda adashishlari, ikkilanishlari, ma'lum bir pozitsiyada mustahkam turolmasliklari, boshqacha qilib aytganda, to'g'ri va noto'g'ri tebranishlarga bog'liq"¹. Darhaqiqat, "Jaziramadagi odamlar" cho'ldagi hayot davomida ichkilikka berilishi, ruhiy tushkunlikka tushishi, hayot tarzidan qoniqmasligi, ertangi kuniga umid izlashi ijtimoiy normaning buzilishi.

"Jaziramadagi odamlar"da oshiqa, ma'shuqa, raqibning individuallashganini kuzatamiz. Asarda voqeal-hodisalardan ko'ra inson qalbi birinchi planda. Qishloq hayoti, kichik bir sovxozdagi turmush tarzi odamlarning butun tafakkurini, o'ylarini, fojiasini ochib bera olishi bilan katta bir dunyo manzarasini ko'rsata oladi. Yozuvchi har bir qahramonni hayotdagi maslagi-yu tutumini kichkina deatllarigacha batafsil yoritgan.

Cho'ldagi ijtimoiylikni Safarmurod, Ergash, Chinor obrazlari yaqqol ko'rsatib, ular "Uchlar ittifoqi" deya tilga olinadi. Uch do'st hayotdagi maslagini cho'lni obod qilish, yangi hayot boshlash deb biladi-yu, lekin bu xayoliy uydirma, tog'dagi hayotdan ham og'irroq jazo ekanligini anglab boradi. Sodda, oddiy odamlar millat, xalq sifatida emas, keraksiz va yolg'on g'oyalarga aldangan olomon sifatida gavdalantirilgani, ular "jazoga mahkum" millatning ma'nani qashshoqlashgan, turmush tarzi, hayotiy ehtiyojlaridan uzoqlashgan odamlardagi dard o'laroq tasvirlangan. Olomon jamiyat bo'lolmasligi, olomon ichidan chiqqan qahramonlar ham soxtaligi bilan ajralib turadi. Oshiqa – ma'shuqa – raqib romanda shu jihatdan olomon qarashlariga bo'ysundiriladi, o'zлari xohlagani uchun emas, ijtimoiy qarashlarning normadan chetga chiqishi oqibatida oddiy inson sifatida ham yashab o'tolmaydi. Oshiqa va ma'shuqa o'rtasidagi to'siq mavjud ijtimoiylikning, qaysidir ijtimoiy muhitga mansublikning o'zi. Romadagi voqealar jaziramadagi odamlar ichidan chiqqan Ergashning o'g'li Samad tilidan

¹ Кўшжонов М. Сайланма. Икки жилдлик. Иккинчи жилд. – Т.:Faafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б. 157.

hikoya qilinadi. U asardagi uchlik tizimdagi oshiq, ma'shuqa, raqibga munosabatini o'z tasavvuri, hayotiy qarashlaridan kelib chiqib belgilaydi. Har uchala qahramonni Samad orqali tanib olamiz. "Oshiq-ma'shuqa-raqib" uchlik tizimida markazda oshiqning turishi, u barcha sifatlari bilan bilan mukammal holda asarga kirib kelishi, mavjud tuzum yoki jamiyatni o'zgartishi va uning harakatlari yetakchilik qilishi lozim. Lekin "Jaziramadagi odamlar" romanida oshiq, oshiq talablariga javob berolmaydi, u qisqa o'rinda bir ko'rinib tushib qoladi, uning o'rniga markazga ma'shuqa ko'tariladi. Oshiq va ma'shuqaning nikohsiz farzandli bo'lishi. Sharq-islom muhitida tarbiya topgan normal yigit-qiz bunday xatoga yo'l qo'ymaydi. Oshiq uchlik tizimidan tushib qolgach, yosh bolaning tiqilishi ham axloq qoidalariga zid. Tizim atrofidagi barcha voqeliklar ma'shuqaning ruhiy holati orqali beriladi. U sotsialistik tuzum odamlari bilan bitta jamiyatda yashab keta oladimi yo'qmi mana bu o'rinli savol? Lolaxon jazoga mahkum etilgan sotsialistik tuzumga mansub odamlar qatoridan joy ololmasligi, umuman, insonlarni majburlab siyosiy qarashlarga bo'ysundirib bo'lmasligini anglatadi. Asarning nomlanishiga e'tibor bersak, asar markazida odamlarning umri aldab cho'lda o'tkazilishi, umuman farovon, gullab-yashnagan jamiyat emas, olomonga aylantirilishi turadi. Shu nuqtayi nazardan ma'shuqaning markazga olib chiqilishi uchlik tizimda normadan chiqish hisoblanadi. Demak biz, quyidagilarni normadan chiqish sifatida qarab tahlilga tortamiz: Oshiq va ma'shuqaning nikohsiz farzand ko'rishi; uchlik tizimida oshiqning roli sezilmasligi, tushib qolishi; oshiq talablariga javob berolmasligi; ma'shuqaning markaziy o'ringa ko'tarilishi; bolaning oshiq o'rnini egallashi; jamiyat tomonidan ma'shuqani ideallashtirilishi; ma'shuqa ruhiy-psixologik holati buzilishi.

Oshiq (O'roq) obrazi. O'roq bir qarashda oshiqlik talablariga javob bermaydi. Romanda tog'liklarning cho'lga kelib joylashishi, cho'lni obod qilishga urinishi shaharlashishga, madaniylashishga intilish sifatida beriladi. Cho'lliklar orasidan chiqqan O'roqning shaharga borib o'qishi hammani havaslantiradi. Bir ikki oy shaharda yashab, chiroyli kiyinib, oliftagarchilikning barcha hadislarini o'rganib, qisqagina ta'tilga kelganida qizlarning intiq maktublari kutardi. U faqat

O‘roq Qalqonob degan bir muallimning to‘qqizinchi sinfda o‘qiydigan qizi Shabnam bilan xat yozishardi. Uning qizlarga suyagi yo‘qligi shu yerda ham ko‘rinadi. Nima bo‘ladi-yu, bir kuni uyiga undan xat keladi “ – Shu yakshanba yetib keling, restoranda kichikroq to‘y o‘tkazib, kelin olib ketamiz, deb yozibdi...” Sharq-islam muhitida tarbiyalangan hech bir farzand ota-onasidan so‘roqsiz bu taxlit uylanmaydi. Bunday shoshilinch uylanish sababi keyin, olti oyda farzandli bo‘lganida ma’lum bo‘ladi. Oshiq bir o‘rinda Samad orqali tanistiriladi. Fayzulla akalar xonadoni havas qilgulik. Ma’shuqa bilan uchrashuvdan oldin ham oshiqning ishqiy sarguzashtlari borligi uning ma’nan tuban inson ekanligidan dalolat. Undagi yagona ko‘zga tashlanadigan tomon shaharlik qiz muhabbatini qozonib olis cho‘l bag‘riga olib kela olgani. Lekin uni oddiy odamlardan farqi yo‘q. U Lolaxonga uylanish niyatini ota-onasiga xat orqali bildiradi. Demak, ilk uchrashuv islomiy talablardan, ilk axbordan ancha uzoqlashib o‘zining mohiyatini yo‘qotdi. Oshiqdagagi anormallik ma’shuqaga yetishish harakatida va avlod qoldirishda ko‘rinadi. Sharqda nikohdan keyin oshiq va ma’shuqaning ilk uchrashuvi sodir bo‘lishi “O‘tkan kunlar” romanida puxta asoslangan. Bunda esa nikohdan oldin rishtalar o‘rnataladi va farzand ham muddatidan oldin tug‘ilib, el og‘ziga tushadi. Bu nafaqat, normadan chiqish, balki din nuqtayi nazaridan ham katta gunoh hisoblanadi. Ya’ni odamlar ko‘z-o‘ngida oshiq ma’shuqani qandaydir qahramonliklar yoki ayovsiz kurashlar, nafshiengish orqali emas, noshariy qo‘lga kiritdi. Nikohdan oldin oshiq va ma’shuqa munosabatlari sha’riy nuqtayi nazardan juda qattiq qoralanadi. Islom o‘z ummatlariga nikohni farz qilgan va shundagina toza avlod qoldirish, saodatli oila orqali jamiyat ravnaqiga hissa qo‘sish mumkin. Asarda jamiyatning ich-ichidan nurashi oshiq va ma’shuqa oila qurishida ko‘rindi. Shabnamni ishontirgan soxta oshiq Lolaxonga islom talablaridan og‘ib erishishi buzuqlik sanaladi. Oshiqdagagi ojizlik oriyatsizlik, qusur, kamchilik bo‘lib qoldi. Oshiqdagagi tartibsizlik bevosita jamiyat bilan bog‘liq. Chunki u ham “jaziramadagi odamlar” orasidan, to‘g‘rirog‘i jazodagi odamlar orasidan chiqqan edi. 41-savxozdagagi odamlar yangi hayot, yangi g‘oyaga aldandi. Cho‘lni obod qilishni ilojsizligi odamlarning psixologiyasiga salbiy ta’sir o‘tkazdi. Odamlarning

ichkilikka berilishi, shaharga ketishga oshiqishi, hafsalasi pir bo‘lishi jamiyatdagi tartibsizlikni ko‘rsatar edi. Bu tartibsizlik oshiq orqali yechim topmaydi, ya’ni u ham shu “xaos”ni ichidagi odam. Asarda Chinor aka cho‘l kundan kunga sho‘rlab ketayotganiga qayg‘uradi. O‘roqni yosh, ilmli, shaharda o‘qib kelgan deb sho‘rni ketkazish yo‘li bormi deb so‘raganda O‘roqning ilmsizligi ayon bo‘ladi. Demak, an’anaviy oshiqlardagi ilm O‘roqda yo‘q. U ilm bilan jamiyat muammosiga yechim topolmaydi. Hatto yaxshi kadr emasligiga ham urg‘u berilgan. Sharq adabiyotidagi oshiqlar ilmni mukammal egallagach, ma’shuqa tomon yo‘l ochiladi. Lekin asarda Lolaxon oshiqning hatto shu tomoniga ham e’tibor bermagan.

Ijtimoiy funksiyani bajarishda O‘roq Otabek, Anvar, Yo‘lchi singari taassurot qoldirmaydi. Otabek va Yo‘lchining shahid ketganiga urg‘u berilsa, O‘roqning Afg‘oniston urushiga borib temir tobutda kelishi siyosatning mantiqsizligi oqibatidagi insoniyat fojiasi, yashash ne’matidan ijtimoiy-psixologik bosim ostida ayrilish yirik planda ko‘rsatilgan. Armiya safiga chaqirilgan Uroq borishni rad etadi, garchi bu qo‘rroqlik sifatida talqin qilinsa-da, lekin u haq edi. O‘sha paytda zamona odamlarni soxta siyosiy tuzumga xizmat qilishga, armiya saflariga deb ommaviy Afg‘onistonga olib borishga, jamiyatni temir tobutlar bilan to‘ldirishga odatlangan edi. Qay yo‘l bilan tahlil qilsak ham, oshiqning bu kurashga otlanishi mantiqsizlik. U odam o‘ldirishi yoki o‘zi nobud bo‘lishi jamiyat taraqqiyotiga sabab bo‘lmaydi. Bu Vatan uchun kurash emasligi kunday ravshan. Oshiqning talblarga javob berolmasligi urushdan bosh tortishida yana ko‘zga tashlandi. Xizmatga chaqirilganda O‘roqning ruhiy holati tasviri unda qo‘rroqlik borligini, hatto oddiy yigitlarga xos jasorat ham yo‘qligini payqaymiz. “O‘roqning rang-quti o‘chdi. Bir parcha qog‘oznimas, go‘yo bir botmon yukni olganday egilib-bukilib shapaloqdekkina varaqdagi yozuvga xayolchan tikilib qoldi, so‘ng najot so‘ragan kabi yelkasi osha hovliga alangladi”.¹ O‘roq xizmatdan qolishga urinishi, buni Lolaxondan ham yashirmsligi, o‘rtoqlarini oldida qo‘rroqlarcha sharmanda bo‘lishi oshiqning ijtimoiy normalardan chiqishini ko‘rsatadi. E’tibor qaratsak, oshiq deyarli har bir xatti-harakati bilan an’anaviy obrazlarni takrorlay olmasligini

¹ Бўрихон Л. Жазирамадаги одамлар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2012. – Б. 125.

ko‘rsatyapti. “Ilk uchrashuv”, “ayriliq”, “visol” motivlarida ham normadan chiqish kuzatiladi. Ilk uchrashuv oshiqqa Lolaxon taqdir qilinmasdan nikohdan oldin sodir bo‘ldi, ayriliq Afg‘oniston urushidagi ayanchli taqdir bilan mantiqsiz belgilandi, visol oshiq uchun temir tobutdan joy olishi shahidlik bo‘lmagan. Yozuvchi garchi Afg‘onistondagi urushga batafsil to‘xtalmasa-da, urush qoldirgan iz odamlarning psixologiyasida, cho‘l hayotida aks etadi. Ular oshiqni ideallashtiradi, haykal o‘rnatib turli tantanalarni shu yerda o‘tkazishni o‘ziga xos vatanparvarlik deb o‘ylashadi, hatto kelinchaklar sadoqat timsoli sifatida nikohdan oldin ziyorat qilishadi. Sotsialistik tuzumning illatlari shu tarzda odamlarni ham siyosat quroliga aylantirib oladi. Bir qarashda odamlarning orzu-intilishlari o‘laroq sodir bo‘layotgandek ko‘ringan bu voqealar jaziramadagi odamlarni jazoga mahkum etadi. Jazirama bog‘-rog‘ga aylanmaydi, bunga ishonch qahramonlarda so‘nib borayotgни ko‘rsatilgan, ma’shuqaning ham xiyonatda bexosdan ayblanishi ijtimoiy-psixologik bosimning ta’sirida ro‘y berdi. Oshiq va ma’shuqa yerdagi vazifasi, ya’ni avlodni davom ettirishda ham xatoga yo‘l qo‘yadi. Ijtimoiy talablarni-da bajara olmagan oshiq va ma’shuqaning hayot shami so‘nishiga, dunyodan orzu-umidlari ushalmay o‘tib ketishiga odamlar tomonidan soxta qahramonga aylantirilishi, jmiyatning bir bo‘lagi sifatida ko‘rilishiga olib keldi.

Ma’shuqa obrazi – Lolaxon go‘zal husni-jamol, aql-idrokka ega, sadoqatli ayol, mehribon jufti halol, kuyinchak kelin sifatida barchaga o‘rnak bo‘lsa-da, inson degan maqomda cho‘ldagi baxtsiz turmushga mahkum. Ma’shuqaning ham ijtimoiy-psixologik funksiyasining normadan chiqishi, jamiyat bilan shaxsni uzviylikda, bir butun deb tasavvur qilish oqibatida yuz beradi. Lolaxon sof muhabbatga ishonib, shahar bag‘ridan cho‘lda yashashga rozi bo‘lib kelishi hayotiy asoslarni oqlamaydi. Bunga jaziramadagi odamlar ko‘zi bilan baho beriladi. Lolaxonning to‘yi tezlashtirilishi, keyinchalik sovxozi ahlining mehrini qozonishida kitobxonni lolaxonga bo‘lgan munosabatini bir qadar yaxshilaydi. Lolaxon ma’shuqa sifatida birdan iliq fikrlar bilan qarshi olinmaydi, keyinchalik husni-jamoli, tarbiyasi, kulib turishi bilan odamlar ko‘ngliga kirib boradi. Lolaxonga shunday ta’riflanadi: “Kelinning ismi Lolaxon ekan! Uning onasi o‘sha

ikki dugonasi qurshovidagi ozg‘ingina ayol O‘roqlarning o‘qish joyida ishlar emish. Lolaxonning otasi ko‘p yillar burun kasallik tufayli vafot etgan eakan. Kunlardan bir kun Lolaxon laboratoriya xonasini supirib-sidirib yurgan oyisiga ko‘maklashayotgan payt tuyqusdan O‘roq bilan uchrashib... tanishib qoladi. So‘z-so‘zga, gap-gapga va nihoyat yulduz-yulduzga to‘g‘ri kelib...”¹ Lolaxonning bu tarzda uchrashib yurishlarga rozi bo‘lishi isnod, or-nomusning toptalishi va xulq-atvorning normadan chiqishi hisoblanadi. To‘yni sahro ahli bekam-u ko‘st o‘tkazsa ham, kelin nomiga dog‘ tushirib shu olomonga qo‘shiladi. Kundalik turmush tarzidagi oddiy talabni ham bajara olmaydi. Lolaxonda ma’shuqaga xos sifatlar kelin bo‘lib tushgandan so‘ng sezila boshlaydi, ma’shuqaning ma’naviy-ma’rifiy olami, psixologik holati Samad tilidan hikoya qilinadi. Samadga shisha baliqcha sovg‘a qilishi, bolani o‘zgacha erkalashi Samad qalbida tushunib bo‘lmas mehr uyg‘otadi. Lolaxonda ikki xil xislat aralashib ketgan. Yosh kelinchakning issiq sahroga ifor olib kirgani, mehr-muhabbat ulashgani bir tomon bo‘lsa, nikohsiz farzand ko‘rishi go‘zal sifatlarini yuvib ketadi. Farzand haqida “Nahotki to‘qqiz oyni olti oyda uddalashgan...”² deyishning o‘zi fojia. Cho‘ldagi odamlarning shahardan kelgan kelinni muhabbat ramzi sifatida qarshi olishi, suqlanib kuzatishi ham odamlarda tushuncha yo‘qligidan, jamiyatdagi normalarni unutishganidan dalolat. Axir, uzoq cho‘l bag‘riga badarg‘a qilingan odamlar o‘zligini unutib, ichkilikka berildi, o‘zora munosabatlarga ham yot illatlar aralashdi. Cho‘lda muzey tashkil qilinganda ham ular o‘qimishli deb Lolaxonni munosib ko‘rishadi. Umuman, cho‘l ahlining tanlovida ham buzilish bor. Ularning dunyoqarashi, maslagida, qarorlarida tartib yo‘q. Bugun sevgi farishtasiga aylantirilgan kelinchakning taqdiri ham ommaning shu tartibsiz qarashlariga bog‘liq. Ayniqsa, Lolaxonning O‘roq vafot etgandan so‘nggi ayriliqdagi hayoti, uning ruhiy-psixologik holati mahorat bilan tasvirlangan. Unda sadoqatdan sog‘inch ustunroq keladi, o‘ynab-kulib yuradigan kelinchakdan mahzun bo‘lib qoladi. Lolaxonning ideallashtirishi ma’shuqa uchun kerakmidi degan savol tug‘iladi. Garchi u sadoqat

¹ Бўриҳон Л. Жазирамадаги одамлар. – Т.: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2012. – Б. 43.

² Ко‘rsatilgan manba, – В. 94.

timсли bo'lsa-da, yolg'izlikda qiynaladi, o'ziga yupanch, hamdard qidiradi. Adabiyotshunos G'ulom Karim Lolaxon fojiali obraz ekanini ta'kidlaydi: "Lolaxonning taqdiri fojiali emas, balki boshqacha, risoladagidek kechishi bemalol mumkinligiga beva qolgan Fayzulla akaning qop-qora, iprisqi, tul pistachi ayolga uylanishi, u xonadon bekasi bo'lgach, mo'jiza yuz bergandek, tarovatli bir ayolga aylangani epizodi orqali io'ora qilinadi".¹ U o'zidagi ruhiy holatini, ichki olamini Samadga ochadi. U o'zi yashayotgan cho'l odamlari bilan bir butun bo'lib keta olmaydi. O'zidagi sog'inch hissini Uroq bilan xayoliy suhbatlar orqali qondirishga urinadi. Har doim tom ustidagi g'aramda tunlarni o'tkazgan juftlik shaxsiy hayotiga mutlaqo dahli yo'q Afg'oniston urushi deb ayriliqqa mahkum bo'ldi. Ma'shuqa esa buni qabul qila olmadi. Undagi ruhiy buzilish oshiqligini bilan g'aramda xayolan visolga chorladi. Uning xatti-harakatlari normal shaxsni ko'rsatmaydi. Baxtsiz turmushni bu tarzda to'sish imkonsiz ekanligini tushunmadidi. To'g'ri, u sevgisiga, sadoqatiga xiyonat qilmadi, lekin ixtiyorsiz ravishda ruhan buzilishga duchor bo'ldi. "Lolaxon O'roq men uchun hali tirik, boshqa er menga xarom deganmish-ku?!"² Lolaxonning tanlovi cho'l ahliga ham ma'qul. Chunki ularning hayotiga qahramon va muhabbat timsollari kerak edi. Buni Chinor aka shunday tushuntiradi: "... Lolaxon uchun O'roqjonning xotirasidan ulug'roq, muqaddasroq narsa yo'q. Ular bir-birining yuragiga aylanib ketishgan. Ikkovining pok muhabbati haqi, biz Lolaxonni xo'rlatib qo'yaymiz. Hamisha ardog'imizda u. Lolaxon biz uchun, yoshlarimiz uchun chin sadoqat timsoli..."³ Ma'shuqaning markazga olib chiqilishi asarning umumiy mazmuni bilan bog'liq. Sotsialistik tuzum yurtimizni paxta xomashyosi yetkazib beradigan, faqat yuqoridaqilarni ehtiyojini qondiradigan joyga aylantirgan edi. Cho'lning o'zlashtirilishida ham odamlarning ma'naviy ehtiyoji, hayotiy tutimlari inobatga olinmadidi. Cho'l hech qachon gulzor bo'lmasligi, sho'r lab odamlarni ruhiy va jismoniy kasalga aylantirishi Lolaxon orqali berildi.

¹Карим Ф. Жазирамадаги одамлар қисмати. // Ёшлик журнали, 2007, № 1.

²Бўрихон Л. Жазирамадаги одамлар. – Т.: Faafur Fулом номидаги НМИУ, 2012. – Б. 159.

³ Ко'rsatilgan manba, – В. 196.

Lolaxondagi anormallikning cho‘qqisi O‘roqni sog‘inib xayolga berilganda sodir bo‘ladi.

“Lolaxon uzib-uzib, qiqir-qiqir kulardi.

...

– Meni sevasiz-a, – tag‘in ehtirosga limmo-lim sasi keldi Lolaxonning. – Juda qattiq sevasiz-a... Men siznikiman, faqat sizniki...”¹ Lolaxonning fojiasi ruhan ezilish, ma’nan ojizlik, inson sifatidagi tabiiy ehtiyojlarini qondira olmasligidan qiynalishi, odamlar tomonidan soxta hayotga majburlangani oqibatida sodir bo‘ldi. Lolaxonning so‘nggi so‘zlaridan ayolning hayoti qatorida o‘y-fikrlari ham normadan chiqib ketganini ko‘ramiz. “Samadjon, sizmi... Ayting... ayting, ularga... men yolg‘iz... Men yolg‘iz edim! O‘zim bilan o‘zim...”².

Samad obrazi ma’shuqa shaxsini tanishimiz uchun vosita. Chunki asarda Lolaxonga Samad tomonidan turib baho berilgan. Samadning yangasi cheksiz muhabbat qo‘yishi ham kuzatiladi. Lolaxonning o‘limidan keyin ham Samad ezgu muhabbatga ishonadi, Lolaxonning tirik qolganiga umid bog‘laydi. Asar so‘ngida ayni muammo ochiqlanmagan. Ashurning qaltis xatosi bu butun jamiyatning, millatning xatosi edi. Ular soxta hayotga o‘rgangan, Lolaxonni ham ijtimoiy tartiblarga rioya qilishi majburiy deb hisoblar edi. Ma’shuqaning fojiasi uchlik tizimida yan bir anormallik, chunki u shahid sifatida emas, xiyonatkor ayol sifatida o‘lim topdi va odamlar xotirasida shunday saqlanib qoldi. Yozuvchi aynan Lolaxon obrazini yaratishda Ch.Aytmatovga taqlid qiladi. Diqqat qilinsa, Lolaxon bilan Jamila obrazining o‘xhash jihatlari ko‘zga tashlanadi.

Raqib obrazi – Ashur aslida, oshiq va ma’shuqaga yaqin, lekin ularning o‘rtasidagi muhabbat rishtalarini qonunlashtirish orqali ularga ijtimoiy rakursda talab qo‘yishiyoy qarama-qarshilikka olib keladi. Ijtimoiy turmushning ta’siri aynan Ashur orqali oshiq va m’shuqa taqdirida ko‘ringan. Raqib obraziga ko‘p e’tibor berilishi, romanning raqib haqidagi xabar bilan boshlanib, raqibning qamoqdan chiqishi bilan tugagani uchlik tizim vazifasini o‘tab berishda

¹ Ko‘rsatilgan manba, – B. 293.

² Ko‘rsatilgan manba, – B. 296.

anormallikning asosiy belgilaridan biri. Raqib ramziylashgan. Roman oshiq va ma'shuqaning raqib ustidan g'alabasi bilan emas, mag'lubiyati bilan tugaydi. Bu ham an'anaviy obrazlar tizimining normadan chiqishi. Ijtimoiy muammolarga yechim raqibdagagi illatlar mag'lubiyati, oshiq va ma'shuqadagi go'zal sifatlarning odamlar qalbidan joy olishi yoki chuqur iz qoldirishi bilan belgilanar edi. "Jaziramadagi odamlar"da esa Ashur oila sha'ni, millat or-nomusining himoyachisi bo'lib qoldi. Yozuvchi asarda Ashurning odamlar tomonidan pahlavon, mard yigit sifatida qabul qilinishini bir necha o'rinda kinoya bilan ochiqlagan. Mohiyatan raqibni tanimaslik, uni ko'klarga ko'tarish sotsialistik tuzumni dushman ekanligini anglamasdan qabul qilgan sodda xalqning tarixini, fojiasini, xatosini aks ettiradi. Ashur ayni shu jamiyatdan chiqqani uchun o'zi mansub odamlardan boshqacha bo'la olmaydi. Ichkilikka berilishi, to'y-tomoshalarda urush-janjal, mushtlashuv qilishi, zo'raki palvonlik, qizlarga gap otishi, maqtanchoqlik qilib cho'l ahlining e'tiboriga tushishi Ashur orqali jaziramadagi odamlarning turmush tarzi va ichki psixologik olamini ham anglatadi. Sotsialistik tuzumda yashagan odamlar ichkilikka berilib, e'tiqoddan ayrildi, dindan uzoqlashdi, bunday odamlarda iymon bo'lishi dargumon. Odamlardagi e'tiqoddan uzoqlashish va siyosiy tuzumni ideallashtirish cho'lni o'zlashtiryapmiz deb noto'g'ri hisobot berishda, cho'l o'rtasida bema'ni muzey tashkil etishda, O'roqqa haykal o'rnatib, vatanparvarlik haqida nutq so'zlashda ko'rinadi. Zamon kishining fojiasi har bir harakatning normadan chiqqani bilan belgilanadi. Ashur armiyadan qaytganda O'roqning qasdini olish uchun qasam ichadi. Bu raqibga xos mug'ombirlik, soxtalik, ikkiyuzlamachilik.

"Ashur beparvo bir tarzda chavandozning rapidadek qo'llarini nari surib, naqshinkor xanjarini boshi uzra avval azot ko'taribdi, so'ng ehtirom bilan lablariga bosibdi. Hovlidagilar allaqachon yig'i-sig'ini bas qilib, g'amboda askar tomon baqrayib qolishgan ekan!"

Ey, qavmi qarindosh! – debdi Ashur bo'g'iq va titroqli tovushda. – Men qasam ichdim! Ertami-kechmi akajonimning qonini to'kkalar shu xanjardan o'lim topadi. Akajonimning ruhi pokini xo'rلانلار ham mendan omonlik kutmasin!

Yigitlik qasamim shu!”¹ Raqibning pozitsiyasi oila sha’nini himoya qilish bo‘lib, u akasi O‘roqning omonatini asrash o‘rniga Lolaxonni o‘ldirib qo‘yadi. Raqib mantiqan oshiqqa qarshi kurashmaydi, balki uning himoyachisi rolida ma’shuqaga qarshi turadi. Umuman, oshiq, ma’shuqa, raqib pozitsiyasining o‘zgarib, aralashib ketishida anormallik kuzatiladi. Masalan, Ashur Lolaxon uchun uyiga sovchi kelganda akasining or-nomusini mardonavor himoya qiladi. Yozuvchining kinoya bilan Ashurning xatti-harakatlarini ochib borishi raqibga xos hiylakorlik, mug‘ombirlik sifatlarini bo‘rttiradi. Polvonlik kamarini mahkam bog‘lagan Ashur mag‘lubiyat chog‘ida ham akam ko‘zimga ko‘rindi, deb vaziyatdan quriq chiqishi yolg‘on bilan odamlarni ishontirishga odatlanganidan. Raqibning vazifasi o‘zgarishi avval sadoqat timsollarini himoyasichi sifatida maydonga chiqib, keyin ma’shuqani o‘ldirishi, qamalishi va qamoqdan qaytib kelishi ham ijtimoiy funksiyaning normadan chiqishi. Chunki raqib oshiq va ma’shuqa ustidan g‘alaba qozonmasligi kerak.

Triada tizimining romanda ishlashi ijtimoiy hayotning normadan chiqishi bilan bog‘lab berilgan. Soxta siyosiy tuzum odamlarning ijtimoiy-ma’naviy hayotiga zarba bergani uchlik tizim orqali asoslangan. Mantiqsiz siyosiy tuzum, mantiqsiz ijtimoiy hayot, mantiqsiz oila tizimi asar g‘oyasiga singdirilgan. Insonlarni yakka shaxs sifatida jilovlab bo‘lmagani kabi, majburlab noto‘g‘ri g‘oya ortidan ergashtirish ham mumkin emas. Shuning uchun O‘roq va Lolaxon o‘rtasidagi sevgi afsonasi juda ko‘p o‘rinlarda anormallikka ega ekanligiga ishora berilgan. Buni yozuvchi kinoya, piching, kesatiq bilan beradi. Ulash agronom-shoir ularning ismiga diqqat qaratib asar yozishga noloyiq deb topadi: “Uyginamni kuydirdi-ya, ijodimni rasvo qildi-ya?! Qarang, sevgi-vafo, vatanparvarlik tarannum etilgan luboy dostonni olib, qarang! Hammasi ham bosh obrazlarning nomi bilan jarangdor, go‘zal atalgan: “Farhod va Shirin”, “Yusuf va Zulayho”, “Zaynab va Omon”, ana, ko‘rdingizmi? Xo‘sh-sh, men qanday atay dostonimni, “O‘roq va Lola” deymi?! Fu-u, naqadar befarosatlik! O‘ylamay-netmay shunaqa ismlar

¹ Ko‘rsatilgan manba, – B. 187.

qo‘yishgan-a? Bir-birig mutlaqo qarama-qarshi, bir-biriga g‘irt teskari nomlar-ku bular?! Uf-f.. Hammasi tamom, hammasi tugadi...”¹

Oshiq va ma’shuqa talablariga javob bermasligi ularning ismi orqali ham eslatilgan. Odatda, oshiq o‘z ismi bilan tug‘iladi, ismida taqdiri aks etadi, lekin O‘roqning ismi ota-onan tomonidan o‘ylanmay tanlangan va bu ham normadan chiqish. “Jaziramadagi odamlar” inson psixologiyasi, shaxsiyati, orzu-umidlari yakka holda ochiqlanadigan asar desak, mubolag‘a bo‘lmaydi.

III BOB BO‘YICHA XULOSALAR:

1. Mustaqillik sabab o‘zbek adabiyoti nasrida yangi ohang, yangicha tasvir uslubi paydo bo‘ldi. Bu davrda milliy qadriyatlar bilan birga jahon adabiyoti tajribalaridan unumli foydalanish imkonini beruvchi ilmiy-adabiy muhit qaror topdi. Mustaqillik davri romanlarida jahon romanchiligi nazariy-falsafiy, adabiy-estetik tafakkur imkoniyatini milliy mentalitetdan kelib chiqqan holda sintez qilindi.
2. Bu davr adabiyotiga yangi qahramonlar kirib keldi, ular oddiy omma ichidan chiqqan orzu-umidlari, kelajakka ishonchi katta insonlar. Endi bunday qahramonlar orqali o‘zligini izlayotgan insonlar tasviri bo‘rtib ko‘rina boshladi. Oddiy insonlarni turmushini yoritish bilan birga jamiyatga daxldorlik nuqtayi nazaridan ijtimoiy davr fojiasi ko‘rsatib berildi. Shuningdek, yangi davr romanchiligidagi ramziylik, falsafiylik, psixologizm, ong oqimi tasvir usullaridan foydalanish kuchaydi. An’anaviy “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlari talqini ham yangi bosqichga ko‘tarildi.

3. “Tushda kechgan umrlar” romanida uchlik tizimidagi oshiqning fojiasiga ijtimoiy tuzum parallel qo‘yildi. Asardagi ushbu obraz boshqa an’anaviy oshiqlardek emas, shunga ko‘ra uning ishqini ham ijtimoiylashgan. Ma’shuqa xarakteri yetilmagan, raqib sifatida ijtimoiy tuzum, afg‘on urushi oshiqqa qarama-qarshi qo‘yiladi. Roman syujetida “uchrashuv”, “ayriliq”, “visol” motivlari noan’anaviy tarzda, tartibi o‘zgargan holda beriladi.

¹ Ko‘rsatilgan manba, – B. 288.

4. X.Do‘stmuhammadning “Bozor” romani syujeti, obrazlar tizimi ramziylik asosiga qurilgan. Ushbu asarda “Oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligi bir paytda ham an’anaviy ham jahon romanchiligidagi shakliy izlanishlarni o‘zida mujassam etgan. Bu oshiqning-millat, ma’shuqaning- ma’rifat, bozorning-raqib sifatida ramziylashib kelishi bilan asoslanadi.

5. L.Bo‘rixonning “Jaziramadagi odamlar” romanida “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchlik tizimi ijtimoiy-psixologik jihatdan anormallashganini ko‘ramiz. Uchlik tizimining bunday normadan chiqish holatlari avvalo, oshiq va ma’shuqaning nikohsiz qovuvishishlari, oshiqning asar markazidan tushib qolishi, uning o‘rnini bola egallashi, ma’shuqaning asosiy planga chiqishi orqali beriladi. Oshiq va ma’shuqaning taqdiri orqali tartibsiz jamiyatning fojiasi ko‘rsatiladi.

UMUMIY XULOSA

1. Zamonaviy o‘zbek romanlarini tadqiq etish “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchlik tizimining janr tarixi, poetik takomilini yaxlit holda kuzatish imkonini beradi. Jadid, sovet-o‘zbek, mustaqillik davri romanlariga xos o‘zgarish va takomil jarayonlari bizga “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligining poetik tadriji, spetsifik o‘zgarishlari xususida ilmiy-nazariy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

2. “Oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlari genezisida Odam alayhissalom, Momo Havvo va Iblis haqidagi ilohiy axborot turadi. Mazkur ilohiy xabardagi ayni uchlik keyinchalik adabiyotdagi an’anaviy obrazga: “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchligiga asos bo‘ldi. Odam (a.s) va Havvo onamizning Olloh huzurida, jannatdagi saodatli onlari “ilk uchrashuv”, gunohi sabab yer yuzining turli tomonlariga tushirilgach “ayriliq” va nihoyat bashariyat olamida ne mashaqqatlar bilan bir-birini topgach “visol” onlarini boshdan kechirishdi. Ayni syujet obraz-triadaning keyingi davr adabiyotiga poetik an’ana tarzida davom etishi, estetik mohiyat kasb etishi, janrdan janrga takomillashib, ijtimoiylashib, milliylashib borishini ta’min etgan.

3. “Oshiq-ma’shuqa-raqib” obraz tizimi ilohiy haqiqatlar unutilgan johiliyat davrlariga kelib miflashdi. Ya’ni, mifologik manbalarda ayni tizim buzildi, funksiyalari o‘zgardi, o‘zining individual xususiyatlarini yo‘qotdi, syujet va obrazlar tartibi o‘zgardi. Oshiq, ma’shuqa o‘zining asl maqsadidan chalg‘idi, ularning nazari tamomila boshqa obyektlarga qaratildi.

4. “Oshiq-ma’shuqa-raqib” uchlik tizimi xalq og‘zaki ijodiga oid janr namunalariga mifologik manbalardan ko‘chib o‘tdi. Xususan, ertak, xalq qissalari va eposlarda mazkur uchlik tizimi poetik takomillashuv yo‘lini bosib o‘tdi. Xalq eposlarida “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchlik tizimi bir qadar kanonlashib, o‘zining asl manbasiga yaqinlashdi. Ilohiy va mifologik manbalardagi “oshiq-ma’shuqa-raqib” tizimiga xos xususiyatlarni o‘zida jamlab, sintetik xarakter kasb etadi. Eposlardagi “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlari milliyashib, oshiq-millat qahramoniga, ma’shuqa-millat onasiga, raqib-millat dushmaniga aylandi.

5. “Oshiq-ma’shuqa-raqib” uchlik tizimi mumtoz adabiyot namunalarida mohiyatan ilohiy manbalardagi ildizlari bilan tutashdi. Jumladan, mumtoz

dostonlarda va “Xamsa” janriga doir namunalarda “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchlik tizimi kanonlashib, o‘zining individual xususiyatlariga muvofiq badiiy talqin qilindi. Oshiq timsolida samoviy ma’rifat ishqisi aks ettirildi.

6. “Oshiq-ma’shuqa-raqib” uchlik tizimiga xos badiiy mazmun va shakl jadid adabiyotiga kelib o‘zgacharoq shamoyil kasb etdi. O‘zining ijtimoiy-estetik, badiiy-individual xossalari namoyon etdi. Ayniqsa, roman va drama janri namunalarida “oshiq-ma’shuqa-raqib” obrazlari ijtimoiylashib, real hayot voqeligi fonini aks ettira boshladи. Birinchi o‘zbek romani “O’tkan kunlar”da “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchlik tizimiga xos an’analalar bilan birga ijtimoiy davr fojiasi badiiy talqin qilingan bo‘lsa, “Kecha va kunduz” romanida ushbu uchlik tizimi g‘arblashdi, millat hayotiga doir ijtimoiy muammolarni nisbatan yevropalashgan odam obrazida ifoda etdi.

7. Sovet davri romanchiligida “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchlik tizimi ijtimoiy, sinfiylik g‘oyasiga ko‘ra tasvirlandi. Oshiq va ma’shuqa kambag‘al qatlam vakillari, raqib boy tabaqa kishisi sifatida talqin qilindi. Bu jihat, “Qutlug‘ qon” romanida qisman, “Sarob” romanida esa kengroq planda namoyon bo‘lgani kuzatiladi.

8. Mustaqillik davri o‘zbek romanlarida “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchlik tizimi turli aspektida tasvirlandi. Ayni romanlarda folklor, mumtoz adabiyotga xos uchlik obraz an’analari, qahramonlarning individuallashuvi, obrazlarning ramziylashuvi, ijtimoiy-psixologik jihatdan o‘zgarishi ko‘zga tashlanadi. Jahan adabiyotining ta’siri o‘laroq maydonga kelgan individual uslubiy izlanishlar mazkur uchlik tizimiga erkin yondashish tamoyili shakllantirdi.

9. O‘.Hoshimovning “Tushda kechgan umrlar” romanida “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchlik tizimi davr fojiasi fonida talqin qilinadi. Raqib obrazi funksiyasi urush, siyosiy tuzum va millat sotqinlari qiyofasini oladi. Syujet chizig‘idagi “uchrashuv”, “ayriliq”, “visol” motivini badiiy tashkillashda ijtimoiy-psixologik omillar old planga chiqadi.

10. X.Do‘stmuhammadning “Bozor” romani syujetida “oshiq-ma’shuqa-raqib” uchlik tizimi g‘arblashib, ramziylik kasb etadi. Roman qahramoni Fozilbek

ma'rifat kishisi, Qadriya timsolida ilm, ma'rifat, bozor tasvirida raqibga xos ilmsizlik, jaholat, yovuzlik, bir so'z bilan, xaos funksiyasi yuklanadi. Asarda uchlik tizimi metaforiklashib, "oshiq-ma'shuqa-raqib" obrazlari milliy turmush muammolari bilan sintezlashib ketadi. Oshiq ma'rifat odami, ma'shuqa ilm-ma'rifat manbai, bozor xronotopi ijtimoiy-fojelik timsoli sifatida talqin qilinadi.

11. L.Bo'rixonning "Jaziramadagi odamlar" romani syujetida "oshiq-ma'shuqa-raqib" uchlik tizimi ijtimoiy-psixologik tasvir yo'siniga ko'ra anormallashgani kuzatiladi. Ya'ni: a) asarda ma'shuqaning syujet markaziga chiqishi, oshiqning nofaolligi; b) O'roqjon va Lolaxonning nikohsiz farzand ko'rishi va jafokash bevaning sotsialistik jamiyat tomonidan ideallashtirilishi; d) Lolaxonning O'roq vafotidan so'ng, oshiqqa bo'lgan psixologik izhorlari tasviri; e) asar syujet chizig'ida Samadning yangasi Lolaxonga ko'ngil qo'yishi uchlik obraz tizimi mazmun va shakl xususiyatiga ko'ra anormallashganini ko'rsatadi.

Umuman, "oshiq-ma'shuqa-raqib" obrazlari tizimi o'zbek romani va undagi obrazlar koordinatsiyasini belgilovchi, milliy romanlarimiz konsepsiyasini mujassam etuvchi, roman takomilini belgilovchi mustahkam badiiy birlikki, buning mustaqillik davri estetik tafakkuri maqomini belgilashdagi ahamiyati katta.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar:

1. Мирзиёев Ш. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир // Халқ сўзи. – Тошкент, 2017. – 4 август.
2. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт, санъат ва маданият яшаса, миллат ва халқ, бутун инсоният безавол яшайди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари” мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига йўллаган табриги. www.xabar.uz
3. Мирзиёев Ш. Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маъруза // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati, 2017 йил, 4 август.

II. Ilmiy-nazariy adabiyotlar

1) Milliy nashrlar

4. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011.351 б.
5. Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари (Рус тилидан У.Жўрақулов таржимаси) – Тошкент: Akademnashr, 2015. 280 б.
6. Болтабоев Ҳ. Наср ва услуб. – Тошкент: Фан, 1992. 104 б.
7. Болтабоев Ҳ. Адабиёт энциклопедияси. 1-жилд. (Атамалар, истилоҳлар, сиймолар, асарлар ва нашрлар). – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2015. 664 б.
8. Болтабоев Ҳ., Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. Уч жилдлик. 1 жилд. Қадимги давр. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2013. 400 б.

9. Болтабоев X., Маҳмудов М. Адабий эстетик тафаккур тарихи. Уч жилдлик. 2 жилд. Ўрта асрлар. Уйғониш даври (IVXVI). Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2016. 428 б.
10. Дўстмуҳаммад X. Назарнинг умидбахш кемалари // Ижод кўнгил мунавварлиги.– Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2011. 108-110 б.
11. Ёқубов X. Ўзбек прозасида услуб ранг-барамглиги / Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услублар ранг-барамглиги. – Тошкент, 1983. 208 б.
12. Имомов К. Ўзбек халқ прозаси. – Тошкент: Фан, 1981. 103 б.
13. Жўраев М. Ўзбек халқ эртакларида “сехрли” рақамлар. – Тошкент, 1991.153б.
14. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент: Фан, 1995. 108 б.
15. Жўрақулов У. Ҳудудсиз жилва. – Тошкент: Фан, 2006. 204 б.
16. Жўрақулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Тошкент: Faafur Fулом номидаги ММИУ, 2015. 353 б.
17. Жўрақулов У. Қодирий ва роман тафаккури. – Т.: “Nurafshon business” нашриёти, 2020. 103 б.
18. Каримов Б. Руҳият алифбоси. – Тошкент: Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. 362 б.
19. Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафиддинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1999. 544 б.
20. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. (Биринчи китоб). – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. 536 б.
21. Каримов Н. Илҳом чашмасининг ажиб мавжлари. – Тошкент: Фан, 1982. 56 б.
22. Каримов X. Истиқлол даври адабиёти. – Тошкент: YANGI NASHR, 2010. 363 б.
23. Каримов X. Истиқлол даври насри. – Тошкент: Zarqalam, 2007. 95 б.
24. Каттабеков А. Тарих сабоқлари. – Тошкент, 1986. 95 б.

25. Мирвалиев С. Роман ва замон. – Тошкент: Фан, 1983.56 б.
26. Мирзаев И. Давр руҳи ва адабий жараён. – Самарқанд, 1997. 115 б.
27. Мумтоз Шарқ поэтикаси. Нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. 425 б.
28. Норматов У. Умидбахш тамойиллар. – Тошкент: Маънавият, 2000. 112 б.
29. Норматов У. Ижод сехри. – Тошкент: Шарқ, 2007. 351 б.
30. Норматов У. Ижодкорнинг дахлсиз дунёси. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2008. 313 б.
31. Носиров Ў. Ижодкор, шахс, бадиий услуб, автор образи. Тошкент: Фан, 1981. 199 б.
32. Ўзбек адабий танқиди тарихи // Назаров Б., Расулов А., Аҳмедова Ш., Қаҳрамонов Қ. – Тошкент: Tafakkur qanoti, 2012. 395 б.
33. Пардаева З. Бадиий-эстетик тафаккур ривожи ва ўзбек романчилиги. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. 93 б.
34. Қаҳрамонов Қ. Адабий танқид янгиланиш жараёнлари. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2009. 183 б.
35. Қаюмов Л. Аср ва наср. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1975. 288 б.
36. Расулов А. Бадиийлик – безавол янгилик. – Тошкент: Шарқ, 2007. 336 б.
37. Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. – Тошкент: Фан, 2006. 232 б.
38. Қаҳрамонов Қ. Адабий танқид янгиланиш жараёнлари. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2009. 183 б.
39. Қаюмов Л. Аср ва наср. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1975. 288 б.
40. Қуронов Д. Чўлпон насли поэтикаси. – Тошкент: Шарқ, 2004. 288-б.
41. Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. – Тошкент: Халқ мероси, 1994. 136 б.
42. Рифтин Б.Л. От мифа к роману. – Москва: Наука, 1979. – 360 с.
43. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: EXTREMUM PRESS, 2010. 135 б.

44. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. –Тошкент, 2004. 127 б.
45. Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: Фан, 1981. 67-83 б.
46. Содик С. Ижоднинг ўттиз лаҳзаси. – Тошкент: Шарқ, 2005. 320 б.
47. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: О‘qituvchi, 2005. 270 б.
48. Умурев X. Бадиий психологизм ва ҳозирги ўзбек романи. – Тошкент, 1983. 148-б.
49. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. 546 б.
50. Йўлдошев Қ., Йўлдошева М. Бадиий таҳлил асослари.–Тошкент: Камалак, 2014. 464 б.

a. Xorijiy nashrlar

51. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: Советская Россия,1972. – 318 с.
52. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – Москва: Искусство, 1986. – 444 с.
53. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Художественная литература,1975. – 502 с.
54. Белинский В.Г. Собрание сочинений. Т.3. – Москва: 1978. – 271 с.
55. Борев Ю. Теория литературы. Лит. процесс. – Москва, 2001. – 370 с.
56. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Москва: Высшая школа,1989. – 406 с.
57. Виноградов В.В. Отеории художественной речи. Москва: Высшая школа, 1971. – 118 с.
58. Гассет Х.О. Дегуманизация искусства. – Москва: Радуга, 1991. – 639 с.
59. Гегель. Эстетика. Т.3. – Москва: Искусство, 1973. – 537 с.
60. Потебня А.А. Эстетика ипоэтика. – Москва: Искусство, 1976. – 614 с.
61. Пропп В.Я. Морфология сказки. – Москва: Наука. 1969. – 168 с.
62. Тамарченко Н.Д. // Теория литературы / Роды и жанры. – Москва: ИМТИ РАН, 2003. – 288 с.

63. Фрейд З. Введение в психоанализ. В 4-х томах. – Москва: 2000. – 354 стр.
64. Жирмунский В.М. Введение в литературоведение. Курс лекций. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 335 с.
65. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр.труды. – М.,1979. – 495 с.
66. Конрад Н.И. Запад и Восток. – М., 1966. – 520 с.
67. Затонский Д.В. Искусство романа и ХХ век. – Москва: Наука, 1982. – 118 с.
68. Хализев В.Е. Теория литературы. – Москва: Высшая школа, 2002. – 397 с.

III. Diniy manbalar, adabiyotlar

69. Қуръони карим. Маъноларининг таржима ва тафсири. Таржима ва тафсир муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур. – Т.: Сано-стандарт, 2021-й, 496 б.

IV. Lug‘atlar

70. Абулхайр М. Навоий асарларининг изоҳли луғати. –Тошкент: “ЎзМЭ” Давлат илмий нашриёти, 2018. –560 б.
71. Маҳмуд В. Тарқ шоири-ажзий. <https://e-tarix.uz/milliyat-insholari/jadid-matbuoti/782-maqola.html>
72. Куронов Д. ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. –Тошкент: Akademnashr, 2010. 397 б. 69.
73. Фалсафа қомусий луғат. – Т.: Шарқ нашриёт-матбаа аксиядорлик компанияси бош таҳрирятি, 2004 – 399 б.
74. Хотамов Н. Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. 376 б.

V. Бадиий адабиётлар

75. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. 536 b.

76. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. 320 b.
77. Alisher Navoiy. Sab’ai sayyor. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. 440 b.
78. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.
79. Алишер Навоий // Фарҳод ва Ширин (Насрий баёни билан). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. 591 б.
80. Abdulla Q. Sarob. – Toshkent: Qaldirg‘och nashriyoti, 2019. 270 b.
81. Абдурауф Ф. Танланган асарлар III жилд. Драмалар, публицистик мақолалар. – Тошкент: Маънавият, 2003. 255 б.
82. Бўрихон Л. Жазирамадаги одамлар. – Тошкент: Faafur Fулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. 323 б.
83. Дўстмуҳаммад X. Бозор. – Тошкент: SHARQ NMK, 2000. 192 б.
84. Ҳошимов Ў. Тушда кечган умрлар. – Тошкент: MERIYUS XMNR, 2017. 287 б.
85. Qodiri A. O’tkan kunlar. – Toshkent: Navro‘z, 2019. 396 b
86. Qodiri A. Mehrobdan chayon. Toshkent: Navro‘z, 2019. 284 b
87. Oybek. Qutlug‘ qon. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2019. 482 b.
88. Cho‘pon. Kecha va kunduz. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2018. 351 b.
89. Н.А.Кун. Қадимги юонон афсона ва ривоятлари. –Тошкент: Янги нашр (Рус тилидан Пошо Али Усмон ва Фазлиддин Шукур таржимаси), 2014. 564 б.

VI. Dissertatsiya va avtoreferatlar

2. Муродов F. Тарихий романнинг муштараклик ва ўзига хосликлар уйғунлиги муаммолари: Филол. фан. д-ри илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... афтореф. – Тошкент, 2018. 80 б.

VII. Ilmiy to‘plam, jurnal va gazetalardagi maqolalar

90. Аvezova Г. Roman kompozitsiyasining badiy yaxlitlikda tutgan urni (X.Düstmuhammадning “Bозор”, T.Rустамнинг “Капалаклар ўйини” va У.Xамдамнинг “Мувозанат” romanlari misoliда). – Filol. fan. nomz... disс. – Тошкент, 2001. 140 б.
91. Doniёrova Ш. Iстиқлол даври ўзбек romanlariда milliy rux va qahramon muammosi. – Filol. fan. д-ри... disс.– Тошкент, 2012. 257 б.
92. Эшонқулов Ж. Ўзбек folklorida tush va uning badiy talқinи. – Filol. fan д-ри... disс. – Тошкент, 2010. 292 б.
93. Ёрматов И. Ўзбек xalқ qahramonlik эпоси поэтикаси. – Filol. fan. д-ри... disс. – Тошкент, 1994. 56 б.
94. Ёқубов И. Mustaqillik даври ўзбек romanlari поэтикаси. – Тошкент: Nurafshon business, 2021. – 251 б.
95. Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида xronotop поэтикаси. – Filol. fan. д-ри. disс... – Тошкент, 2017. 264 б.
96. Karimov B. XX asр ўзбек adabiётshunoслигида talқin muammosi (қодирийshunoслик misoliда). – Filol. fan. д-ри ilмий daражасини олиш учун ёзилган disс... aфтореф. – Тошкент, 2002. 46 б.
97. Mуродов F. Tарихий romanning mushтараклик va ўзига хосликлар уйғунлиги muammolari: Filol. fan. д-ри ilмий daражасини олиш учун ёзилган disс... aфтореф. – Тошкент, 2018. 80 б.
98. Mирзаев И. Янгича тафаккур va ҳозирги ўзбек насрининг тараққиёт йўллари. – Filol. fan. д-ри... disс. – Тошкент, 1991. 48 б.
99. Nazarova Ш. Ўзбек xalқ эртакlariда sinov motivlarining генезиси va поэтикаси. –Filol. fan. бўйича фалсафа д-ри... disс. – Тошкент, 2017. 150 б.
100. Parдаева З. Ҳозирги ўзбек romanchiliгининг тараққиёт tamoyillari. – Filol. fan. д-ри... disс. автореф. –Тошкент, 2003. 55 б.

101. Пирназарова М. Ҳозирги ўзбек романларида услубий изланишлар (О.Мухтор, Ҳ.Дўстмуҳаммад, У.Ҳамдам, Т.Рустам романлари мисолида). – Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2006. 159 б.
102. Тўраев Д. Ҳозирги ўзбек романларида бадиий тафаккур ва маҳорат муаммоси (60–80-йиллар). – Филол. фан.д-ри... дисс. – Тошкент, 1994. 312 б.
103. Шералиева М. Ҳозирги ўзбек насирида киноя (ижтимоий-психологик омиллари, поэтик тизимдаги ўрни). – Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри... дисс. – Тошкент, 2018. 155 б.
104. Қуронов Д. Чўлпон насири поэтикаси (насрий асарлари асосида). – Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 1998. 50 б.
105. Ҳамроқулова Х. Абдулла Қаҳҳорнинг “Сароб” романида шахс фожиаси талқини. – Филол. фан. номз... дисс. автореф.
106. Жўракулов У. Ишқ қисмати шу азал-абад. “Тафаккур” журнали, 2014. №3. 54-61.
107. Турдимов Ш. Фолклор сабоқлари. Халқ сўзи. 2021. №140.
108. Қозихўжа А. Гар ортуқ сўз дедим.-Т.: Nurafshon business, 2021.

VIII. INTERNET SAYTLARI:

109. <http://kitob.uz>
110. <http://Tas-IX.Tafakkur.net>
111. <http://anumetod.uz>
112. <http://ziyouz.uz>
113. www.wisconsinuniversity
114. www.indiana.edu
115. www.humbold.edu